

श्रीः
महावीरचरित--सार व विचार.

प्रस्तुत लेख

रा. रा. माधवराव व्यंकटेश लेले, बी. ए. एल्. सी. ई.

यांनीं लिहून

‘विविधज्ञानविस्तार’ या मासिकपुस्तकांत मूळ प्रकाशित केला.

तो

मराठी वाचकांच्या सोईसाठीं स्वतंत्र पुस्तकरूपानें

मुंबईत

“गणपत कृष्णाजी”च्या छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केला.

१९०१

सन १८६७ च्या २५ व्या आकटाप्रमाणें नोंदून मालकानें हक्क स्वाधीन ठेविले आहेत.

विविधज्ञानविस्तार पुस्तकालयांत विकत मिळेल

किंमत दाहा भाणे.

प्रस्तावना.

महाकवि श्रीभवभूतिविरचित नाटकांमध्ये हें नाटक एका अंशी अत्युत्तम आहे. असें असूनही सामान्यतः विद्वान् व संस्कृतज्ञ द्रणून नांवाजलेल्या गृहस्थांपैकीही शेंकडा पाउणशें गृहस्थांच्या तरी वाचनांत हें नाटक येत असेल किंवा नाही याची शंकाच आहे. याचें कारण, एकतर आपन्यांतील विद्वान् लोकांना देखील, होईल तेथवर, गतानुगतिकत्वच पतकरून निर्वाह करण्याची पडलेली पद्धत किंवा शोधकबुद्धीनें एखाद्या गोष्टीची छान करण्याच्या इच्छेचा अभाव, हें असावें; अथवा या नाटकांत शृंगाररसाचा बहुतेक अभाव असल्यानेंही रसिक द्रणविणाऱ्या लोकांचें त्याच्याकडे साहजिक दुर्लक्ष झालें असेल. कसेंही असो, या उत्तम व सर्वमान्यतेला पात्र अशा नाटकाची व्हावी तशी चीज झाली नाही खरी.

याच्यांत कथा बहुतेक रामायणांतीलच आहे, व ती आपल्या देशांतील आबालवृद्धांस पुष्कळशी अवगत आहेच. तरी त्या कथेंत भवभूतीनें जागजागीं नाटकाच्या सोईकरितां बराच फेरफार केलेला आहे. त्या फेरफारामुळे काहीं प्रसंगीं अतिशयोक्ति व असंभाव्यपणा वाढलेला आहे. तरी एकंदरीत रसपरिपोष चांगलाच झालेला आहे, ही गोष्ट पुढील पानें वाचतांना वेळोवेळीं लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाही.

निरनिराळ्या प्रमुख व गौण पात्रांचें स्वरूपरेखन अत्युत्तम साधलेलें आहे. त्यांतही विश्वामित्र, वसिष्ठ, परशुराम, वाली, आणि रावण या पात्रांचें वर्णन अप्रतिम आहे.

भवभूतीनें हें नाटक लिहिलें त्या वेळीं त्याची स्थिति, त्यानें मालतीमाधव नाटक लिहिलें तेव्हांच्यापेक्षा विशेष प्रौढ, बरीच सात्विक, आणि गंभीर झालेली होती, असें पदोपदीं आढळून येतें. व हाच त्याच्यांत दिसणारा फरक पुढेंही वाढत गेला, असें त्याच्या तिसऱ्या नाटकाच्या—उत्तररामचरिताच्या—रचनेवरूनही स्पष्ट दिसून येईल.

नाटकप्रयोगाच्या प्रसंगीं येणाऱ्या अडचणी टाळण्यासंबंधानें त्यानें याही नाटकांत फारसें लक्ष दिलेलें नाही व त्या बाबतींत मुळीच सुधारणा झालेली नाही, असें झटलें तरी चालेल.

याशिवायही याच्यांत दुसरे दोष नाहींत असें नाही, पण ते त्यांतील गुणांच्या मानानें फार कमी आहेत.

‘संस्कृतनाटकग्रंथसार व विचार’—या ग्रंथमालिकेंतील हा तिसरा ग्रंथ आहे. याचप्रमाणें पुढें उत्तररामचरित, मुद्राराक्षस व महाकवि कालिदासकृत तीनही नाटके, इत्यादिकांचेही सार व विचार सवडीप्रमाणें प्रसिद्ध करण्याचा हेतु आहे. तो सिद्धीस जाईस तेव्हां खरा.

या लेखाचें परीक्षण करून त्यांतील गुणदोष दाखविण्याच्या कामीं माझे मित्रवर्य वे. शा. स. रा. रा. बाळाचार्य गजेंद्रगडकर यांनीं परिश्रम घेतले याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तितके थोडे आहेत.

सिंध हैदराबाद,

लेखक—

ता० १४ दिसेंबर १९०० } म. व्यं. लेले. बी. ए. एल. सी. ई.

शुद्धिपत्र.

पान.	कालम.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२	१	१०	दक्षिणा ' येथे '	' दक्षिणापथे विदर्भेषु. '
२	२	२९	उद्धत व बल	उद्धत बल.
४	२	२३	मिथिला सांकास्य	मिथिला व सांकास्य
४	२	३३	करित	करितां-
१२	१	१	जावई असा	पण असा जांवई
१६	१	१४	कीं आह्मी '	कीं, ' आह्मी
२०	२	४	' प्रिये ' हा.	' प्रिये, हा
२३	१	१२	असा हा बाल	असा बालवीर
२६	१	३१	धारणरूपा	धारणरूपी-
२७	१	१८	घेतल्यानें	घेतलेल्यानें
२९	२	२७	ब्रह्मतंत्रोक्त कर्म	ब्रह्मकर्म.
३३	१	३१	पूर्वील	पूर्व.
३५	२	११	असो,	असो. '
३९	१	७	यांचीही	यांची ही
३९	२	१६	विद्या, व तपधन यांचे	विद्या व तप यांचे
३९	२	३१	तोबत	नोबत
४०	१	३३	विनती	विनंती
४४	१	१६	देण्याचा कागद	देण्याचा हा कागद.
४६	२	१२	तृप्त करावी.	तृप्त करावी. '
४५	२	१३	खुलासा नाही	खुलासा नाही.)
५०	१	८	पोहोचल्यापर्यंत	पोहोचण्यापर्यंत
५०	१	३०	इतरांची	सर्वांचीच
५०	२	२२	आणि वृद्ध मुनी	आणि वृद्ध अशा मुनि
५७	२	६	रव व चंद्र	रवी व चंद्र
५७	२	१०	ब्रह्मस्तंवरूपी.	ब्रह्मस्तंवरूपी-ब्रह्मसृष्टी
५८	१	६	पाहावे. ' असे	पाहावे. ' असे
५८	१	१०	जिकणाऱ्या रामा	जिकणाऱ्या अशा रामा
५८	२	५	पूर्वीच्या पूर्वावता	पूर्वीच्या-पूर्वावतारांतील.
६४	१	१६	झाले आहे ' तरी	झाले आहे तरी काय ! '
६४	१	३२	यांचाच	याचाच

॥ श्रीः ॥

श्रीमहावीरचरित-सार व विचार.

अंक पहिला.

“ स्वतःमध्ये लीन, नित्य, निष्पाप, क्रम-
विभागरहित, व चैतन्यज्योतिस्वरूप देवाला
नमस्कार असो. ”

[हे मंगलाचरण फारच लहानसें, एकच
श्लोकात्मक आहे. इतकी लहान नांदी इतर
काव्यांत क्वचितच आढळते. या नांदींत
परमेश्वरांचें वर्णन केलें आहे तें बहुतेक अद्वैत-
वेदांतमतप्रतिपाद्य परमेश्वरस्वरूपाशीं विशे-
ष मिळतें आहे. यांत व्यक्तिविशिष्ट देवतेचें
वर्णन मुळींच नाही. वर्णनांत अतिशयोक्तीचा
किंवा शृंगार, हास्य इत्यादिक रसप्राचुर्याचा
गंध देखील दिसत नाही. यावरूनच भट्ट-
भवभूतीनें हे नाटक लिहिण्यास आरंभ केला
त्यावेळीं त्याचें वय तरुणपणा सरून प्रौढप-
णाला पोहोचलेलें असावें, व त्याची बुद्धि,
त्याचें अध्ययन, व त्याचे विचार चांगले
पोक्त झालेले असावेत असें दिसतें. केवळ
ऐहिक विषयावर मालतीमाधवासारखें संसार-
स्थितीचें चित्ररूपी नाटक लिहून लोकप्रशं-
सेलाच पात्र होण्यापेक्षां श्रीरघुश्रीरामचंद्राचें
साग्र चरित्र नाटकरूपानें प्रगट केलें तर
ऐहिक व पारमार्थिक दोन्ही लाभ साधतो,

अशी मनाची समजूत होऊनच त्यानें या
नाटकाला आरंभ केला असावा. या नाटकांत
उदात्तपणा व गांभीर्य हेच गुण प्रमुख आ-
हेत, असें पुढें दिसून येईल; व कवीच्या मनाची
प्रौढी व पोक्तपणा ही पुढें जागजागीं व्यक्त
होतील.

वेदांतमताचा चांगला प्रसार झाल्यानंतर किं-
वा होत असल्या वेळीं हे नाटक लिहिलेले आ-
हे, असें ह्मणतां येतें; किंवा या मताचा प्रचार
पूर्वीपासून होताच, पण भवभूतीनें आपल्या
प्रौढ वयांत त्या मताचें चांगलें परिशीलन के-
ल्यावर हे नाटक लिहिले, असेंही ह्मणतां येईल.]

मंगलाचरणानंतर सूत्रधार रंगभूमीवर येऊन
ह्मणालाः—‘आज या कालप्रियनायाच्या यात्रेच्या
प्रसंगानें येथें थोर थोर विद्वान् एकत्र जमले आहेत.
त्यांनीं मला ज्याच्यांत थोर व महात्म्या पुरुषांचा
गंभीर, रौद्र व भयानक संबंध; प्रासादिक, जोरदार
व अर्थप्रचुर काव्यरचना, असामान्य व अलौकि-
क पात्रे असून जागजागीं वीररसाचे निरनिराळे
भेद सूक्ष्म व मनोरम रीतीनें व्यक्त झालेले
असतील, असें एखादें उत्कृष्ट नाटक करून
दाखवावें, अशी आज्ञा केली आहे.

वाः त्यांनीं महावीरचरिताचाच प्रयोग करून
दाखवावा असें अन्योक्तानें सांगितले ह्मणावयाचें!

‘प्रत्यक्ष वाग्देवता वश असलेल्या कवींचे तें काव्य—कथा श्रीरामचंद्राच्या संबंधाची,—आणि हा प्रेक्षकसमुदाय काव्याच्या खऱ्या गुणदोष-परीक्षणाची केवळ कसोटी असा मिळालेला आहे—हें महद्भाग्य ! (याच तऱ्हेवर ‘रत्नावली’-तही प्रस्तावना केलेली आहे. “ लोके हारिच वत्सराजचरितं ” इत्यादि.)

प्रेक्षक हो, दक्षिण देशाच्या मार्गांत पद्मपुर नांवाचें नगर आहे—(याठिकाणीं—‘ दक्षिणा ’ येथें ‘ विदर्भेषु ’ हीं अक्षरें नाहींत, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. यावरून ‘ मालतीमाधवसार व विचारांत, पद्मपुर वऱ्हाडांत नसून दक्षिण देशाच्या मार्गांत असल्याविषयीं विचार केलेला आहे, त्याला वळकटी येते, व ‘ विदर्भ ’ हें पद प्रक्षिप्त असेल, या ह्मणण्यालाही आधार होतो.) तेथें कोणी तैत्तिरीय शाखेचे, काश्यप गोत्री, चरणगुरू, पंक्तिपावन, पंचाम्नी ठेवणारे, व्रतस्य, सोमपान करणारे, उदुंबर नांवाचे, ब्रह्मवादी—वेदांती—ब्राह्मण राहतात. [भवभूतीच्या वेळीं पद्मपुराच्या आसपास अग्निहोत्री, विद्वान्, वेदान्ती व यज्ञयाग करणारे ब्राह्मण रहात होते असें दिसते. सोमयाग त्यावेळींही चालू असे. मग तो वेदांत वर्णन केलेला सोमयाग, किंवा हल्लीं सोमाचें नांव गांवही ठाऊक नसून कोठकोठें होत असलेला सोमयाग, याविषयीं खात्रीनें काहीं सांगतां येत नाहीं. तरी त्यावेळीं मुसलमानांचा प्रादुर्भाव झाला नसल्यानें बहुधा तो वेदोक्तच असावा असें ह्मणतां येईल. उदुंबर आडनांवाचे ब्राह्मण हल्लीं पद्मपुरास किंवा आसपास नरवर, भितरवार व दतिया वगैरे ठिकाणी आहेत किंवा नाहींत याचा शोध होणे अवश्य आहे.] तेथें राहणाऱ्या भट्ट गोपा-

लाचा नातू व भट्ट नीलकंठ व जातूकर्णी यांचा पुत्र श्रीकंठ भवभूति नांवाचा कवि आमचा मित्र आहे. त्याचा गुरु ज्ञाननिधि नांवाचा आहे. महर्षींमध्ये जसा अंगिरा तसा तो परमहंस—यती—मंडळीमध्ये श्रेष्ठ व नांवाप्रमाणें खरोखरच ज्ञानाचा निधि आहे.

[हा परमहंस श्रेष्ठ ज्ञाननिधि, आमच्या जवळील एका अति प्राचीन मालतीमाधवनाटकाच्या पोरथीत लिहिल्याप्रमाणें, भट्ट कुमारिलच होता किंवा कसें याची शंका आहे. कुमारिल-भट्ट कदा कर्ममार्गाभिमानी होता. तरी उत्तर वयांत, त्यानें वेदान्त मार्गाचें अवलंबन करून परमहंस दीक्षा घेतली असेल, व त्यावेळचें त्याचें नांव ‘ ज्ञाननिधि ’ असेल, असें संभवते. कुमारिल भट्ट याच्यामागून लौकरच शंकराचार्य झाले व त्यांनीं अद्वैतवेदान्तमताचा अतिशय प्रसार केला. भवभूतीचा आज्ञा व बाप वगैरे पक्षे कर्ममार्गी होते. पण त्याचा गुरु वेदांती परमहंस ज्ञाननिधि हा होता, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. त्याचा काळ प्राचीन कर्ममार्गाचा लोप होण्याला आरंभ होऊन नवीन वेदान्तमताचा विशेष सरसाव होण्याच्या संघोचा होता असें ह्मणतां येईल. किंवा प्राचीन काळापासून आजवर ही दोन्ही मते, आश्रमधर्मव्यवस्थेनुसार एकच कार्त्वी देखील आश्रमांच्या स्थित्यंतरानुरूप प्रचारांत असतील.] त्या भवभूतीनें, ज्याच्यांत त्रिभुवनाच्या त्रासाचें मूळच खणून टाकलें आहे, व वीरचूडामणि श्रीरामचंद्राच्या उद्धत व बलप्रभावानें अद्भुत रसप्राचुर्य झालें आहे, व यामुळें ज्याच्यांत वीर व अद्भुत हेच रस प्रिय व मुख्य आहेत, असें हें धर्मदृष्ट्या रावणारि रघुनंदनाचें सुंदर चरित्र रचिलें आहे. तें आपल्याला पावन करो. त्यानेंच असेंही ह्मटलें आहे:—

‘ त्या मुर्नाद, प्राचेतस, आद्यकवि श्री वाल्मीकीने पूर्वीच श्रीरघुपतीचे पावन चरित्र वर्णन केले आहे, ते वाचून मज रामभक्ताच्या मनाला फारच आनंद झाला. त्याच कार्मी माझीही वाणी रममाण झाली आहे. त्या कृतीचे आपण कृपा करून सेवन करावे. ’

[या साध्या प्रस्तावनेत व मालतीमाधवांतील गर्वोक्तियुक्त व लोकांना मुर्खीच न जुमानण्याच्या तऱ्हेवर शिटकान्याने भरलेल्या प्रस्तावनेत कितीतरी अंतर आहे ! याचे मुख्य कारण कवीच्या अवस्थेत पडलेले अंतरच दिसते. भवभूति प्रौढ होत गेला, तसतसा त्याचा स्वाभिमान कमी होत गेला व त्याची कृति लोकांना अधिकाधिक मान्य होत गेली. अनुभवजन्य व्यवहारज्ञानामुळे, लोकसमाजाला शिटकारून चाळत नाही, किंवा तसे करण्याची आवश्यकता नाही, किंवा तसे करण्याचा आपल्या अंगी अधिकार नाही, असे त्याला दिसून आले असते.]

इतक्यांत नटप्रवेश करून सूत्रधाराला ह्मणालाः-‘प्रेक्षकसमाजप्रसन्नचित्तव अनुग्रह करण्यास तयार आहे. परंतु हे प्रकरण नवीन व अपूर्व, तेव्हां त्यांतील कथेचा आरंभ कोठून आहे, हे कळावे, असे ते ह्मणतात. ’ त्याला सूत्रधाराने ह्मटले, ‘भगवान् विश्वामित्र यज्ञाची सिद्धता करून दशरथराजाच्या घरी गेला. तेथून त्याने रामाला, सहज व विजयी जृम्भासत्रे व जगदुपकृतिवीज मैथिली सीता यांची प्राप्ति आणि रावणाच्या कुलाचा घात होऊन सर्वत्र कल्याण होण्याकरितां, एक धनुष्य व दुसरा लक्ष्मण बंधु यांच्यासह, आपल्याबरोबर आश्रमांत आणिले.

यज्ञमहोत्सव पाहण्याकरितां त्याने जनकाला बोलाविले होते, पण जनकाने स्वतः यज्ञदी-

क्षा घेतली असल्यामुळे त्याने सीता व उर्मिला बरोबर देऊन कुशध्वजाला पाठविले. तो हा पहा येत आहे-’ अशी प्रस्तावना करून दोघेही निघून गेले.

[ही प्रस्तावनेची तऱ्हा मालतीमाधवांतल्यापेक्षा चांगली आहे. यांत तेथल्याप्रमाणे नटी व सूत्रधार यांचा कथेंतील मुख्य पात्रांशी प्रत्यक्ष संबंध व्यक्त केलेला नाही, व तसे करणे अर्थातच इष्ट नाही. नांदी किंवा मंगलाचरण सूत्रधाराने करावे असा नियम आहे. नांदी झाल्यावर सूत्रधार रंगभूमीवर प्रवेश करून बोलण्यास आरंभ करितो, अशी प्रत्येक नाटकाच्या आरंभी सूचना असते. यावरून ती सूत्रधारानेच ह्मणावी किंवा काय याची शंका येते. पण मंगलाचरण केल्यावाचून कोणत्याही कामाला किंवा ग्रंथाला आरंभ होऊ नये, असा सर्वसाधारण नियम आहे. व सूत्रधार रंगभूमीवर प्रवेश करून नांदी ह्मणतो अशी सूचना ग्रंथारंभी दिली, तर एका अंशी बरीच नियमास बाध येतो. अशा कल्पनेनेच ही सूचना नांदीच्या पूर्वी न देतां नांदी झाल्यावर कार्यांभी दिली असते, असे मानण्याने या शंकेचे निवारण होतें. नांदी स्तुत्यर्थ व आशीर्वादात्मक असते. ती एक दोनच श्लोकांत आटपलेली उत्तम. बहुतेक प्राचीन व सन्मान्य नाटकांत ती तशीच आहे. आधुनिक नाटक हे नांव विशेष न शोभणाऱ्या काव्यांत ती बरीच लांबविलेली असते. एका जाड्या कवीने तर शार्दूलविक्रीडितासारख्या मोठ्या वृत्ताचे ७-८ श्लोक असलेली नांदी केलेली आहे; हा दोष आहे हे निराळे प्रतिपादन करण्याची आवश्यकता नाही.]

कुशध्वज ह्मणाला, ‘मुर्लीनो, भगवान् विश्वामित्राला चांगल्या श्रद्धेने नमस्कार करा वरे. ’ जशी

आपली आज्ञा ' असें त्यांनीं झटल्यावर तो पुनः झणाला, 'मुल्लोनीं, जणों चतुर्थ अमि, पांच-वा वेद किंवा प्रत्यक्ष चालतें बोलतें तीर्थ अथवा मूर्तिमान् संचार करणारा धर्म, यांच्या सारखी या ऋषींची अप्रतिम योग्यता आहे. ' हें ऐकून सूतानें झटलें, ' सांकास्यनाथा ! आपण झणतां असेंच खरें. दुसरा कोणचाही ऋषित्याच्यापेक्षां श्रेष्ठ नाही. त्रिशंकूला स्वर्गीं स्थापन करणें, शुनः-शेपाला सत्रांतून सोडविणें व रंभेचें स्तंभन करणें, इत्यादि त्याच्या अनेक अपरिमित व आश्चर्यकारक महत्कृत्यांचें आख्यानकारांनीं वर्णन केलें आहे. त्यांच्या शांतीची ब्रह्मादि देवांनीं व ऋषींनींही प्रार्थना केलेली आहे. तो तप व तेज यांचें केवळ आगर. त्यानें स्वतःच ब्रह्मप्राप्ति करून घेतली. तो सर्वांचा गुरु व सर्व विद्यांचें वसतिस्थान आहे. इतकेंही असून तो कुटुंबी, स्वतः गृहस्थाश्रमी, व नित्य गृहयज्ञ करणारा असा आहे. असा तो महर्षीच या त्रिभुवनांत श्लाघ्य होय. ' त्यावर राजा झणाला, 'सूता ! तूं झणतोस तें अगदीं योग्य व खरें आहे. प्रत्यक्ष ब्रह्मसाक्षात्कार झालेले हे महर्षि-यांच्या केवळ दर्शनानें व समागमानेंच कोटकल्याण व्हावयाचें. त्यांच्या दर्शनानें अज्ञानरूपी अंधकार नाश पावून अनुपम शांति येते. एकवेळ त्यांच्याशीं भाषण झाल्यानेंच ऐहिक व पारलौकिक शुभ फल मिळतें. त्यांच्या समागमानें अतर्क्य महिमा प्राप्त होतो. आणि ते प्रसन्न होऊन त्यांच्या मुखांतून आशीर्वाद मिळाला तर अपरिमित फलप्राप्ति होते. '

[विश्वामित्राचें खरें माहात्म्य येथें थोडक्यांत उत्कृष्टपणानें वर्णन केलें आहे. साधु व महात्मे अशांच्या दर्शनापासून होणाऱ्या फलाचें हें वर्णन फारच सुरेख आहे. मालतीमाधवांत

अशा प्रसंगीं विश्वामित्राचें सर्व उपाख्यान पाह्याळरूपानें दिलें असतें. दोन्ही श्लोकांचे शेवटले चरण कालिदासाच्या तऱ्हेवर आलेले दिसतात. प्रथम तीन चरणांत विशेष वर्णन करून चौथ्या चरणांत एखादा सार्वत्रिक सिद्धांत--झणीच्या तऱ्हेवर--ठेवण्याविषयीं कालिदासाचा हातखंडा आहे; व त्यामुळें त्याच्या सर्व काव्यांला विशेष शोभा व योग्यता आलेली आहे. तशांतलाच प्रकार या दोन श्लोकांत आहे. तो पोक्तपणा आख्यावांचून साधत नाही.]

थोड्या वेळानें सूत झणाला, 'हा पहा विश्वामित्राचा सिद्धाश्रम. त्याच्या आसपासच्या वनभूमि कशा हिरव्यागार, सुंदर व रमणीय दिसताहेत; त्यांच्या सभोंवार कौशिकी नदीनें प्रदक्षिणा केली आहे. हा पहा महर्षि विश्वामित्र, दोघांसह सामोरा येत आहे असें दिसतें. ' हें ऐकून व पाहून, 'अरे हो! आपण रयांतून उतरावें' असें झणून तो मुल्लोसह खालीं उतरला व पुनः झणाला 'सूता, सर्व फौजेला आश्रमाच्या जवळ अगदीं फिरकूं नये अशी सक्त ताकीद कर. 'त्यावर ' जशी आपली आज्ञा--' असें झणून सूत निघून गेला.

[विदेह देश, मिथिला, सांकास्य नांवाचीं नगरे, कौशिकी नदी, व विश्वामित्राचा सिद्धाश्रम, हे सर्व गंगापार होते. या सर्वांचीं ठिकाणें आतां बहुतेक पक्कीं निर्णित झालेलीं आहेत. हल्लींच्या रोहिलखंड व औध प्रांताच्या सरहद्दीवर हे सर्व प्रदेश व गांव होते.] तोच रामलक्ष्मणांसह विश्वामित्र येतां येतां स्वतःशीं झणाला, 'मला या रामचंद्राच्या हातून राक्षसवध करवायाचा आहे व समुहूर्तावर याच्याशीं सीतेच्या विवाहाची व्यवस्था लावावयाची आहे; स्वतः यज्ञदीक्षा घ्यावयाची आहे; त्रिभुवनाच्या कल्याणाकरित

रामरूपी दैत्यारि विष्णूचीं अनेक अद्भुत चरित्रें घडवून प्रगट करावयाचीं आहेत; अर्शा अनेक कार्ये कर्तव्य असल्यानें माझे मन व्यग्र आहे, तरी मला किततीतरी आनंद होत आहे!

‘तूं स्वतः यज्ञदीक्षित आहेस तरी मी यज्ञाला येण्याकरितां केवळ शिष्टाचारानें निमंत्रण पाठविलें आहे. सीता व उर्मिला यांच्यासह कुशध्वजाला पाठवून द्यावें झणजे झालें,’ असा मैथिल राजर्षि जनक याला मी निरोप पाठविला होता, त्याप्रमाणें त्यानें केलें आहेच.’ *

त्याला राम व लक्ष्मण यांनीं विचारिलें, ‘महाराज, आपण खुद्द ज्याला सामोरे जातां असा हा कोण महात्मा?’ त्यानें उत्तर दिलें, ‘विदेह देशांत निमिकुलांतोळ राजर्षि राज्य करितात, हें तुझी जाणतांच. त्याच वंशांत सीरध्वज नांवाचा वृद्ध राजा आहे. त्यालाच याज्ञवल्क्य मुनीनें ब्रह्मपारायण—सर्व वेदवेदान्तांचें पारायण—सांगितलें.’ यावर ते दोघेही झणाले, ‘हो, ज्याच्या घरीं त्या श्रेष्ठ शिवधनुष्याची पूजा होते तो? तसेंच त्यांच्या घरीं आणखीही एक आश्चर्य आहे झणजे—त्याला एक अयोनिजा कन्याही आहे!’ विश्वामित्र थोडेंसें हंसून झणाला, ‘होय, खरें—तो स्वतः यज्ञ करितो आहे, झणून त्यानें प्रेमानें आपला भाऊ कुशध्वज याला आमच्याकडे समारंभाला पाठविलें आहे. त्या राजर्षीशीं फार नम्रपणानें वागा वरें.’ त्याला त्यांनीं, ‘होय’ असें उत्तर दिलें. इतक्यांत कुशध्वजानें त्या दोघांना पाहून झटलें, ‘हे स्वभावतःच भाग्यवान् व भव्य कुमार कोण असावेत वरें? यांची मुंज झालेली आहे. हे क्षत्रिय ब्रह्मचारी दिसतात. या बाल-

मूर्ति फार रमणीय आहेत. यांच्या कानशिलावर काकपत्रें, पाठीवर दोन दोन बाणभोते, आणि छातीवर भस्माचे स्वच्छ व पवित्र पेट्रे ओढलेले आहेत. कृष्णाजिनंही अंगावर आहेत. कमरेपासून खाली मंजिष्टानें रंगविलेलीं भगनीं वस्त्रें मेखलेनें—मौवीनें बांधलेलीं आहेत. हातांमध्ये धनुष्य व पिंपळाचा दंड हीं आहेत व मणगटांमध्ये रुद्राक्षांचीं वलयें आहेत.’

त्या दोघांनाही पाहून त्याच्या बरोबरच्या मुली झणाव्या, ‘हे दोघेही चांगले सौम्य दिसतात.’ नंतर राजानें पुढें होऊन विश्वामित्राला नमस्कार केला. त्याला विश्वामित्र झणाला, ‘वाः त्या राजर्षीच्या घरून तूं आलेला पाहून मला जणों आज पुत्रदर्शनाचा आनंद झाला. ये ये मला भेट. यज्ञकर्म चालू केलेला तो वैदेह राजा व त्याचा पुरोहित गौतमपुत्र शतानंद खुशाल आहेत ना?’ त्याला कुशध्वजानें झटलें, ‘महर्षे, आपल्यासारखे ज्याच्या कुटुंबाविषयीं खुशाली विचारणारे तो आपल्या त्या तपस्वी पुरोहितासह खुशाल आहे. त्याच्याहून सुखी कोण असणार?’ दोघी मुलींनींही विश्वामित्राला नमस्कार केला, तेव्हां कुशध्वजानें झटलें, ‘यज्ञासाठीं भूमि नांगरतांना सांपडलेली ही कन्या सीता व ही दुसरी जनकाची कन्या उर्मिला.’ त्यांना विश्वामित्रानें आशीर्वाद दिला. हें ऐकून लक्ष्मण आपल्याशीं झणाला ‘या आर्येची उत्पत्ति अद्भुत आहे.’ तसेंच रामही झणाला, ‘या कन्येची उत्पत्ति दिव्य यजनभूमीपासून व पिता साक्षात् ब्रह्मवादी; इचें स्वरूप प्रसन्न व सुंदर आहे. तिला पाहतांच माझ्या मनांत स्नेह उत्पन्न झाला आहे.’

* हे विश्वामित्राचें भाषण अनवश्यक आहे. पुढें रामलक्ष्मणांनीं विचारल्यावरून त्यांना ही सर्व हकीकत त्यांना सांगावी लागली आहेच.

कुशध्वज झणाला, 'महर्षे, तेज व पराक्रम यांच्यासह मूर्तिमान् धर्मीचें दर्शन घडावें तसें- हे दोघे ब्रह्मचारी क्षत्रियकुमार कोण आहेत ? त्याला विश्वामित्रानें, 'हे दाशरथी रामलक्ष्मण' असें सांगितलें. याप्रमाणें परिचय करून दिला गेल्यावर दोघांनीही त्याला नमस्कार केला. त्यानें आनंदानें त्यांना भेटून झटलें 'वाः दशरथ महाराजांची हीं मुलें पाहून मला फारच आनंद झाला. अशा अत्युत्तम कुमारांची उत्पत्ति राघव-वंशाशिवाय कोठें होणार ? दुग्धार्णवावांचून थोडेच चंद्र व कौस्तुभमणि उत्पन्न होणार ? ऋष्यशृंगाच्या प्रयत्नानें कोशलेंद्र दशरथाला चार भाग्यवान् पुत्र झाले. उत्तम कल्याणकारक धर्माचरणाकरितां ते हल्लीं ब्रह्मचर्य व्रत धारण करून राहिले आहेत, असें आर्ह्या पूर्वीच ऐकिलें होतें. आपल्या आशीर्वादानें सर्व अरिष्टे दूर होऊन ते खुशाल राहतील अशी खात्री आहे. अशा या रघुकुलोत्पन्न कुमारांचा उत्कर्ष होणारच.

'हें राघवकुल फारच थोर. वसिष्ठमुनि त्यांतील राजांकडून सर्व वेदोक्त क्रिया करवितात. त्यांच्या हातून प्रजापालन पूर्वापार व सारखें चालत आलें आहे. त्यांचा जन्म प्रत्यक्ष वैवस्वत मनूच्या प्रख्यात वंशांत. त्यांचा महिमा ऐकीव नव्हे. आह्मी प्रत्यक्ष पाहतो आहो. '

हें ऐकून विश्वामित्र झणाला, 'त्यांच्या सारख्यांचा स्तव तुझीच करावा. कारण तुमचीं पुण्यकर्में सारखीं चालू आहेत. तुमचें यशकीर्तन व श्रवण इतरांना पावन करणारें व तुम्ही स्वतः महाभाग्यवान् आहांत.

'आश्रमांत जाण्यापूर्वी थोडा वेळ बाहेर विश्रांति घेण्याची जनरूढि आहे, तेव्हां या विक-

कत वृक्षाच्या दाट छायेत बसून नंतर जाऊ' असें झणून सर्व झाडाखाली बसले.

[विश्वामित्र व कुशध्वज यांचें परस्परस्तुतीचें भाषण अलीकडील उत्तम व सभ्य झणविणाऱ्या लोकांसही शोभण्यासारखें प्रौढ व सफाईदार नाहीं, असें कोण झणेल ? तसेंच त्यांनीं राघववंशाचीही केलेली स्तुति किती सुरेख आहे ! रामलक्ष्मणांच्या ब्रह्मचारी स्वरूपांचें वर्णन केलें आहे, त्यावरून एखादी उत्तम तसवीर काढतां येईल.]

इतक्यांत 'जय जय जगदीशा रामचंद्रा !' असे शब्द त्यांच्या कार्नी पडले. तेव्हां कुशध्वजानें, 'हें काय ?' झणून विचारिल्यावरून विश्वामित्रानें झटलें, 'गौतमाची धर्मपत्नी अहल्या नांवाची होती. तिच्या पोटी आंगिरस शतानंद उत्पन्न झाला. तिच्यावर इंद्राचें मन बसलें, व त्यानें तिच्याशीं जारकर्म केलें. त्यावरूनच त्याला 'अहल्याजार' असें नांव पडलें. यामुलें गौतमाला राग आला व त्यानें अहल्येला तिच्या या अज्ञानाबद्दल शाप दिला. ती त्या पापापासून आज रामभद्राच्या तेजानें मुक्त झाली.' हें ऐकून कुशध्वज आश्चर्यानें झणाला- 'वाहवाः, या सूर्यवंशी कुमारांच्या अंगी सहज, अनुपम व अलौकिक सामर्थ्यही आहे. 'हें पाहून व ऐकून सीतेच्या मनांत स्नेह व प्रेम उत्पन्न झालें व ती स्वतःशीं झणाली, 'अग बाई ! याच्या शरीराच्या सौंदर्याप्रमाणेंच याच्या अंगी महानुभावही आहे !'

[अहल्येच्या संबंदाचें विश्वामित्राचें भाषण लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. तें त्याच्या महर्षिस्थितीला शोभण्यासारखें साधें व प्रौढ आहे. ब्राह्मण, अरण्यक, वगैरेतील वैदिक गद्यरचनेची याच्यांत कांहींशी झाली मारते. वर्णनही थोड-

क्यांत व मुद्देसूद आहे. हाच प्रसंग मालती-माधवांत असता तर एक लांबच लांब व्याख्यान आलें असतें. रंगभूमीवर अहल्येला शिलारूपानें निजवून रामचंद्राचा पाय लागतांच तिला पूर्वरूप प्राप्त झालें असें प्रत्यक्ष हल्लींच्या गांवठी नाटकांत दाखवितात तसें दाखवितां येतें. पण तसें केल्यानें अहल्येसारख्या पतिव्रता ऋषिपत्नीचा व तिच्यामुळे अंशतः गौतमाचा उपमर्द केल्यासारखें होतें हें योग्य नव्हे. या ठिकाणीं भवभूतीनें हा प्रसंग मोठ्या खुबीनें पार पाडला आहे.]

हा सर्व प्रकार पाहून व ऐकून कुशध्वजाच्या मनांत एक कल्पना आली. पण ती कशी साध्य होणार याविषयी शंका वाटून तो कांहींसें खेदानें झगला, 'जनकराजानें शिवधनुष्याचा पण केला नसता, तर या भाग्यशाली व अनुरूप रामाला सीता दिलोच असती.'

त्यांचें असें बोलणें चाललें आहे, तोंच एका तापसानें येऊन 'रावणाचा पुरोहित सर्वमाया नांवाचा वृद्ध राक्षस राजकार्याकरितां आला आहे' असें कळविलें. राक्षसाचें नांव ऐकतांच मुलींनीं आपल्या स्वभावास अनुसरून भीतीनें 'अंग बाई राक्षस!' असें, व रामलक्ष्मणांनीं 'वाः बरीच मौज पाहण्यास सांपेडल'-असें आपल्या शूरस्वभावास अनुसरून, आणि विश्वामित्र व कुशध्वज यांनीं थोडासा विचार करून 'अंः येऊं दे' असें पोक्तपणानें झटलें. (या ठिकाणीं मुली, मुलगे व विश्वामित्रकुशध्वज, या प्रत्येकाच्या मनावर राक्षसाच्या आगमनानें झालेला परिणाम त्यांच्या त्यांच्या स्थितीस अनुरूप असल्याचें दाखविण्याचा उत्तम प्रयत्न केला आहे.)

राक्षस येतां येतां झगला, 'सीतेचें बलात्कारानें हरण करावें असें रावणाच्या मनांत होतें, पण त्याचा आज्ञा मारुवायान यानें निषेध केला. तेव्हां त्या अयोनिजा राजकन्येला मागणी घालण्याकरितां मला त्यानें मैथिल राजधानीस पाठविलें. तेथें राजा जनक यज्ञ करीत होता त्याला मी भेटलों, व त्याच्याच सांगण्यावरून हा मी कौशिक व कुशध्वज यांच्याकडे आलों आहे.'

तो येईपर्यंत राम व लक्ष्मण, सीता व उर्मिला यांच्याकडे पाहून अनुक्रमानें स्वतःशीं झगले- 'ही माझ्या नेत्रांना अमृतशलोकप्रमाणें आनंद देत आहे हें काय बरें आहे?' तसेंच सीता व उर्मिला, राम व लक्ष्मण यांच्याकडे अनुक्रमानें पाहून, मनांत झगल्या, 'या लोचनानंदाच्या ठायीं माझी दृष्टि इतकी कां बरें आसक्त झाली?'

[हा परस्परांस उद्देशून मनांत भाषण करण्याचा कवाइतीसारखा प्रकार गौण आहे. कवीच्या मनांत, सीता व उर्मिला यांच्या मनांत अनुक्रमें राम व लक्ष्मण यांच्याविषयी अनुराग उत्पन्न झालेला होता, व तोंच प्रकार राम व लक्ष्मण यांचा होता असें, राक्षसानें सीतेला मागणी करण्यापूर्वी, व्यक्त करावयाचें होतें. पण हें त्यानें एखाद्या अन्यप्रकारानें करणें जरूर होतें. कुशध्वजाच्या तोंडून 'हीं मुलें परस्पर आसक्त दृष्टीनें पाहताहेत, यावरून त्यांच्या हृदयांत परस्परांविषयी अनुराग उत्पन्न झाला आहे असें दिसतें-' असें स्वतःशीं किंवा विश्वामित्राळाच झगणावयाचें होतें. असा प्रकार मालतीमाधवांत एके जागीं आलेला आहे. एकदम दोघां-दोघांनीं एकच भाषण करणें रंगभूमीवर साध्य नसतें व केलें तरी तें चमत्कारिक दिसतें. दोघांच्याही मनांत परस्पर असे विचार आले, असें

वर्णन श्राव्य काव्यांत करितां येतें. तें तें गैर दिसत नाहीं. पण त्याचें असे दृश्य काव्यांत अनुकरण केलेलें चमत्कारिक दिसतें व त्यामुळे रसभंग होतो.]

राक्षस त्यांच्याजवळ आला. त्यानें सीतेला पाहिलें व, 'वाः हीच ती लोकोत्तर सुंदरी सीता, आमच्या महाराजांची पत्नी होण्याला शोभते—' असें आपल्याशीं झटलें; व पुढें होऊन, 'मुने, नमस्कार ! राणा खुशाल आहेस ना ?' असें त्यांना विचारिलें.

त्याला दोघांनींही, 'यावे, असे इयें बसा. चंचलमुकुटयुक्त मस्तकानें प्रत्यक्ष इंद्र ज्याची आज्ञा धारण करितो, तो तुमचा स्वामी खुशाल आहे ना?' असें झटलें. त्यांना राक्षसानें उत्तर दिलें—'होय आमचे स्वामी खुशाल आहेत. त्यांनीं तुझाला निरोप धाडला आहे कीं, आपल्याजवळ अयोनिज कन्यारत्न आहे, त्याला आमची मागणी आहे. कोणचीही उत्तम वस्तु आज्ञाला इंद्र देखील अर्पण करितो. कन्या परक्याला देण्याचीच वस्तु आहे, ती आज्ञाला दिल्यानें आमचें तुमचें सख्य होईल, व पुलस्त्य पुलहादिक तुमचे आप्तसंबंधी होतील.'

[हा रावणाचा निरोप गर्वोक्तीच्या अर्थानें भरलेला पण संभावितपणाचा असा आहे. कोणाचीही पर्वा नाहीं, अशा प्रचंड महाराजानें वस्तुतः आपल्याहून कमी योग्यतेच्या राजाला संभावितपणानें व आपली योग्यता राखून निरोप पाठविण्याचा हा उत्तम मासला आहे. या नाटकांत प्रत्येक भाषण त्या त्या पात्राला ठीक शोभेल असेंच घालण्याविषयीं भवभूतीनें बुध्दा प्रयत्न केला आहे व तो बहुतेक चांगला सिद्धीसही गेला आहे. ही हातोटी त्याला मालतीमाधवांत तितकी साधलेली नव्हती.]

हे राक्षसाचें भाषण ऐकून सीतेला अर्थांत वाईट वाटलें व ती उर्मिलेला झगाली, 'हाय हाय ! राक्षसानें मला मागणी घातली आहे ! तिला उर्मिला झगाली, 'असे कसे बरें?'

लक्ष्मण रामास झगाला, 'दादा दादा ! ऐकिलें का? या देवीला राक्षसराजानें मागणी केली आहे !' त्याला राम झगाला, 'अरे लक्ष्मणा, कुंवार कन्येला बेधडक मागणी घालण्याचा प्रत्येकाला अधिकार आहे. मग हा तर जगज्जेता व प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाचा पणतू ! त्यांत काय झालें ?' हे ऐकून लक्ष्मण झगाला, 'त्या निसर्गवैरी राक्षसाचा देखील आपण आपल्या सहज व अतिशय सौज्यन्यामुळे असा बहुमान करितां ! त्यानें वेदत्रयीचीं पदे केलीं,* व ऐक्षाकू राजा अनरण्य याला मारून आमचें क्षात्रतेज लाजविलें; तेव्हां तो आमचा सहजच वैरी आहे.' त्याला रामानें उत्तर दिलें, 'तो शत्रु झगून वध करण्याला हरकत नाहीं. पण अशा अप्रमेय तपाचरण करणाऱ्या अलौकिक वीरशिरोमणीला, एखाद्या सामान्य राक्षसासारखीं नावे ठेवणें ठीक नाहीं.'

लक्ष्मण पुनः झगाला, 'अः तो वीर पुरुषांशीं अयोग्य आचरण करणारा—त्याचो प्रौढी ती कसली ?' त्याला रामानें उत्तर दिलें, 'तसें नव्हे—तो रावण स्वतः विद्वान् असूनही त्यानें आपल्या आप्त बांधवांशीं अधर्माचरण केलें हे खरें—याला काय झगावें तें कळत नाहीं—पण सर्वच चांगले गुण कधींच एकत्र वसत नाहींत. कार्तिकेयाचा सहज पराभव करणाऱ्या भगवान् परशुरामाशिवाय त्याच्यासारखा अप्रतिहत विश्वविजय करणारा वीरमणि दुसरा कोण आहे ?'

* वेदत्रयीचीं पदे पाडलीं यांत क्षात्रतेज कशानें लोपलें तें कळत नाहीं.

[या रामलक्ष्मणांच्या संवादांत रामाच्या उदात्त, घोर व परगुणग्राही स्वभावाचें कसें सुरेख व योग्य वर्णन केलेलें आहे. आपल्या शत्रूच्यादेखील योग्य गुणांचें वर्णन करून तेवढ्यापुरता त्याला मान देण्यांत आपला कमीपणा नसून उलट घोरवीच आहे, ही गोष्ट आपल्या लोकांना अवगत होती व त्याप्रमाणें ते वागतही होते. पण अलीकडील पाश्चात्यवीरांना मात्र आपल्यापुढें सर्वच लोक सर्वच कामांत तुच्छ व निंद्य वाटतात ! हें काल महात्म्य आहे, दुसरें काय ?] राक्षसाच्या निरोपाला उत्तर काय द्यावें याविषयी विश्वामित्र व कुशध्वज एवढा वेळ विचार करीत होते. ते स्वस्थ बसलेले पाहून राक्षस त्यांना ह्मणाला, ' अहो यांत इतका विचार तो कसचा करतां ! आमच्या महाराजांच्या प्रचंड उरस्यळावर इंद्राच्या वजाचे घाव पडून त्या वजाचे तुकडे तुकडे झाले. त्यानें झालेल्या व्रणांच्या गाठींच्या जर्णां माळा शोभत आहेत. इंद्राच्या ऐरावताच्या दांतांच्या प्रहाराचीही प्राज्ञा चालली नाही, आणि नंदनवनांतील देवतांनीं करून घातलेल्या मालांनीं शोभा आलेली आहे, अशा त्या जगदेकवीर महाराजाच्या वक्षस्यळावर ही भूमिकऱ्या वीरश्रीप्रमाणें सुखानें विश्रांति घेवो. '(हें रावणाच्या प्रौढीचें वर्णन किती उत्तम आहे !)

इतक्यांत आसपास गडबड झालेली ऐकूं आली. ती ऐकून कुशध्वज ह्मणाला, ' महर्षे ! आपल्या यज्ञाकरितां निमंत्रण केलेले पुष्कळसे देशोदेशींचे महर्षि बायकामुलांसह येत आहेत, त्यांच्यामधूनच ही गडबड व आरडाओरड ऐकूं येते—आणि सर्व गडबडीनें उभे राहिले. तोंच एक अक्राळविक्राळ राक्षसी येत असलेली पाहून लक्ष्मण ह्मणाला, 'कोण बरें ही ? इनें गळ्यां-

त व हातांत आंतड्यांनीं गुंफलेल्या नृकरोट्यांच्या व जंघादिकांचीं हांडे यांच्या माळा व वलयें घातलेलीं ओहत. त्यांच्यापासून निघणाऱ्या घोर आवाजांनं आकाश दणाणून गेलें आहे. इनें रक्त पिऊन तें पुनः वमन केलें आहे, त्याचा तिच्या अवाढव्य व अस्ताव्यस्त लोंबणाऱ्या स्तनांवर कर्दम सांचलेला आहे. अशी ही भयंकर व उद्धट वेशांनं कोण बरें धांवते आहे ? '(हें वर्णन अतिशयच बीभत्स व अयोग्य आहे. रामायणांतील मूळच्या वर्णनापेक्षां यांत व्यर्थ अतिशयोक्ति केली आहे. यावेळीं कवीला मालतीमाधवाच्या पांचव्या अंकाचें स्मरण झालें असावें असें दिसतें. हें वर्णन येथे अनवश्यक आहे.)

यावर विश्वामित्रानें, ' ही सुकेतूची कऱ्या, सुंदासुराची स्त्री व मारिचाची माता ताटका नांवाची घोर राक्षसी आहे—असें सांगितलें. तिला पाहून मुलींनीं, ' काका ! ही मेली फारच भयंकर आहे ! ' असें ह्मटलें; त्यांना त्यानें ' तुम्ही कांहीं भिऊं नका ' असें सांगितलें. विश्वामित्रानें रामाच्या हनुवटीला हात लावून, ' रामा, इला मारून टाक ' असें ह्मटलें. त्यावर सीतेनें प्रेमानें व विस्मयानें ह्मटलें—' अगवाई ! हाय हाय ! यांनाच हें काम सांगितलें ! रामानें ' पण भगवन् ! ही स्त्री आहेना ? इला कसें मारावें ? ' असें ह्मटलें. तेव्हां उर्मिला ह्मणाली ' कां सीते, ऐकिलेंस ? ' त्यावर ' अगवाई ! यांनीं आपल्या उत्साहभंगाचें हें दुसरेंच कारण सांगितलें. ' असें सीतेनें ह्मटलें. रामाचें तें भाषण ऐकून कुशध्वज ह्मणाला, ' शाबास ! हा राम इक्वाकुवंशीय खरा. ' हा सर्व प्रकार पाहून व ऐकून राक्षस ह्मणाला, ' हा तो दाशरथी राम—या प्रचंड ताटकारूपी उत्पाताला मुळांच डगमगत नाही. तिच्या वधार्थ त्याची

योजना झाली असतां, ती स्त्री आहे ह्मणून विचारांत पडला आहे.' विश्वामित्रानें ह्मटलें, 'रामा, त्वरा कर. अरे ! तो ब्राह्मणमंडळीचा भयंकर संहार पहात नाहीस का ?' त्यावर 'हें सर्व आपण जाणतां आहांच. आपल्याला कोणचेही दोष स्पर्श करूं शकत नाहीत. आपली वेदतुल्य योग्यता आहे. आपण स्वीकार केला तीच गोष्ट पापपुण्याचें प्रमाण होय.' असें ह्मणून राम ताटकावधार्थ निघून गेला. हें पाहून सीतेला कसेसेंच वाटून ती त्रासानें झणाली, 'हाय हाय ! गेलेच कीं हो ! ती पहा, उत्पातवातवेगाप्रमाणें ती राक्षसी त्यांच्या अंगावर कशी वेगानें जाते आहे.' हें ऐकून कुशध्वजानेंही आपलें धनुष्य सांवरलें व त्वेषानें, 'हा पापे ! यांवर आलोंच !' असें ह्मटलें व तोही जाण्यास निघाला. तेव्हां उर्मिलेनें, 'अगवाई, खरेंच काकाही चालले कीं !' असें ह्मटलें. तोंच लक्ष्मणानें हंसून ह्मटलें, 'अहो, आपण त्या ताटकेकडे तर पहा ! रामाच्या वाणानें तिचें हृदय फुटून ती घाड्कन पडली व तिचें सर्वांग कांपूं लागलें. तिच्या त्या प्रचंड नाकपुड्यांतून रक्ताचे पाट चालले आहेत!-ती मेली देखील ! !' हें ऐकून मुलींना फारच आश्चर्य झालें. कुशध्वजानें रामाच्या दृढवेधाची प्रशंसा केली. ताटका मेलेली पाहून राक्षस झणाला, 'हाय हाय, ताटके ! आज हा मोठा अनर्थ झाला. पाण्यांत तुंबे बुडावे व दगड तरावे तसें झालें ह्मणावयाचें ! आज खरोखर राक्षसराज रावणाच्या प्रतापाला ओहोटी लागली. कारण मानवाच्या हातून आज हा त्याचा उपमर्द झाला. स्वजनाचा असा नाश माझ्या डोळ्यां-देखत झाला. यावेळीं भीति व जरा यांच्यामुळे माझे कांहीं चालत नाही, काय करूं !'

यावर विश्वामित्रानें 'हा ओंकार-ओनामाच-ह्मणावयाचा राक्षसवधाचा'-असें ह्मटलें. (यावरून भवभूतीच्यावेळीं कोणच्याही कार्याला ओं असें ह्मणूनच आरंभ करित असत व श्रीगणेशायनमः हें वाक्य व तन्निरुक्तदेवताविषयक कल्पना प्रचारांत आली नव्हती. ती मागाहून आली असें दिसते.)

राक्षसानें त्यांना पुनः ह्मटलें. 'कांही मग आपलें मला काय उत्तर ?' त्याला विश्वामित्र झणाला, 'याचा निर्णय सीरध्वज करणार. कुशध्वज त्याच्याहून लहान आहे. याचा पिताही तोच-सर्व अधिकार त्याचा आहे.' त्याला राक्षस झणाला, 'पण कुशध्वज व विश्वामित्र यांना सर्व कांहीं माहित आहे, असें त्यानें मला सांगितलें.' त्याला कांहींच उत्तर न देतां विश्वामित्रानें रामलक्ष्मणांना दिव्यास्त्रें देण्याला हा समय व मुहूर्त फार चांगला आहे, असा विचार करून ह्मटलें, 'कुशध्वजा, मी कुशा-श्रापासून गुरूसेवा व व्रतें इत्यादिकेंकरून सरहस्य जृंभकास्त्रें मिळविलीं. त्या अस्त्रांचें मंत्रवीज त्याच्या प्रसादानेंच अर्थतः व शब्दतः रामभद्राला यावेळीं प्रकाशित करितों. हीं अस्त्रें ब्रह्मादिक देवांचीं प्रत्यक्ष तपोमय तेजें. त्या देवांनीं ब्रह्मांडाच्या हिताकरितां हजारों वर्षें तप करून तीं साध्य केलीं.' हें ऐकून राजाला मोठा आनंद झाला व 'आपण हा रघुकुलावर मोठाच अनुग्रह करितां' असें तो झणाला. इतक्यांत अदृश्य देवदुंदुभींचा ध्वनि ऐकूं आला व पुष्पवृष्टि झाली. तिचें लक्ष्मणानें वर्णन केलें तें पाहून राक्षसाला संताप आला व तो झणाला, 'काय, हे देव देखील आमच्या महाराजाविरुद्ध अनुमोदन देतात !' इतक्यांत जृंभकास्त्रें प्रादुर्भूत झालीं. त्यांच्या परिणामाचें वर्णन करित लक्ष्मण ह्म-

णाला, 'है पहा काय आश्चर्य आहे!-सर्व दिशा एकदम तप्तसुवर्णानें सारविल्यासारख्या झाल्या! चहूंकडे पिंगटपणा आल्यानें दिवस कसा संध्याकाल झाल्यासारखा दिसतो, दिव्यास्त्रस-मूहामुळें सर्व अंतरिक्षांत जणों सारखे विजेचे लोळ उभे आहेत, सर्व आकाश जसें विजेच्या पिंजऱ्यासारखें दिसतें आहे. हीं प्रदीप्त अस्त्रें सर्व दिशांत चौहीकडून चमकताहेत. त्यांनीं सूर्यतेजाला देखील मार्गें टाकलें. तीं केव्हां प्रखर, केव्हां मंद होतात. त्यांच्यामुळें सूर्यकिरणें देखील मंद झालीं.' सीता व उर्मिला यांना याचें फारच आश्चर्य वाटलें व त्या ह्मणाल्या 'आसपास सारख्या प्रखर विजा चमकल्यासारखें होत आहे व सर्वत्र तांबडें लाल तेज पसरलें आहे. यामुळें डोळे अगदीं दिपून जाताहेत.' राक्षसालाही हा सर्व प्रकार पाहून चमत्कार वाटला. तो ह्मणाला, 'या दिव्य अस्त्रांचें तेज असह्य आहे. तीं सर्व एकदम प्रगट झालेलीं पाहून या वेळीं मला रावण व पुरंदर यांच्या द्वंद्व युद्धाचें स्मरण होतें. त्या वेळीं इंद्रानें सर्व बल खर्चून जोरानें रावणाच्या उरावर वज्र मारिलें. तेंयें त्याचीं सहस्रशः शकलें झालीं. त्यांच्या तेजानें व रावणाच्या मुखांतून रोषानें हास्य करीत अस-तांना निघालेल्या अग्नीच्या ज्वालांनीं सर्व आ-काश सहस्रशः विजा चमकल्याप्रमाणें दैदीप्य-मान झाले होतें.'

विश्वामित्रानें ह्मटलें, 'रामा ! या दिव्य अस्त्रांना वंदन करून त्यांचें विसर्जन कर. ब्रह्मा, इंद्र, कुबेर, रुद्र, वरुण, प्राचीनवर्हि, मरुत्, काल व अग्नि आणि सर्व वेदमंत्र या सर्वांचें तप, तेज व सामर्थ्य मिळून हीं अस्त्रें झालेलीं आहेत. यां पैकीं प्रत्येक अप्रतिहत व जगत्रयाचें परित्राण आणि प्रमथन करण्यास समर्थ आहे.' राम

ताटकावधाकरितां गेला होता तिकडेच त्यानें हें ऐकून ह्मटलें, 'भगवन् ! हा मी नमस्कार करितों. हा दिव्यास्त्रांचा संप्रदाय लक्ष्मणासह मला आपल्या कृपेनें प्राप्त होवो.' त्याला विश्वामित्रानें- 'रामचंद्रा, वरें तथास्तु' असा आशीर्वाद दिला. तेव्हां तत्काल राम व लक्ष्मण या दोघांनाही तीं अस्त्रें आपल्याला उपतिष्ठित झालीं असें आपो-आप वाटलें व लक्ष्मण आश्चर्यानें ह्मणाला 'या अस्त्रविद्येचा प्रकाश माझ्या शरीरांत पडल्यामुळें एकदम अतर्क्य ज्ञान व अवर्णनीय शक्ति अंगांत यावी तसें मला वाटूं लागलें आहे.'

इतक्यांत दुरून शब्द झाला: 'हे महाबाहो रामभद्रा ! आह्मी विश्वामित्रांच्या आज्ञेनें तुझ्या व तुझ्या भावाच्या आधीन झालों आहों. आह्माला आज्ञा दे.' ही दैवी वाणी ऐकून त्या दोघी मुलींना मोठेंच आश्चर्य वाटलें.

रामानें त्या अस्त्रांना ह्मटलें, 'हे परमपूज्य अस्त्रदेवतांनो, या जगन्मित्र भगवान् विश्वामित्रा-पासून मोठ्या पूर्वपुण्याईनें तुमची प्राप्ति झाल्यानें आज मी कृतार्थ झालों. मी स्मरण करितांच दर्शन द्यावें. आतां स्वस्थानीं जा. तुझाला नमस्कार असो.' हें रामाचें भाषण ऐकून अस्त्रें अंतर्धान पावलीं.

हा सर्व प्रकार पाहून कुशध्वज ह्मणाला, 'हे अद्भुतनिधि कुशिकनंदना विश्वामित्रा, तुला नमस्कार असो. तुझे तपाचें तेज फारच उज्वळ व प्रखर-तुजसारखा थोर तूंच-तुझे महाभाग्य अपार आहे. तुझी स्तुति करण्याच्या साहसाला प्रवृत्त होणारा, आपल्या यःकश्चित् शक्तीमुळें तुझे गुण मनांत आणण्यांत किंवा त्यांचें वर्णन करण्यांत कुंठित होतो, त्याची स्फूर्ति नाहीशी होते, व तो लज्जित होतो. आपला अनुग्रह झालेल्या रामचंद्रामुळें दशरथ महाराज धन्य होत.

जांवई असा आझाला न देण्यांत आपण आझाला जणों ठकवितां आहां.' (ही कुशध्वजानें केलेली स्तुति व हा सीतारामविवाहाचा उपन्यास लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे.)

त्यावर विश्वामित्र त्याला झणाला, ' कां, अद्यापि तुझाला आमचा विश्वास येत नाही वाटते ? ' राजानें उत्तर दिलें ' छे: छे. ' विश्वामित्र पुनः झणाला, ' तर मग शंकराच्या वरामुळे केवळ स्मरण होतांच तुमच्यापुढें प्रत्यक्ष येणारें तें शिवधनुष्य मागवा तर. ' हें ऐकून राजानें ' बरें ' झणून त्याचें ध्यान केलें, व नमस्कार केला.

[शिवाच्या ३०० गणांनाही न हालणारें धनुष्य केवळ स्मरणमात्रेकरून प्रकट झाल्याचें वर्णन करण्यांत कवीनें शिवभक्ति व शिववराचें माहात्म्य स्पष्ट केलें आहे. व जूंभकास्त्रप्राप्ति व शिवधनुर्भंग आणि ताटका व सुबाहुमारीचवध वगैरे रामाच्या शौर्य प्रगट करणाऱ्या गोष्टी राक्षसाच्या समक्ष बुद्ध्या घडवून आणल्या आहेत. या द्वारानें रावणाला हें सर्व वर्तमान कळून तो विशेषच रामाचा द्वेष करूं लागणार व पुढें राक्षसहननाचें देवकार्य होण्याला फारसा प्रयास पडणार नाही, अशी कवीनें योजना केली आहे. हा धनुष्यभंग कवीनें विश्वामित्राच्या आश्रमांत करविला आहे हें चमत्कारिक आहे.]

अज्ञून कांहींच उत्तर मिळत नाही असें पाहून राक्षसानें पुनः झटलें, ' यांनीं तर भलत्याच दिशेला बोलणें नेलें ! कां कुशध्वजा, कितीवेळ असा विचार चालणार ? ' त्याला त्यानें उत्तर दिलें, ' या कामीं आमच्या दादाचा अखत्यार आहे, असें मीं पूर्वीच सांगितलें आहे. ' राक्षस झणाला ' याचें उत्तरही मी तुझाला केव्हांच दिलें—तो झणतो, कुशध्वजाला ठाऊक आहे झणून '

कुशध्वज झणाला—' हो, असें खरें. ' इतक्यांत दूर शब्द झाला, व नंतर शिवधनुष्य आलें. त्याला पाहून कुशध्वज झणाला, ' हें पहा, असंख्य वज्रघटित, दैदीप्यमान, व त्रिपुरांतक शंकर व इतर देवता यांच्या तेजानें व्याप्त, असें हें धनुष्य रामापुढें प्राप्त झालें आहे. '

इतकें ऐकून, आतां रामाच्या हातून हा पण कसा पार पडेल, असा सीतेला संशय वाटला. तोंच विश्वामित्र राजाला झणाला ' हा पहा, बालगज पर्वतावर सोंड टाकतो तसा, रामानें त्या धनुष्यावर आपला प्रचंड भुजदंड टाकला. '

उर्मिलेला मनांत वाटलें, ' आपल्या मनांत आहे तसें होईल का पण ? ' तोंच राजा झणाला, ' त्यानें दोरी चढवून तें आकर्षणही केलें ! त्या दोरीचा पहा कसा शब्द होतो आहे ! ' त्यासरसें उर्मिलेनें आनंदित व लज्जित झालेल्या सीतेला आर्लिगून तिचें अभिनंदन केलें. तोंच राजा मोठ्या आश्चर्यानें झणाला, ' अरे ! त्यानें तें मोडूनही टाकलें ! '

हा सर्व प्रकार पाहून राक्षसास फारच विस्मय वाटला. तो कांहींसा त्रासानें झणाला, ' या दुष्ट रामचंद्राचा हा सर्वातिशायी प्रभाव पहा कसा आहे तो ! '

हें सर्व पाहून लक्ष्मणाला सानंदाश्चर्य वाटलें व तो झणाला, ' या रामचंद्रानें आपल्या भुजदंडाच्या सहज लीलेनें हें शिवधनुष्य तोडून टाकिलें ! त्याचा कडकडाट हाच त्याच्या बालचरित्राच्या प्रस्तावनेचा डंका सर्व ब्रह्मांडांत सारखा दुमदुमतो आहे, अद्याप नाहीसा होत नाही, हें मोठेंच आश्चर्य ! '

कुशध्वजाला रामाचा हा पराक्रम पाहून फारच हर्ष झाला. त्यानें त्याच्या भरांत रामाला

मोच्याने हाक मारून झटले, 'रामा ! रामा ! इकडे ये, इकडे ये ! वावा रघुनंदना ! तुला सारखे कडकडून भेटू दे. तुझ्या मस्तकाचे अवघाण करूंदे. तुला रात्रंदिवस उराशी वाळगावे, किंबहुना तुझ्या चरणकमलद्वयाचे वंदन करावे असे मला ज्ञाले आहे.' हे ऐकून राम परत आला व 'हां हां हे काय ! आपण वात्सल्याने असे भलतेच काय झणतां !' असे झणाला. त्याला विश्वामित्रानेही 'अहो, तुम्ही वडोळ व राम छहान लेकळं ना !' असे झटले.

कुशध्वजाने त्याला नमस्कार करून झटले, 'रामप्राप्तीमुळे सीतेविषयीचा आपला आशीर्वाद सफल झाला. याच महोत्सवांत मी उमिला लक्ष्मणाला देतो.' हे ऐकून मुली झणाल्या, 'अगवाई ! आम्हाला यांनी देऊन टाकिले !'

राक्षस आपल्याशी झणाला, 'येथवर जे पाहावयाचे ते पाहिलेच.'

विश्वामित्राने कुशध्वजाला झटले, 'तुमची ही गोष्ट आम्ही शिरसा मान्य केली. तुम्हाला आणखी कांहीं सांगावयाचे आहे.' त्यावर त्याने, 'काय आज्ञा आहे' असे झटल्यावर, 'तुझ्या मुली मांडवी व श्रुतकीर्ति यांना भरत व शत्रुघ्नाकरितां आमची मागणी आहे' असे विश्वामित्राने सांगितले.

हे ऐकून राक्षसाने मनांत झटले, 'पाहिला हा या अरण्यव्यासी, तपस्वी, ब्राह्मण झालेल्या क्षत्रियाधमाचा स्वजातिपक्षपात व ब्राह्मणाविषयी विपरीत भाव !'

कुशध्वज झणाला, 'महर्षे ! याच्यांत कांहीं विचार का करावयाचा आहे ? परंतु याविषयी मी परस्वाधीन आहे.' त्याला विश्वामित्राने, 'कां बरे ? कोणाच्या ?' असे झटले. तेव्हा, 'एकतर

आपल्याच व दुसरे आर्य सीरध्वज व गौतम शतानंद यांच्या' असे सांगितले.

[येथे कुशध्वजाने सीरध्वजाची कन्या उमिला इला परभारे लक्ष्मणाला स्वतःच्या अधिकाराने दिली, व आपल्या दोन्ही कन्यांच्या संबंधाने आपली पराधीनता दाखविली. ही हिंदुगृहस्थितीतील प्रशंसनीय बारिकी लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. एकत्र कुटुंबांत मेळाने राहणारे बंधु वडोळ माणसांच्या कसे आज्ञेत राहतात, व त्यांतही प्रत्यक्ष स्वतःच्या संबंधाच्या गोष्टीत, ते यावरून दिसून येते. तसेच लक्ष्मणकार्यादिक महत्त्वाच्या कामांत पुरोहिताचा कसा मान ठेवित असत तेही कळते.]

त्याला विश्वामित्राने हंसून झटले, 'सीरध्वज व शतानंद यांच्याविषयी जिम्मेदारी माझी.' तेव्हा कुशध्वज झणाला, 'यावर मी काय झणावे ? जेथे आपल्यासारखा दाता व ग्रहण करणारा-अशा जनक व रघु यांच्या कुलांचा संबंध कोणाला प्रिय नाही होणार ?' ही त्याची संमति ऐकून विश्वामित्र आपल्या शिष्यास झणाला, 'शुनःशेषा, अयोध्येला जाऊन मजकडून भगवान् वसिष्ठाला सांग की, 'राघव कुळांतील या चार मुळांना निमिकुळांतील या चार मुली मीच शतानंद व वसिष्ठ यांच्या वतीने दिल्या व ग्रहण केल्या आहेत. तर कृपा करून सर्व महाराण्यांसह महाराज दशरथाला घेऊन वैदेह नगराला यावे. तेथे आमचा व जनकराजाचाही यज्ञ समाप्त झाल्यावर मुळांचे केशवपन गोदान आदि संस्कार यथासांग उरकून व यथोचित गोप्रदानादिक देऊन विवाहविधि उरकून टाकू.' हे ऐकून रामलक्ष्मणाला-फार उत्तम झाले-असे, व मुलींना 'चांगले झाले, आतां आपली बहिणीची ताढातोढ होणार नाही'-असे वाटले.

हा सर्व प्रकार पाहून व ऐकून राक्षस पुनः ह्मणाला, 'एका हो, मी अद्यापि तुझाला धर्म व हित होईल असेंच सांगतो. तुझी यांना कन्या देतां आहां हें अनर्थाचेंच मूळ आहे. लक्षांत ठेवा. पौलस्त्य रावण स्वतः सौम्यपणानें कन्येविषयी मागणी करीत असतां, त्या आदरणीय वीराची तुझी अवहेलना करितां ! या संबधानें त्या त्रिलोकपतीशीं सख्य होईल त्याचीही तुझी इच्छा धरीत नाही ! बाकी, सीतेला कसें तरी आमच्या लंकेत जावें हें लागणारच. तेव्हां इंद्रनगरीतील बंदीलोकांप्रमाणें व्यर्थ तुमची व्यवस्था न होवो ह्मणून मी हें तुझाला पुनः सांगतो आहे.' इतक्यांत पुनः जवळच गडबड उडाली. तेव्हां कुशध्वजानें, 'अकाल मेघडंबराप्रमाणें, आपल्या अनुचरांसह धांवत पळत, भयंकर वेशानें, हे कोण येताहेत ?' असें ह्मटलें. त्याला विश्वामित्रानें सांगितलें 'हे सुंदोपसुंदाचे पुत्र, रावणाचे अनुचर भयंकर असे राक्षस सुबाहु व मारीच, यज्ञाला विघ्न करणारे ! रामा ! लक्ष्मणा ! हें यज्ञकर्माला आलेलें नवें विघ्न हाणून पाडा पाहं.' त्याप्रमाणें ते दोघेही आवेशानें निघून गेले. तेव्हां 'आतां यांचें कसें होईल' अशी अर्थांतच त्या मुलींना काळजी पडली. इतका वेळ राक्षसाकडे किंवा त्याच्या बोलण्याकडे कोणीही लक्षच दिलें नाहीं. सुबाहु व मारीच आलेले पाहून राक्षसाला आनंद झाला, व तो ह्मणाला, 'हे आतांच आले हें वरेंच झालें. अद्यापिही झालेलें सर्व कदाचित् उलटेष्ट. याचा परिणाम पाहून मग माव्यवानाला कळवावें.'

कुशध्वजानें धनुष्यबाण सरसावून आवेशानें ह्मटलें—'रामा, लक्ष्मणा, त्या दांडग्यांशीं नीट संभाळून युद्ध करा. हा मीही आलोंच.' हें ऐकू-

न विश्वामित्रानें हंसून त्याचा हात धरून ह्मटलें, 'राजा इकडे ये. येथून रामलक्ष्मणाचा अप्रतिम पराक्रम पहा. आथर्वणप्रयोग दुष्ट व तीव्र विघ्नांचा फडशा पाडतो त्याप्रमाणें या ब्रह्मद्वेष्या राक्षसांच्या दांडगेपणाचा तो कसा नाश करितो तें पहा.' असें ह्मणून सर्व जातात.

[राक्षसाकडे विश्वामित्रानें बुद्ध्या दुर्लक्ष केलें आहे. कवीनें हा प्रकार जाणूनबुजून राक्षसाचा व त्या योगानें रावणाचा अपमान करण्याकरितां केलेला दिसतो. रावणाचा पुरोहित दूत होऊन आला होता, त्याला विचारल्या प्रश्नाचें उत्तर सुद्धां न देणें योग्य नाहीं. जनकानें शिवधनुष्याचा सीताविवाहार्थ पण लावलेला आहे, इतकें राक्षसाला सांगण्यांत कांहीं नड नव्हती. पण कदाचित् असें सांगितल्यानें रावणही प्रयत्न करण्याला येईल व त्याचा यत्न सफल झाला तर अडचण पडेल, अशी विश्वामित्राला शंका आल्याचें, तसेंच न जाणों रामाच्या हातूनही हा पण पार पडतो किंवा नाहीं अशी शंका आल्याचें दिसतें. राक्षसाचा प्रवेश लिहिला आहे तसें त्याचें निर्गमन लिहिलेलें नाहीं. बुद्ध्या उद्धतपणानें त्याच्याकडे दुर्लक्ष केलें ह्मणावें तर रावणाविषयी ते दोघेही तितके निर्भय होते, असें त्यांच्या पहिल्या भाषणावरून दिसत नाहीं.]

एकंदरीत नाटकाच्या मानानें हा अंक चांगल्यांतला आहे. बऱ्याच जागीं प्रत्यक्ष क्रिया रंगभूमीवर दाखविण्याच्या ऐवजी लांबचलांब वर्णनें व संवाद दिलेले आहेत. हा कांहींसा दोष आहे. तरी तो मालतीमाधवांतल्या इतका नाहीं.]

अंक दुसरा.

मागील अंकांत वर्णन केल्याप्रमाणें सर्वमा-
यानें सिद्धाश्रमांतील सर्व वर्तमान माल्यवानाला
जाऊन सांगितलें. तें ऐकून त्यालाही फारच
काळजी पडली. त्यानें विचार केला कीं, 'या
रामानें पर्वतप्राय ताटका कस्पटाप्रमाणें उडवि-
ली. सुबाहूचा फडशा पाडला. तेव्हां त्याच्या
सर्व अनुचरांना त्यानें तेव्हांच धुडकावून ला-
विलें यांत फारसें आश्चर्य नाहीं. ही मोठीच पीडा
उत्पन्न झाली आहे ! कसें होईल तें होवो. ब्रह्म-
देवानें मोठ्या प्रयत्नानें सर्व देवतांच्या तेजाच्या
अंशानें निर्माण केलेलें प्रचंड शिवधनुष्य या
रामानें सहज मोडून टाकिलें. विश्वामित्रानें
कशाश्वापासून प्राप्त झालेलीं दिव्य अस्त्रे त्या-
ला स्वयमेव दिलीं. आणि तींही बुध्या द्वेषानें
आमच्या दूतासमक्ष, रावणाची मुळीच पर्वा
न करितां ! शिवाय सीतेकरितां जनकाला राव-
णाचें दास्य करावें लागतें तें वांचविलें. आजवर
सर्व देव आमचे एकमुखी तावेदार होते, ते आ-
तां शेफारले. आणि त्यांनीं अस्रदान व सीता-
दानसमयीं दुंदुभि वाजवून आपला हर्ष उघड
प्रकट केला. एखाद्याच्या प्रतापाला उतरती क-
ळा लागली ह्मणजे सर्वच गोष्टी विपरीत होऊं
लागतात तें खरेंच—अरे, ही शूर्पनखा आली !'

तिनें येऊन त्याला नमस्कार केला. त्यानें तिला
'ये वैस. कां, राजाकडील वर्तमान कसें काय आ-
हे ?' असें झटलें. ती ह्मणाली, 'जनकराजाकडील
लम्कार्यें सारीं आटपर्लीं. शिवाय महर्षि अगस्ती-
नें रामाला उत्तम व सुप्रसिद्ध माहेंद्रधनुष्य प्रसाद
ह्मणून दिलें.' माल्यवान ह्मणाला, 'त्रिभुनांतलीं
सर्व अप्रतिम आयुधे महर्षिगण स्वतःच रामाला
देताहेत, हें आहे तरी काय ! ब्राह्मणांचा अनु-
ग्रहच क्षत्रियांचें अमोघ अस्त्र. ब्राह्म व क्षात्र

दान्ही तेजे एकवट झाल्यावर त्यांचा प्रभाव
अमोघ होईल यांत शंका कशाची !' तो असा
अतिशय सचित झालेला पाहून शूर्पनखा ह्म-
णाली, 'अशा यःकश्चित् मानवाविषयीं इत-
की चिंता !' त्यानें उत्तर दिलें, 'अगे, तसें
नव्हे. या राघवाचा जन्म हाच या जगांत एक
मोठें आश्चर्य झालेलें आहे. सर्व देव दानव ज्या-
चें चरित्र गातात तो मनुष्य असला ह्मणून काय
झालें ? त्याची योग्यता पाहूनच त्याच्या अंगीं
ऋषि व देव अतर्क्य शक्ति स्थापन करितोहेत.
ब्रह्मदेवानें तरी आपणांला वर देतांना, मानवा-
पासूनच आह्मां राक्षसांना भय होईल, असें
सांगितलें आहे. शिवाय राम स्वभावतःच धर्मा-
चें रक्षण करणारा व आपण त्याचा द्वेष करणारे;
तेव्हां आपला त्याचा विरोध ठरलेलाच आणि
तो आपल्याहून वरचढही असणारच.'

शूर्पनखा ह्मणाली, 'हो खरेंच. दशानन
तरी आज काल नेहमीं खिन्न व खालीं पहात
स्तब्ध व सचित बसलेला असतो. त्याला मोठीच
काळजी असावी व तीही थोड्या थोडक्या-
नें कमी होणारी नव्हे.' यावर माल्यवान ह्मणाला-
'प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवालाही वंद्य अशा स्वार्थभुवादिक
सातही मनूंचे संबंधी आह्मी जनक राजाला
प्रिय वाटलों नाहीं, हें आश्चर्यच आहे. तें असो.
पण स्वतःच्या अप्रतिम दुर्धर तपानें प्रदीप्त व
प्रसिद्ध अशा त्रिभुवनेश्वर रावणाचें अंतःकरण
देखील उदास होऊं लागलें. हें आहे तरी
काय ? रावणासारख्या थोर प्रभूनें स्वतः मागूनही
त्याला सीता न मिळतां ती आमचा प्रतिपक्षी
व वैरी दाशरथी राम याला मिळाली. परोत्कर्ष-
मानभंग आणि अशा स्त्रीरत्नाची हानि या
गोष्टी मानधन जगत्पति रावण कधीं सहन
करणार नाहीं.' असें बोलणें चाललें आह तोंच

प्रतिहारीनें, परशुरामाकडे पाठविलेल्या दूतांनें आपणून दिलेले, ताडपत्रावर तमालरसानें लिहिलेले एक पत्र आपणून दिलें. तें माल्यवानांनं वाचलें. त्यांत परशुरामांनं लिहिलें होतें “ स्वस्ति महेंद्रद्वीपाहून परशुराम, लंका निवासी अमात्य माल्यवानाचा बहुमान करितो विशेष—यांत माल्यवानाच्या नांवामाणें विशेष पद वगैरे नाहीं. लहान आश्रितास थोरांनीं लिहावें तसा मायना लिहिला आहे असें शूर्पनखेच्या लक्षांत आलें, व ती त्याबद्दल बोलली; पण तिकडे माल्यवानांनं लक्ष दिलें नाहीं. त्यांनं पुढील मजकूर वाचला. त्यांत परशुरामांनं, परम माहेश्वर लंकेश्वर रावण याचें अभिनंदन करून लिहिलें होतें कीं, आह्मी दंडकारण्यांतील तोर्योपासक तपोधनांना अभय देण्याची प्रतिज्ञा केलेली तुझांस माहित आहेच. तिकडे विराध, दनु, कबंध वगैरे कोणी राक्षस दांडगाई व उपद्रव करीत असल्याचें ऐकतों. तरी त्यांचा बंदोबस्त करून सद्बृत्ति, व आह्मांस संमत अशी माहेश्व प्रीति यांचें अवलंबन करावें.

‘ब्राह्मणाचा अतिक्रम सोडून देण्यांत कल्याणच आहे. व हा जामदग्न्य तुमचा मित्र राहिल. नाहीं तर त्याला बरें वाटणार नाहीं.’—हे सर्व ऐकून शूर्पनखा झगली, ‘याचें हें लिहिणें कांहींसें गर्वाचें, गंभीर, ऐटदार, व बरेंच भारदस्त आहे.’ त्यावर माल्यवान झगला, ‘हें काय सांगावयाचें ? किती झालें तरी तो जामदग्न्य. आपलें कुळ, तप, विद्या, वीर्य, व क्रिया या सर्वांच्या अतिरेकामुळे त्यांनं परम शांतीचा संचय केला आणि सर्वस्वाचा त्याग करून आतां तो निरिच्छ होऊन राहिला आहे. शैवप्रीतीमुळे तो आमच्यावर हुकूम करितो व एखाद्या प्रभूप्रमाणें प्रसंगविशेषीं कर्कशाही होतो.—वस्ते, त्या शंभु-

शिष्याला शिवधनुष्याच्या अवमानाचें वर्तमान कळलें, तर शिवाच्या अभिमानामुळे त्याला ही गोष्ट कधीं खपणार नाहीं. त्याला क्रोध येईल. रामाचें व त्याचें युद्ध जुंपेल. त्यांत दोघांचाही नाश झाला तर उत्तमच. परशुरामांनं रामाला मारिलें तर या क्षत्रियवधामुळे त्याचा राग शांत होईल. यांत रामनिधनरूपी हित साधतेंच, पण रामाला जय मिळाला तर त्याला ब्राह्मण पूज्य असल्यानें तो परशुरामाला ठार मारणार नाहीं. मग परशुराम शस्त्र टाकून देईल, व तें पुनः रावणाच्या वतीनें कधींही हातीं घेणार नाहीं. यांत अधिक नुकसान आहे.’ त्यावर शूर्पनखेनें ‘ते कसें काय’ असें विचारल्यावरून तो झगला, ‘परशुरामांनं अरण्यवासाचें व्रत धरिलें आहे. त्यांनं रामाला मारिलें तरी पुढें तो तसाच अरण्यवास करील. मुख्य विचार काय तो रामाविषयीं. त्याची संपदा, उत्साह, शक्ति, व उन्नति अद्यापि वाढती आहे. त्यांनं परशुरामाला जिंकलें तर सर्व लोक त्याच्याच नाहीं लागतील. जबरदस्तीनें रावणाच्या ताबेदारीत आलेले, व मनांत नेहमीं क्रुद्ध असलेले देव, त्यालाच मुख्य करतील. देवांचा अवमान झालेला, तेव्हां ते नेहमीं नाराज राहणारच. त्या भाग्यवरांमनं रावणाला डोईजड अशा कार्तवीर्यावर क्षात्रनिमूलनविधीचें जणों मंगलाचरण केलें. अशा त्या सत्कर्मी व बलिष्ठ भुवनैकवीराचेंही दाशरथी राम दमन करील तर तो त्रैलोक्याधीश होईल यांत शंका नाहीं.’ हें सर्व ऐकून शूर्पनखा झगली—‘मग आपण काय विचार ठरविला?’ त्यावर, ‘परशुरामालाच उत्तेजन द्यावें—असें तो बोलला. तेव्हां, ‘यांत आपल्या इच्छेविरुद्ध झालें तर मोठीच अडचण’—असें शूर्पनखा झगली. माल्यवानांनं उत्तर दिलें, ‘तरी होईल

तितका यत्न करून पाहतों. कारण, पूर्वी परशुरामानें २१ वेळ निःक्षत्रिय पृथ्वी केली, तेव्हां त्याला साहाय्य करणारी तीच महाभूतें व त्याच नैसर्गिक शक्ति अन्नून कायम असल्या तर परशुरामाचा पराभव होईल असें वाटत नाहीं. तर चल महेंद्रद्वीपांत. भार्गवाची गांठ घेऊन व त्याला चिथावून तो मिथिलेस जाई असें करूं. त्या महात्म्या भार्गवरामाचेंही अनायासें दर्शन होईल. तो मोठा गंभीर महात्मा, अत्यंत शुचिर्भूत व सज्जन, पुण्यराशी, व तपाचा परिणाम व प्रभुत्वाचा उत्कर्ष यामुळे स्वतः प्रसन्न, व सर्वांना सुखकारक, असा आहे. त्याच्या दर्शनानेंच सत्व-वृद्धि व पापनाश होतो.

[येथवर माल्यवान व शूर्पनखा यांच्या संवादांत परशुरामाला रामाशी भांडण उपस्थित करण्यास कारण माल्यवान झाला असें दाखविलें आहे; व माल्यवानाच्या तोंडीं एखाद्या मुत्सद्यास योग्य अशाच तऱ्हेचीं भाषणें घातलीं आहेत. परशुरामाच्या स्वभावाचें व थोरलोचेंही दिग्दर्शन फार चांगलें केलें आहे. सर्व संवाद वर्णनपर असूनही तो चांगला नाटकास शोभे असा साधला आहे.]

परशुरामाला चिथावून रामाचा सूड उगविण्याकरितां मिथिलानगरीस पाठविलें. तो तेथें मोठ्या रागानें व आवेशानें पोहोंचला व कोणाचीच परवा न करितां रामाचा शोध करीत सपाटयानें थेट अंतःपुरांत चालला. इकडे सीता-रामाचा विवाहसमारंभ आटपून त्यासंबंधी कांहीं विशेष कार्य-कंकण सोडणें-बाकी राहिलें होतें. राम व सीता व कांहीं सख्या अंतःपुरांत फिरत होत्या. इतक्यांत त्यांना परशुराम दांडगाईनें रामाचा शोध करीत सपाटयानें येत असल्याचें त्याच्या गर्वोक्तीवरून व तो रामाला मोठ्या मोठयानें हाका मारीत सुटला होता त्यावरून

कळलें. परशुराम अंतःपुरांत शिरतां शिरतां मोठयानें ओरडून झणाला, 'हे विदेहनगरींत राजकुलांत संचार करणारे लोक हो ! कन्यांतःपुरांत असलेल्या रामभद्राला सांगा- 'कैलासपर्वताला उचलून व त्रिभुवनविजयेंकरून अतुल बाहुवल प्रगट करणाऱ्या रावणाचा रणमद सहज लीलेनें जिरविणारा दुर्जय कार्तवीर्य ज्याच्या कोधावेशानें व कठोर कुठाराच्या कठिण प्रहारांनीं एकदम छिन्नविच्छिन्न झालेल्या प्रचंड वृक्षाप्रमाणें भूमीवर पसरला, व त्याच्या अस्थिरूपी शुष्क काष्ठांच्या राशी पडल्या; ज्यानें २१ वेळ क्षत्रियकुलसमूहाचा अप्रतिबंध संहार केला; कौंच पर्वताचें विदारण करून हंसांना भारतवर्षांत येण्याला अपूर्व मार्ग तयार करून दिला; * आणि ज्यानें हेरंब, भृंगि इत्यादि गणांनीं युक्त अशा तारकशत्रु कार्तिकेयाचाही पराभव केला; असा हा महावीर जामदग्न्य, आपल्या गुरूच्या-शंकराच्या-धनुष्याचा भंग केल्याबद्दल रागारागानें तुझा समाचार घेण्याला येत आहे.' (परशुरामाच्या उद्धतपणाला व गर्वोक्तीला येथपासून प्रारंभ झाला. या पात्राचीही घटना, तशीच याच्याच विरुद्ध रामचंद्राच्या पात्राची घटना, भवभूतीला अगदीं अप्रतिम साधली आहे.)

हे ऐकतांच राम मोठ्या धैर्यानें व त्वरेनें त्याला भेटावयाला झणून बाहेर चालला. त्याच्या मागोमाग सीता व सख्याही आल्या. राम झणाला, 'वाहवा ! फार चांगलें झालें. हा महात्मा, सर्व महाभाग्यांचा निधि, त्रिपुरदाहक शंक-

* याचा अर्थ हूण लोकांना प्रथम याच राजश्रींनीं हिंदुस्थानांत आणिलें असा ध्यावयाचा-किंवा याच ब्राह्मण वीरानें त्यांचा पराभव करून त्यांना पहाडापलीकडे हांकून लाविलें असा ध्यावयाचा, याचा विचार आहे. श्वेत हूणांनीं तिबेटाकडून हिंदुस्थानावर स्वारी केली होती.

राचा प्रिय शिष्य, सर्व वेदांच्या परिशीलनानें अत्यंत शुद्धचरित झालेला असा भार्गववंश-भूषण, त्याचें मीच दर्शन ध्यावयास गेलें पाहिजे होतें; तोच स्वतः मला पाहण्यास आला आहे-पण इकडे या मुग्धेनै (सीतेनै) भिऊन सहजलज्जा दूर सारून मजविषयी कुलीनपणास योग्य असा अत्यंत गाढ स्नेह व्यक्त केला आहे !

परशुरामाचें उद्दामपणाचें भाषण ऐकून सहजच भयभीत झालेली सीता ह्मणाली, 'सख्यांनो ! आतां वाई कसें होईल !' सख्या रामाला ह्मणाल्या, 'कुमारा ! अशी त्वरा नको करूं.' त्यांना रामानें उत्तर दिलें, 'उशीर केल्यानें उत्साहभंग होतो.' सख्या ह्मणाल्या, 'कुमारा ! वारंवार सर्व पृथ्वी निःक्षत्रिय करण्याचें घोर साहस करणारा तो परशुराम असें ऐकितों.' त्यावर रामानें उत्तर दिलें, 'अहो, अशा एखाद्या कृत्यानें काय त्या महाज्ञाननिधि महात्म्याची योग्यता कमी होते ? त्यानें एकवीसवेळ राजवंशरूपी वनाचा उच्छेद करून दशदिशा साफ केल्या, कार्तिकेयाचाही पराभव करून अप्रतिम बाहुबल प्रथित केलें, अश्वमेध करून कश्यपगुरूला सर्व पृथ्वी दक्षिणा दिली, व हल्लीं तो अस्त्रप्रभावानें हटविलेल्या समुद्रानें सोडलेल्या प्रदेशांत तप करीत राहतो. असा तो थोर आहे !' (भार्गवरामाविषयी पूज्यताप्रदर्शक हें रामाचें भाषण किती विनययुक्त आहे ! याहूनही वरचढ भाषणें पुढें येतीलच.)

इतक्यांत भार्गवराम कोणाचें न ऐकतां रामाला हुडकीत कन्यांतःपुरांत प्रवेश करीत असलेला पाहून रक्षकलोकांनीं एकच गडबड केली. ते ह्मणाले, 'अंगीं त्राण न उरल्यामुळें वृद्ध वेत्रधारी प्रतीहारी ज्याच्याकडे केवळ त्रासानें पहात आहेत-पण यामुळें ज्याच्या गतीला मुळींच अवरोध झालेला नाही, असा हा परिज-

नांच्या हाहाः कारास न जुमानणारा क्रुद्ध परशुराम रामाच्या शोधांत निमग्न होत्साता वेधडक कन्यांतःपुरांत जातो आहे !'

हें ऐकून रामाला कसेंसेंच वाटलें व तो ह्मणाला, 'यांच्यासारखे थोर लोक शिष्टाचार संप्रदाय दाखविणारे, पण हा विद्वान् भार्गव असा कसा प्रमाद करितो आहे ?' असें ह्मणून तो पुनः धैर्यानें व आवेशानें इकडे तिकडे फिरूं लागला.

[या सर्व भाषणांवरून भवभूतीच्या मते त्यावेळीं राणीवशांत व अंतःपुरांत वराच पडदा असे व त्यांत कोणालाही-परशुरामासारख्या ब्राह्मणालाही-एकाएकी जाण्याची परवानगी नव्हती, असें दिसतें. वयावरून पडद्याची तन्हा केवळ मुसलमानी अमलानंतर किंवा त्यामुळेच आपल्या लोकांत घुसली असें ह्मणतां येत नाही. ती कदाचित् त्यामुळे पूर्वीपेक्षां विशेष कडक झाली असेल. शाकुंतलांतही अवगुंठन ह्मणजे मुखापुरता पडदा घेण्याची चाल असल्याचा उल्लेख आहे.]

परशुराम आलेला व तो रामाचाच शोध करीत असलेला पाहून सर्व अंतःपुरांत परिजन हाहाःकार करीत आहेत असें सख्यांच्या व रामाच्याही दृष्टीस पडलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं बोलून दाखविलें. (हें सख्यांचें भाषण मालतीमाधवांतल्यासारखें दूरान्वित व समस्त पदांनीं युक्त आहे. तरी त्याची रचना तितकी क्लिष्ट दिसत नाही.)

राम सपाट्यानें बाहेर चाललेला पाहून व सख्यांचें हें भाषण ऐकून सीता किंचित् घाबरून ह्मणाली, 'तर चला आपणच जाऊन आर्यपुत्राला गांठूं.' त्यांना येतांना पाहून प्रेमानें व दयेनें किंचित् मार्गें वळून रामानें सख्यांना हटलें-'अहो, ही अगदींच भित्री आहे. तुम्हीच

हिचें समाधान केलें पाहिजे.' त्यावर सख्या सीतेला ह्मणाल्या, ' गडे सीते, तूं नेहमी मोठ्या स्नेहसंभ्रमानें नेत्र व मुख-कमल आनंदानें विकसित होत्साती, या सुरासुरविजयसमर्थ, त्रैलोक्यमंगल व विजयलक्ष्मीलक्षणयुक्त आर्यपुत्राचें उल्हासानें वर्णन करीत असतेस, आणि आतां तो जय मिळवायानिघाला असतांना अशी भांवावली-स कां? ' त्यांना सीतेनें उत्तर दिलें, ' परशुराम सर्व क्षत्रियमात्राला संताप उत्पन्न करणारा आहे ह्मणून.' तिला रामानें ह्मटलें, ' प्रिये, स्वस्थ-चित्तानें परत जा. अतिशय सुकुमार व मुग्ध मधूकपुष्पाप्रमाणें शोभणाऱ्या शरीराला साहस व भीति यांच्यामुळें होणारा हा कंप कसातरी थोडावेळ सहन होऊं दे. तुला जोरानें श्वास लागला आहे, त्यानें तुझा ऊर धडधडतो आहे. उरोजाच्या भारानें सुकुमार सिंहकटीचा भंग न होवो.' (हें वर्णन या प्रसंगी अगदीं अप्रासंगिक व सीता आणि राम यांच्या वास्तविक स्थितीला न शोभणारें आहे. व सख्यांचें भाषणही व्यर्थ पाह्लाळिक आहे.)

हें यांचें भाषण चाललें आहे तोंच परशुराम पुनः परिजनांना- ' अरे, दाशरथी राम कोठें आहे ? ' असें विचारीत असल्याचें ऐकूं आलें. तें ऐकून सर्व स्त्रिया ह्मणाल्या- ' हाय हाय ! हा मला यांलाच हाका मारतो आहे ! ' परशुरामाचा तो स्वर ऐकून राम ह्मणाला, ' हा त्या थोर व साहसी वीराचा घोर व पुष्करावर्तक मेघगर्जनेप्रमाणें गंभीर ध्वनि मोठा सुखकर वाटतो आहे. ' (येथें पुष्करावर्तक हा शब्द कदाचित् मेघदूतांतील ' जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां ' या श्लोकावरून घेतला असावा. या वाक्याचीही रचना व्यर्थ पाह्लाळिक आहे.) असें बोलून राम पुनः जाऊं

लागतो. हें पाहून सीतेनें किंचित् भीड सोडून व ' आतां इलाज काय ? ' असें ह्मणून रामाचें धनुष्य धरिलें व ह्मटलें, ' बाबा येईपर्यंत आपण येथून जायचें नाहीं. ' हें सीतेचें वर्तन पाहून सख्या ह्मणाल्या, ' इनें भीतीमुळें कांहींशो लज्जा सोडली ! '

हा प्रकार पाहून राम मनांत ह्मणाला, ' खरोखर प्रियेनें जेहाची कमाल केली. आपण हरलों. ' पुनः मोठ्यानें ह्मटलें ' वरें तर, मी धनुष्य सोडूनच जातो. ' तेव्हां सीता ह्मणाली, ' तर मग मी अशी घट्ट धरून ठेवितें. ' इतक्यांत परशुरामानें पुनः पूर्ववत् रामाविषयीं विचारिलें. हा सर्व प्रकार पाहून रामाला चमत्कारिक झालें. तो ह्मणाला, ' मी यावेळीं मोठ्या बुचकळ्यांत पडलों आहे. या उद्दाम तपःपराक्रमनिधीच्या आगमनामुळें सत्संगेच्छा व वीररसाचा आवेश यांनीं त्याला केव्हां जाऊन भेटेन असा माझ्या मनाला प्रबळ ओढा लाविला आहे. इकडे वैदेहीनें भीतीनें घट्ट धरिलें आहे, तिच्या शरिराच्या अतिशय आनंददायक हरिचंदन, चंद्र, यांच्याप्रमाणें थंड व स्निग्ध स्पर्शानें माझी चित्तवृत्ति कशी तटस्थ झाली आहे, व ती मला येथून हालूं देत नाहीं. '

इतक्यांत परशुराम समोर दिसूं लागला. त्याला पाहून सख्या ह्मणाल्या, ' हा पहा, सूर्याप्रमाणें तेजस्वी, दैदीप्यमान व प्रेक्षणीय असा हातांत तीक्ष्ण व तेजस्वी परशु घेऊन क्षत्रियांचा काल असा परशुराम जोराजोरानें दणादण पावलें टाकीत सर्व पृथ्वी कांपवोत इकडेच आला ! त्याच्या जटा पहा जशा अग्नीच्या शतावधि पिंपट व दैदीप्यमान ज्वाला ! '

त्याला दुरून पाहून राम ह्मणाला- ' हाच तो भृगुनदन, भुवनैकवीर मुनि, दुष्प्रेक्षणीय तेजाचा राशी, प्रताप व तप यांचा अवतार किंवा

प्रत्यक्ष प्रचंड मूर्तिमंत वीररस असा दिसतो आहे.' प्रथमदर्शनी परशुरामाला पाहतांच रामाच्या मनांत त्याच्याविषयी वरील विचार आले; नंतर किंचित् विस्मयानें तो ह्मणाला, 'हा पुण्यशील पण क्रूर व सर्व व्रतांचा निधि, आणि अमित शक्तिमान् असा आहे. मनोहर पण घोर असें रूप धारण करून प्रत्यक्ष अथर्वण वेदच अवतरल्यासारखा वाटतो.'

तसेंच 'हा कल्पांती त्रिभुवनसंहारोद्यत, त्रिपुरविजयी, महाकाल रुद्राचें सर्व भुवनस्तोमाचा नाश करण्यास समर्थ असं प्रखर तेज ब्राह्मणरूपानें धारण करणारा, किंवा प्रथम भिन्न नंतर एकवट होऊन अवतरलेलें सकल सामर्थ्याचें सार असा भासतो आहे.

'याची स्वच्छंद वृत्ति कितीतरी विचित्र आहे. याच्या मस्तकावर अग्नीच्या पिंगट ज्वाळाच अशा जटा शोभताहेत. याच्या हातांत परशु, अंसभार्गी बाणभाता, सर्वांगावर पसरलेल्या जटा, चाप, काषायवस्त्रे व कृष्णाजिनें, दुसऱ्या हातांत बाण व मनगटांत रुद्राक्षवलयें आहेत. या सर्वांमुळे याचा वेष उग्र व शांत या दोन्ही रसांचा जणों एकवटलेला अवतार दिसतो आहे.'

तो आलेला पाहून रामानें सीतेला झटले 'प्रिये, हा गुरू वंदा आहे, तूं एकीकडे जाऊन अवगुंठन घे.' त्यावर सीता ह्मणाली, 'हायहाय! हा येऊन पोहोचलाच की!' पुनः हात जोडून काकुळतीनें ह्मणाली, 'आर्यपुत्रा, प्रिया, माझे रक्षण करा, मजवर एवढी कृपा करा.'

(रामानें केलेलें परशुरामाचें वर्णन पाल्हाळिक. व केवळ शाब्दिक आहे व त्यांत पुनरुक्तिदोष आहे. तरीतें वरेंच चांगलें साधलें आहे. यावरून कोणी कुशल चित्रकार परशुरामाची सुरेख तसवीर काढूं शकेल. परशुराम गडबडीनें आंत येतां येतां इतकें लांबलचक वर्णन असलेले श्लोक

ह्मणण्याला रामाला अवकाश क्वचित्च सांपडणार आहे.)

सीतेची गडबड पाहून राम तिला ह्मणाला— 'प्रिये' हा मुनि आणि प्रसिद्ध वीर आहे. याचा मला आनंदच वाटतो. अशी भिऊन थरथर कांपतेस कां? तूंही क्षत्रियकन्या आहेस. ज्याचे वाडु दर्पानें स्फुरण पावतोहेत अशा जगविख्यात वीराच्या समोर जाण्याला हा क्षत्रिय राघव समर्थ आहे. घाबरूं नकोस.'

हें याचें बोलणें संपतें तोंच परशुराम पुढें येऊन ह्मणाला, 'या मूर्ख क्षत्रियबटूचा केवढा तरी अविचारीपणा! शिवधनुष्याचा भंग करितांना सकल भूतमात्रांविषयी अतिशय करुणमुळे शांती धारण करणाऱ्या भगवान् भवानीपतीची त्यानें मुळींच भीति मनांत आणिली नाही! तें एक असो, पण मदांध तारकासुराचा नाश करून सर्व विश्वाला उत्सव प्राप्त करून देणारा त्याचा महा पराक्रमी पुत्र स्कंद, किंवा स्कंदाप्रमाणेंच त्याला प्रिय असणारा त्याचा शिष्य भी, यांचीही त्यानें पर्वा केली नाही! त्याच्या मनाला भीति कशी वाटली नाही?' (यांत परशुरामाच्या मनांतील शंकराविषयीचा आदर, स्कंदाच्या पराक्रमाचें वर्णन--व आपलीही स्कंदा-इतकीच योग्यता व्यक्त करणें, या तीन्ही गोष्टी फार चांगल्या साधल्या आहेत. येथपासूनच परशुरामाच्या भाषणांत अधिकाधिक स्वाभिमान व गर्व आणि उदारपणा यांचा प्रादुर्भाव विशेष दिसूं लागतो.) थोड्या वेळानें तो पुनः ह्मणाला 'क्षत्रियांच्या ठिकाणीं पुनः प्रभुत्व कायम राहिलें व त्यांनीं पुनः धनुष्ये धारण केलीं. त्यांना पुनः भुजबलाचा मद आला आहे, व त्यांनीं पुनः उत्कृष्टखलपणा आरंभिला आहे. हा सर्व प्रकार मला पुनः ऐकावा लागतो--हें सर्व माझ्याच शांतपणाचें यथायोग्य फल होय.'

त्याला पाहून राम पुनः ह्मणाला, 'हा अतर्क्य तप, तेज, वीर्य, व यश यांचा अद्भुत राशि, याला पाहून व तो उद्धटपणानें मजवरच येत आहे हें पाहून आपल्या नवीन धनुर्विद्येचे दोन हात दाखवावे असें माझ्याही मनांत येतें. आणि तसेंच अशा या महात्म्याचें पादसेवन करावें अशा दोन्ही हेतूंनीं एकदम माझे दोन्ही हात पुढें होताहित.' [त्याच्या धोरपणाकरितां त्याचें पादवंदन करावें, व त्याच्या उन्मत्तपणाबद्दल त्याला दोन हात दाखवावे या दोन्ही गोष्टी रामाच्या एकदम मनांत आल्या.] पण पुनः तो ह्मणाला 'हा शिष्टाचाराला पात्र नाही.'

इतक्यांत परशुराम परिजनांना मोठ्यानें ओरडून ह्मणाला, 'कां हो, दारशथीराम कोठें आहे ?' त्याला रामानेंच पुढें होऊन उत्तर दिलें, 'अहो, हा पहा मी उभा आहे. असें इकडे यावे.'

रामाचें तें धडाक्याचें व गंभीरपणाचें उत्तर ऐकून परशुरामालाही आनंद व आश्चर्य वाटलें. तो ह्मणाला, 'शाबास, राजपुत्रा, शाबास ! खरा ऐक्याकु आहेस. मीं रागानें तुझा नाश करण्याकरितां तुला हुडकीत असतां, एखादा खरा धैर्यवान गजेंद्राचा छावा आवेशानें करिकुंभविदारक तीक्ष्ण वजनरत्नी मृगेंद्रावर धांवतो, तसा तूं स्वकुलानुरूप धैर्य व सत्व धारण करून स्वतःच मज पुढें येत आहेस.'

[या श्लोकांतील शेवटचा दीड चरण मालतीमाधवांतील पांचव्या अंकांत आलेला आहे. येथें हा चरण त्या श्लोकांतून घेतला आहे असें दिसतें. व याच्या रचनेवरून मालतीमाधव पूर्वी तयार झालें असावें असें भासतें.]

परशुरामानें याप्रमाणें रामाची थोडीशी प्रशंसा केल्यावरून त्याचा राग कमी झाला. आतां रामाला फारशी भीति नाही असें सर्व स्त्रियांना वाटलें, व त्यांनीं 'इडापिडा टळो' असें ह्मटलें.

रामाला पाहून परशुराम पुनः आपल्याशीं ह्मणाला, 'हा क्षत्रियकुमार खरोखरच मोठा रमणीय--होता ह्मणायचें,--याच्या मस्तकावर पांच शिखांचें मंडल दुलतें आहे. किंचित् प्रौढ, तरी पण केवळ बालकच. याच्या रूपावर नैसर्गिक गंभीरता, मनोहरपणा, विलक्षण तेज व सौंदर्य दिसताहित. विलक्षण सौंदर्यश्रीनें यानें प्रथमदर्शनांच माझे मन मोहून टाकिलें आहे. तरी याला मारून टाकिलेंच पाहिजे. नाहीतर आपल्या वीरत्रताला बटा लागतो. अशा त्या क्रूर वीरत्रताला धिःकार असे.' नंतर तो पुनः रामाला ह्मणाला, 'आजवर शिवधनुष्याचा भंगरूपी अपमान झालेला नव्हता, तो त्वां केलास. यामुळें मला अनिवार्य क्रोध आला आहे. त्या क्रोधानें प्रेरित होऊन या भुजदंडानें मारलेला व ज्याच्यामुळें शंकराचें त्रिभुवनांत खंडपरशु हें नांव प्रसिद्ध झालें, तो हा तीक्ष्ण व कठोर कुठार जोरानें तुझ्या कंठारवर पडो.'

हें ऐकतांच सर्व स्त्रिया घाबरून गेल्या. व 'अगवाई ! हाय हाय ! हा पुनः पेटला !' असें ह्मणाल्या.

परशुरामाचें बोलणें स्वस्थपणें ऐकून रामानें धैर्यानें, आदरपूर्वक व कौतुकांनं परशूला उद्देशून ह्मटलें--'आपण सारखें एक हजार वर्षे शिष्यत्व केल्यानंतर कार्तिकेयाचा सपरिवार पराभव केल्यामुळें संतुष्ट होऊन नीललोहितानें प्रसाद ह्मणून दिला तोच का हा परशु ?'

हें रामाचें भाषण ऐकून व त्याचा भाव मनांत आणून सख्यांनीं सीतेला ह्मटलें, 'सीते, मनापासून बहुमान दाखवून, न कांपतां, धैर्यानें व गंभीरपणानें भाषण करीत आर्यपुत्रानें भार्गवाला, या आयुधाचा कसा लाभ झाला त्याचें स्मरण देऊन त्याचा कसा उपहास केला तो पाहिलासना ?' हें ऐकून सीता विस्मयानें रामा-

कडे पाहू लागली. तिचे डोळे अश्रूंनी भरून आले.

रामाची बोलण्याची तऱ्हा व तो गंभीरपणा पाहून परशुराम मनांत झणाळा, 'हें मोठेंच आश्चर्य आहे. हा कांहीं निराळाच प्रकार दिसतो. याच्या भाषणाचा शोक व याचें सौजन्य हीं अश्रुतपूर्व व विलक्षण भासतात. याच्या आंगचें धैर्य, गांभिर्य आणि पौरुषाचा उत्साह विचित्र वाटतो.' तो पुनः रामास झणाळा, 'होय रामा, आमच्या त्या आचार्यपादांना प्रिय असलेला तो हाच परशु-' (आचार्यपाद, तातपाद, वगैरे शब्द भवभूतीच्याच नाटकांत विशेषकरून आढळतात. यावरून पुढें, अमुक पद, पूज्यपाद शिष्य-इत्यादि उपपदे प्रसिद्धीस आलेली आहेत; तीं याच कालानंतरचीं असावीं असें दिसतें; व हा काल कुमारिल भट्ट, गोविंदपद व शंकराचार्यांच्या वेळेच्या सुमाराचाच असावा.)

हें परशुरामाचें एवढेंच भाषण सख्यांना कांहींसें शांतपणाचें वाटलें.

परशुराम पुनः झणाळा, 'अन्नप्रयोगाचा खेळ होत असतांना भांडण जुंपलें, त्यांत मी कुमार कार्तिकेयाचा सैन्यासह पराभव केला. असें असूनही मजवर प्रसन्न होऊन भगवान् गुरूंनी मला आर्लिगन दिलें व हा प्रिय आणि उत्तम परशु मला प्रसाद ह्मणून दिला.' हें परशुरामाचें भाषण ऐकून रामानें आपल्याशीं झटलें-'काय ! 'असें असूनही'-असें यानें झटलें ! याच्या गर्वाची व आढवतेची कमाल झाली '(ह्मणजे आपल्या पुत्राचा पराभव केलेला पाहून रुद्रानें नाराज व्हावयाचें व मजशीं भांडण्याला तयार व्हावयाचें, व तसें होतें तर मीही या गोष्टीला तयार होतो. पण शंकरानें तसा प्रकार व प्रसंग येऊं दिला नाहीं. असा परशुरामाच्या भाषणा-

चा भाव होता असें रामाच्या मनाला वाटलें.) राम त्याला झणाळा, 'ह्मणूनच आपल्या वीरश्रीची पृथ्वीवर व स्वर्गलोकीं देखील इतकी ख्याती झालेली आहे. भगवान्, चंडीपती, त्रिभुवनगुरू याला ज्याच्या योगानें खंडपरशु नांव पडलें, तोच परशु तारकविजयो कार्तिकेयाचा पराभव करून प्राप्त करून घेतल्यामुळेंच आपली सर्वत्र परशुराम अशी प्रसिद्धी झाली. तसेंच आपला जन्म जमदग्नीपासून-गुरू प्रत्यक्ष पिनाकपाणि शंकर-वीर्य वाणीनें वर्णन करण्यास अशक्य, व कृतीवरूनच व्यक्त-दान सप्तसमुद्रवलयंकित पृथ्वीसारखें निस्सीम-असें आहे. खरोखर आपण वेद व तप यांचे निधि आहां ! आपलें काय लोकोत्तर नाहीं ?

हें रामानें केलेलें वर्णन ऐकून स्त्रिया झणाव्या, 'या महाभागाला गौरवाचें व रमणीय भाषण उत्तम करितां येतें.'

तसेंच रामानें केलेली स्तुति ऐकून परशुरामासही बरें वाटलें व तो झणाळा, 'हे रामा, तूं दिसण्यांत मनोहर, तसाच मनानेंही अप्रतिम व गुणांनीं फारच थोर आहेस. मला तूं सर्वपरी प्रिय वाटतोस. माझ्या वक्षस्थलावर गणपतीच्या दंतप्रहाराचे घाय व कार्तिकेयाच्या बाणांनीं झालेल्या व्रणाच्या गांठी आहेत. तुजसारखा अद्भुत वीर मिळाल्यानें माझ्या सर्वांगावर व या वक्षस्थलावर आनंदानें रोमांच आले आहेत. खरोखर मला तुला दृढ आर्लिगन देऊन अशा वक्षस्थळाशीं लावावें असें वाटतें.'

सख्या झणाव्या, 'सीते, महाभागाचें ऐश्वर्य पाहिलेंस ! तूं मात्र नेहमीं तोंड फिरविलेली असतेस यामुळें स्वतःस ठकवितेस ! ' यावर सीतेनें दीर्घ उच्छ्वास सोडला व डोळ्यांतून पाणी काढिलें.

रामानें झटलें, 'आपण आर्लिगन देण्याचें झटलें. पण हें हल्लींच्या आपल्या कृतीला विरुद्ध आहे.' त्यावर सख्या झणाऱ्या, 'हें रामाचें भाषण विनयाचें तरी धैर्याचें, प्रेमळ व स्वतःचें माहात्म्य व्यक्त करणारें आहे.'

परशुराम मनांत झणाऱ्या, 'या क्षत्रियकुमाराचें अंतःकरण सौज्यन्यानें पवित्र झालेलें व स्वपरगुणांच्या उत्कर्षाचे परिणाम तेव्हांच ग्रहण करणारें आहे. याचा अहंकार स्वाभाविक विनयामुळे लौकर लक्षांत येण्यास कठीण, केवळ कुशाग्रबुद्धीच्याच लक्षांत येणारा आहे.

'हा माहात्म्याचें सार व अप्रमेय असा हा धातुवीर अलौकिक चरित्रें दाखविणारा अवतारी दिसतो. त्याचे सर्व भाव पाहून माझे मन आकर्षित झालें आहे. तरी त्याचेविषयी कांहींशी अनास्था वाटते.

'सर्व इष्ट कर्म व त्रिभुनाला अभय देण्याचें पुण्य यांचा सांठा सहज वाहण्यास समर्थ असें याचें शरीर दिसतें; तसेंच याच्या अंगी लक्ष्मी, सात्विक गुणांनीं उज्वलित तेज, धर्म, मान, विजय व पराक्रम, हे सर्व गुण कसे ओतप्रोत भरलेले दिसतात.

'हा जणों सर्व लोकांचें संरक्षण करण्याकरितां प्रत्यक्ष धनुर्वेद किंवा ब्रह्मकोशाच्या रक्षणाकरितां क्षात्रधर्म मूर्तिमान् अवतरला आहे. सर्व सामर्थ्याचा समुदाय, किंवा सर्व गुणांचा संचय किंवा सर्व जगांतील सर्व जन्ममात्राच्या पुण्याचाच राशि प्रगट झालेला आहे.' इतका आपल्याशीच विचार करून मोठ्यानें झणाला, 'अहो, या वधूला अंतर्गृहांत न्या.'—त्यावर रामानें, 'हो असें करा' असें झटलें.

(परशुरामाचें हें रामाविषयीचें वर्णन फार योग्य व खरें असलें तरी लांबलचक व अप्रस्तुत आहे. नाटकाच्या प्रयोगांत अशीं स्वतःशीं

केलेलीं भाषणें जितकीं थोडीं, निदान लहान लहान असतील, तितकीं चांगलीं. नार्हीतर असले निबंध झटले जाईपर्यंत किंवा बोलले जाईपर्यंत इतर सर्व पात्रांना विनाकारण एकमेकांच्या तोंडांकडे पहात उभें राहावें लागतें. हा नाटकांत मोठा दोष आहे.)

इतक्यांत राजा सीरध्वज धनुष्यबाण घेऊन आपला पुरोहित शतानंद याच्यासह तेथें येत असल्याचें कळलें. तेव्हां सख्या झणाऱ्या, 'सीते, बाबा येऊन पोहोचलेच. चल आपण आंत जाऊं.' सीतेनें जातां जातां, 'आई जगदंबे, रणश्री, हा मी तुला नमस्कार करितें—आमच्या वर कृपादृष्टि ठेव—' असें झटलें.

जनक येत असलेला पाहून परशुराम झणाला, 'हा तो विद्वान् राजा जनक, आंगिरस शतानंद याचा पुरोहित व रक्षण करणारा आहे यालाच आदित्याचा शिष्य याज्ञवल्क्य मुनि यांनें ब्रह्मविद्या शिकविली. हा सदाचारसंपन्न आहे, तरी क्षत्रिय आहे झणून माझ्या कपाळाला तिडीक येते.'

तोवर जनक व शतानंद गडबडीनें आले. येतां येतां शतानंदानें झटलें, 'राजा, इथें आतां काय करावें?'

जनकानें उत्तर दिलें, 'भगवन् ! हा ऋषि आहे. अतिथी झणून आला असला तर त्याला आसन, पाद व अर्घ्य द्यावें. नंतर त्याच्याकरितां मधुपर्क तयार करावा. परंतु तोच जर शत्रुत्वानें आमच्या पुत्रतुल्य जामाताशीं द्वेष करण्याकरितां आला असेल तर अशा दांडग्याला धनुष्यच योग्य होय.'

इकडे परशुरामाच्या मनांत कांहीं विचार चालले होते व त्यामुळे त्याच्या डोळ्यांला पाणी आलें. तें पाहून रामानें त्याला त्याचें कारण विचारिलें. तेव्हां त्यानें उत्तर दिलें, 'कांहीं नाहीं.

परंतु तुला पाहतांच मनांत सर्व सुखाची परमावधी झाली, व तूं दृष्टीस पडलास यामुळे नेत्रांना मोठाच उत्सव झाला. असा तूं नवीन विवाहकंकण धारण केलेला, श्रीमान्, व मनाला प्रिय आहेस; पण गुरूचा अपमान केलास ह्मणून तुझा प्राण घेतला पाहिजे, याकरितां आमच्या मनाला वाईट वाटतें.'

यावर राम ह्मणाला, 'भार्गवा, मला वाटतें मजविषयीं तुला दया आली.' तेव्हां परशुराम पुनः ह्मणाला, 'अरे तूं सुटलास असें तुला वाटतें कीं काय ? छेः, छेः, तुझ्या नूतन नील मेघश्याम अशा देहावर व तुझ्या कंबुकंठावर हा कुठार निश्चयानें पडणार बरें.'

हें ऐकून राम ह्मणाला, 'खरेंच, करुणमुळे आपल्याला मोठाच त्रास होत आहे.'

रामाच्या बोलण्याचा शोक व भाव पाहून परशुरामाला राग आला व तो ह्मणाला, 'काय, मजवरच डोळे काढतोस ! अरे क्षत्रियाच्या पोरा, तूं केवळ बालक नवीनच विवाह झालेला, ह्मणून मला वाईट वाटलें. जामदग्न्य रामानें आपल्या हातानें आपल्या मातेचा शिरच्छेद केला, हें जगप्रसिद्ध आहे. लोक त्याचें गीत गातात.

'पण मूर्खा, माझा स्वभाव सर्व भूतमात्राला विदित झालेला नाही का ? म्यां रागानें एकवीस-वेळ निःक्षत्रिय पृथ्वी केली, व सर्व राजवंशांतील गर्भ देखील काढून ठार केले. आणि त्या सर्व क्षत्रियांच्या रक्तानें भरलेल्या डोहावर पितृऋणांतून मुक्त होण्याकरितां न्दान केलें. तेव्हां माझा क्रोधामि कोठें थोडासा शांत झाला होता. हा माझा स्वभाव कोण जाणत नाही ?'

याला रामानें स्वस्यपणें उत्तर दिलें, 'क्रौर्य हा पुरुषाच्या अंगीं मोठा दोष आहे. त्याची इतकी बढाई कशाहा ?'

हें ऐकून परशुराम अधिकच चिडला व ह्मणाला—'अरे क्षत्रियबटो ! फारच वटवट लाविली

आहेस ! धनुष्य ओढून बाणाचा प्रहार कर. प्रथम दुसऱ्यांनै प्रहार करावा हेंच मला प्रिय आहे. कारण मीं प्रहार केल्यानंतर दुसऱ्याच्या हातून काय व्हावयाचें आहे ? [केवटी विलक्षण गर्वोक्ति ही !] या धगधगीत इंगळाप्रमाणें प्रखर व तीक्ष्ण कुठाराचा प्रहार होतांच सर्व कठीण स्क्ंधबंध तुटलेलें धड मात्र अवशिष्ट राहणार !' (यांतील पहिले दोन चरण उत्तररामचरितांत आहेत.)

इतक्यांत जनक व शतानंद यांनीं येऊन रामास ह्मटलें, 'बाळा रामा, थोडा वेळ थांब, स्वस्य ऐस.' तेव्हां राम ह्मणाला, 'अरेरे—आतां मी परतंत्र झालों.'

परशुराम ह्मणाला, 'आंगिरसा, खुशाल ?' शतानंदानें उत्तर दिलें. 'तुझ्या दर्शनानें विशेषच—पण तूं आमच्याकडे अतिथि ह्मणून आला असलास तर आह्मास पूज्यच आहेस, अतिथ्याला आह्मी तयार आहों.' त्यावर परशुराम ह्मणाला, 'तूं स्वतः सदाचारसंपन्न, श्रोत्रिय, कुटुंबवत्सल व याज्ञवल्क्याचा शिष्य; तेव्हां हें सर्व योग्यच आहे.'

शतानंद ह्मणाला, 'त्वां एकदम न विचरतां जवरदस्तीनै कन्यांतःपुरांत प्रवेश करून आमच्या गृहस्थपणाला दूषण लावलेंस !'

परशुरामानें झट उत्तर दिलें, 'मी जंगली ब्राह्मण ! मला राजगृहांतील आचार काय ठाऊक ?'

हें ऐकून शतानंद मनांत ह्मणाला, 'सर्व पृथ्वी गुरुदक्षिणा देणाऱ्या याला या सामंताविषयीं असें अहंकारगर्भित भाषण करणें शोभतें खरेंच.'

जनक ह्मणाला, 'आह्मी रक्षण केलेल्या

आमच्या राघवबालकाशीं पापकर्म करण्याला कां इच्छितोस ?

इतक्यांत कंचुकीनें प्रवेश करून ह्मटलें, 'महाराज, राजस्त्रिया कंकण सोडण्याकरितां जमल्या आहेत. याकरितां बराला तिकडे पाठवावें.' (हे भाषण व कंचुकीचा प्रवेश हीं फारच चमत्कारिक आहेत.)

तेव्हां जनक व शतानंद यांनीं रामाला ह्मटलें, 'रामा, तुझ्या सासवा तुला बोलावताहेत, तिकडे जा.' त्यावर रामानें, 'जामदग्न्या, गुरूंची अशी आज्ञा आहे—' असें ह्मटलें. त्यानें 'काय हरकत आहे, लोकाचार कां होईना ? तुला आप्त जन पाहून घेवूंदेत. आह्मी अरण्यवासी शहरांत फार वेळ रहात नाहीं. लौकर परत जाणार—तेव्हां व्यर्थ उशीर करूं नको.' असें उत्तर दिलें.

रामानें 'हो, ठीक आहे' असें उत्तर दिलें. इतक्यांत सुमंत्रानें येऊन ह्मटलें—' भगवान् वसिष्ठ व विश्वामित्र यांनीं आपल्याला भार्गवासह बोलाविलें आहे. ' त्याला सर्वांनीं, 'ते कोठें आहेत ? ' असें विचारितां, 'दशरथ महाराजांजवळ—' ह्मणून त्यानें सांगितलें. रामानें—'मी गुरूवचनानुळेच जात आहे—' असें ह्मटलें. आणि सर्व जण, 'चला तर तिकडेच जाऊं—' असें ह्मणून निघून गेले.

[या अंकांत राम व परशुराम या पात्रांचे प्रवेश, त्यांचे महत्व, भाषणाचा ओघ व व्यवस्था इत्यादि फार चांगल्या तऱ्हेनें साधले आहे. प्रारंभीं माल्यवान व शूर्पनखा यांचा संवाद जणों या सर्व अंकांचे किंबहुना पुढील सर्व भागांचे बीज आहे. रामाच्या भाषणांत केवळ शृंगाररसाची झांक येण्याकरितांच सीतेचा, व राम आणि परशुराम यांचे वर्तनावरून व भाषणांवरून त्यांच्या योग्यतेविषयीं चर्चा करण्याला सा-

धन व्हावे ह्मणून सख्यांचा, असे प्रवेश अनुक्रमें घातलेले आहेत. सीतेचीं भाषणें योग्य व तिच्या अवस्थेला शोभेचीं आहेत. सख्यांचीं सामान्यच आहेत. शिवाय त्यांच्यांत दूरान्वितपणाचा व समस्तपदबाहुल्याचा दोष बराच दृष्टीस पडतो. तरी तो मालतीमाधवांतल्यापेक्षां बराच कमी आहे व तो उत्तरोत्तर कमी कमी होत गेला आहे. राम व परशुराम यांनीं केलेल्या परस्परस्तुतिपर वर्णनांत पुनरुक्ति बरीच आहे. आत्मगत भाषणें फाजील लांब लांब आहेत. यामुळे प्रयोगाच्यावेळीं अडचण पडण्यासारखी आहे. तरी एकंदरीत हा अंक नाटकाच्या मानानें चांगला साधला आहे.]

अंक तिसरा.

हा मागील अंकाचाच उत्तर भाग आहे. जनक, शतानंद व परशुराम, सुमंत्राच्या निरोपप्रमाणें वसिष्ठ व विश्वामित्र यांच्याकडे गेले. स्वस्यपणें बसल्यावर त्या दोघांनींही परशुरामाची समजूत करून त्याला या रामाविषयींच्या—किंवा शिवधनुभंगासंबंधें—शुष्ककलहापासून निवृत्त होण्याविषयीं सांगितलें. त्यावर पुष्कळसा वादविवाद झाला. परशुराम आपल्या वीर्यमदानें हट्टास पेटला. त्यानें त्या दोघांचें ह्मणणें ऐकिलें नाहीं, व उलट वसिष्ठाचाही अवमान केला: इत्यादि सर्व प्रकार या अंकांत फारच सुरेख साधला आहे.

वसिष्ठ व विश्वामित्र परशुरामास ह्मणाले—
[अशा थोर ऋषींनीं एकदम मिळून मोठें थोरलें भाषण करणें योग्य नाहीं. फार तर एका-
नें भाषण करून दुसऱ्यानें त्याला आपली सं-
मति दाखविली पाहिजे होती. एकदम दोघांनीं
भाषण करण्यापासून नाटकप्रयोगांत कसा

विरस होतो हें भवभूतीच्या लक्षांत आलेलें दिसत नाही.]

‘हे परशुरामा, स्वर्गांत वज्रधारी इंद्राच्या योगानें ‘राजा’ शब्दाला विशेष घोरवी आली आहे. तशीच त्याचा सखा महाराज दशरथ याच्या योगानें या पृथ्वीवर त्याला शोभा आली आहे. इष्टापूर्त कर्म व शत्रूंचें शमन यांच्यामुळे तो इंद्राचा प्रियमित्र आहे. त्याचे आह्मी पुरोहित. तो सूर्यवंशी जगन्मान्य व वृद्ध राजा पुत्रस्नेहानें तुला पुत्राविषयी अभय मागतो. तर हा शुष्क कळह सोड. तुजकरितां कालवड मारवून मधूपर्क व चांगलें चमचमित धृतपूर्ण अन्न तयार केलें जाईल. तू स्वतः श्रोत्रिय आह्नां श्रोत्रियांच्या घरीं आलेला आहेस; तेव्हां आह्नांला आनंद होईल असें कर.’

जामदग्न्यानें त्यांस उत्तर दिलें. ‘आपण ह्या गतां तें खरें. पण राम असा फाजील वीर्यवान नसता तर मी आपलें ह्मणणें ऐकतों. आपणच पहा:

‘राम अद्यापि वयानें लहान असूनही अद्भुत कर्म करून विख्यातीस आला. आणि आपला अवमान होऊन सुद्धां भार्गवराम स्वस्थ कां राहिला, असा जेव्हां प्रश्न निघेल तेव्हां—मीं केवळ गुरुगौरवाकरितांच तसें केलें—असें जाणणारा, सांगणारा, किंवा ऐकणारा तरी कोण ? खरोखर हें वीरव्रत सहजद्वेषाचें सुलभ साधनच आहे. तसेंच—एखाद्याचें यश सर्वत्र सारखें पसरलेलें असलें कीं त्याला नांव ठेवण्याला घोडीशीही जागा सांपडतांच सामान्य लोक त्याचीच चर्चा करितात; मग हा निंदाप्रवाद कशा-नेंही थांबत नाही.’ (हें किती खरें आहे !)

वसिष्ठानें झटलें, ‘अरे, जन्मभर शस्त्रधारणरूपा या पिशाचापासून काय बरें फल ? तूं श्रोत्रिय आहेस, पवित्र मार्गाचें अवलंबन कर. अरण्यवासव्रत धरिलें आहेस; चित्ताला प्रसन्न कर-

णाऱ्या मैत्री आदिक चारी भावनांचा अंगीकार कर. तुझ्या विशोका व ज्योतिष्मती नांवाच्या चित्तवृत्ति तुजवर प्रसन्न होऊन तूं आपल्या परशूचा उपसंहार कर. या प्रसादाच्या योगानें ऋतंभर नामक—सत्यरूप—बाह्योपायानीं सर्व वस्तूंच्याठायीं ज्याचें सामर्थ्य दृष्टोत्पत्तीस येत नाही असें व अनुपद्रव, तेजस्वी, आत्मगत चैतन्याचें दर्शन व ज्ञान उत्पन्न होतें. (हें सर्व वर्णन पारिभाषिक आहे. व वसिष्ठासारख्या महर्षींच्या मुखांतून निघण्यायोग्यच आहे.) ब्राह्मणानें पाप व मृत्यु यांच्यांतून तरणोपाय मिळेल असेंच आचरण करावें. पण तूं याच्या उलट प्रवृत्त झाला आहेस. ’ (हें वसिष्ठाचें भाषण चांगलें लक्षपूर्वक विशेष विचार करण्यासारखें आहे.)

‘पहा, हा ऋषींचा समाज,—हे वयोवृद्ध युधाजित व लोभपाद,—सर्व अमात्यांसहवर्तमान राजा दशरथ,—असमाप्तयज्ञ असा ब्रह्मवादी व वृद्ध जनक; हे सर्व निरनिराळे तुझी विनवणी करिताहेत.’

हें सर्व ऐकून परशुराम ह्मणाला, ‘हें सर्व खरें, परंतु शत्रूंचें मूळ उखडून टाकल्यावांचून माझा गुरु व्यंबक व मातोश्री पार्वती यांचें मीं दर्शन कसें ध्यावें ?’

त्याला विश्वामित्र ह्मणाला—‘गुरुविषयी कांहीं आदर असला तर मजकडेही पहा. ब्रह्मदेवापासून वसिष्ठ, भृगु व अंगिरस, हे तीघे महर्षि उत्पन्न झाले. त्यांतील हे वसिष्ठ, तूं भृगूचा पुत्र, हा शतानंद अंगिरसाचा नातू, असें हें तुमचें नातें आहे.’

यावर जामदग्न्यानें उत्तर दिलें, ‘अशा पूज्यांच्या वचनाच्या अतिक्रमावहल मी पुढें प्रायश्चित्त घेईन. पण शस्त्रगृहणरूपी महाव्रताला कधीं बटा लावणार नाही. मी मुक्तीपेक्षां

मानरक्षण मनापासून अधिक महत्त्वाचें मानतों. आपण सर्व माझ्या जिह्वाळ्याचे व शांत स्वभावाचे खरे;—पण हा माझा भुज धनुष्याच्या दोरीचे वट्टे पडलेला व कर्कश आहे.'

हे ऐकून व 'तुम्ही केवळ तपोधन शांत, तुम्हाला शस्त्रधारणाची योग्यता व मान कोटून कळणार ? तो मजसारख्या शस्त्रधारी स्वऱ्या विरालाच ठाऊक'—अशा भावाची किंचित्त्वधिःकार-बोधक ज्ञांक पाहून अर्थात्च विश्वामित्राला विस्मय वाटला व तो आपल्याशीं ह्मणाला, 'आह्मी याचें इतकें गौरव केलें, तरी हा पदोपदीं मर्मभेदी भाषणेंच करितो, याचा मला मोठा विस्मय वाटतो.'

परशुराम पुनः ह्मणाला, 'हे भगवन् कुशिकनंदना, वसिष्ठादिक सर्व ब्रह्मपदीं एकाग्र मन ठेवून राहणारे केवळ सत्वगुणी, परंतु आपण वीरचरिताविषयीं पुरातन गुरू-आचार्य-आहां. भृगूच्या विशुद्धवंशीं जन्म घेऊन शस्त्रधारणाचें व्रत घेतल्यानें आतां काय करणें योग्य, हे आपणच सांगा.'

यावर वसिष्ठ आपल्याशीं ह्मणाला, 'अंगीं अनेक गुण असल्यामुळे हा थोर खराच. तरी केवळ राक्षसी स्वभावाचा आहे. याच्या सर्वच वृत्तींचा अति उत्कर्ष झालेला, यामुळे याच्या सर्व वृत्तींला भारी गर्वाचा दोषही लागला आहे.'

विश्वामित्रानें त्याला ह्मटलें: 'वत्सा, मी ह्मणतों, एकांनै अपराध केला, त्याच्या रागांनै त्वां चिरडीला पेटून गर्भांतोळ बालकांसुद्धां सर्व क्षत्रियांचा एकत्रीसवेळ नाश केलास. क्षत्रिय स्त्रियांच्या पोटाचे ब्राह्मणांचे गर्भ देखील सोडिले नाहींस च्यवनादिक वृद्ध आतांनीं तेव्हां तुझा निषेध केला ह्मणूनच केवळ तूं शांत झालास. ही गोष्ट तेव्हां झाली ती झाली.'

परशुरामानें उत्तर दिलें—'हो त्यावेळीं पितृवधामुळे क्रोधानें सर्व क्षत्रवधाचा महापण के-

लेला उरकून, आपण ह्मणतां तसा, मी शांत झालों खरा. त्यांत चोरी कशाची ? नंतर क्षत्रनाश सोडून हा माझा तीक्ष्ण व प्रिय परशु व हे माझे धनुष्य मीं समिधा वगैरे तोडण्याच्या उपयोगा-ला व दांत पडलेल्या सर्पाप्रमाणें शुष्ककाष्ठासारखें करून ठेविलें नाहीं का ?

'च्यवनादिकांच्या वाक्यांअन्वये कोपानल व सुतीक्ष्ण परशु यांचें मीं नियमन केलें. परंतु पुनः या पार्थिवकुलांनीं डोकें वर उचललें आहे. अरण्यांतोळ वृक्ष जाळून टाकल्यानंतर तेथें पुनः मोठमोठे वृक्ष उत्पन्न होऊन सर्व रान व्यापून टाकतात, तशा रीतीनें हल्लीं यांनीं दशदिशा व्याप्त केल्या आहेत. दुसरें—रामाचा शीर्षच्छेद झालाच पाहिजे. या दांडग्या उदाम राघवशिशूचा कंठच्छेद करून मी पुनः वनांत गेल्या-नंतर राघवकुलांतोळ व जनककुलांतोळ लोक सुखानें राहोत. पण पुनः असा अति प्रसंग मात्र होऊं नये.'

(या परशुरामाच्या भाषणांत द्विरक्ति व औधत्य फार आहे.)

हे परशुरामाचें निकराचें भाषण ऐकून जनकपुरोहित शतानंद याला फारच राग आला. तोही तरुण बांडव होता. त्याच्या अंगीं वसिष्ठ विश्वामित्राप्रमाणें प्रीति व शांति आलेली नव्हती. (या चारही पात्रांच्या अंगचें योग्य व वास्तविक स्वभावाचें रेखन भवंभूतीला फारच सुरेख साधलें आहे.) तो एकदम ह्मणाला, 'या माझ्या प्रिय, थोर व वृद्ध यजमानाच्या—राजर्षि जनकाच्या—छायेला तरी स्पर्श करण्याची कोणाची छाती आहे पाहूं ! त्याच्या जांवयाला मारणें तर दूरच !

'उत्तम चरित्रं व गुणरूपी स्तंभाचा आधार अशा या गृहस्थांच्या घरीं आह्मी गृह्यामीप्रमाणें नेहमी राहिलों आहों. दु-

सऱ्याच्या हातून त्याचा मानभंग झाला तर आह्मांला धिःकार असो. किंवाहुना आमच्या प्रिय आंगिरस कुलाला आणि ब्राह्मण्यालाही धिःकार असो !'

त्याला विश्वावित्रानें ह्मटलें—' शाबास, गौ-
तमा, शाबास ! तुझ्यासारखा पुरोहित असल्यानें राजा सीरध्वज खरोखरच धन्य व कृतकृत्य होय. तुजसारखा विद्वान राष्ट्ररक्षक ब्राह्मण पुरोहित असेल त्या राजाचें राज्य कधीही दुःखी, कष्टी, जोर्ण किंवा नष्ट होत नाही. '

यावर परशुराम कांहींसें धिःकारानें ह्मणाला, ' गौतमा, तुजसारख्याच पुष्कळ क्षत्रियपुरोहि-
तांनीं आपल्या ब्रह्मतेजाची पूर्वी पुष्कळशी टुर-
टुर लावली होती. परंतु लौकिक तेज असा-
धारण अलौकिक तेजापुढें फिकें पडतें, सम-
जलास ?'

त्याला शतानंदानें क्रोधानें उत्तर दिलें,
' अरे निरपराधी राजकुलघातका, महापातक्या,
दुर्वृत्ता, निंद्यकर्मन्, अपूर्व पाखंडा, यःकश्चित्
तिरकमटा बांधणाऱ्या, कांडपृष्ठा बैला ! काय या
संबंधानें ही आपली बडेजाव मारतोस ! खरोखर
तूं ब्राह्मणकरंटाच आहेस. वाहवारे ब्राह्मणाच्या
उच्यारा* (पुरीषा) ! आपल्या मातेचा शिरच्छेद,
गर्भाचा छेद, आणि यज्ञयागांत निमम असले-
ल्या राजांचा वध, हीं सर्व ब्रह्महत्येसारखींच
महापातके आहेत. (या एका भाषणांत त्यावेळीं
शिष्ट ब्राह्मण वर्दळीला आले ह्मणजे एकमेकांस
कशा शिव्या देत असत त्याचें दिग्दर्शन उत्तम
झालें आहे.)

हें ऐकतांच परशुरामही अतिशय त्वेषानें
ह्मणाला, ' हा दुष्टा, एका भिकारड्या सामंताचें
स्वस्तिवाचन करणाऱ्या अहल्येच्या पुत्रा—जा-

रिणीपुत्रा ! मी कांडपृष्ठ—स्वकुलवृत्ति सोडून
परकुलाची नीचवृत्ति अवलंबून करणारा किंवा
तूं ?' (कांडपृष्ठ, जारज—येथें दोघेही एकमेकां-
ला आईबापावरून शिव्या देण्यास प्रवृत्त झाले.
हा प्रकार त्यांच्या वयाला व कोपन स्वभावाला
अनुरूपच होता. हल्लीं देखील शिव्यागाळींची
हीच पद्धति जारी आहे ! नाटकाच्या हिशेवानें
भवभूतीनें थोडेसे अधिक अप्रसिद्ध अतएव कांहीं
कमी बीभत्स शब्द योजिले आहेत.) शता-
नंदाला परशुरामानें उघड उघड जारिणीपुत्र
ह्मटलें व त्याचा धिःकार केला, तेव्हां तर तो
फारच संतापला व ह्मणाला : ' हे राजे व हे गुरु
स्वभावतःच क्षमाशील आहेत. क्षमा हेंच यांचें
महत्त्व. ते वाटेल तर क्षमा करोत, पण आतां हा
शतानंद कधी क्षमा करणार नाही. ' असें ह्मणून
त्यानें शाप देण्याच्या हेतूनें कर्मडळूतील उदक
घेऊन उपस्पर्श केला.

हा सर्व प्रकार पाहून वसिष्ठाची अर्थांतच
गडबड उडाली. असला आततायीपणा
दोघांच्याहीकडून होणें व तोही त्याच्या
समोर, फारच गैर होतें. तो ह्मणाला : ' अहो
कोण आहे हो इकडे—याचें शांतवन करा. हा
आंगिरस शतानंद घृताहुति टाकल्यानें व वारा
घातल्यानें धगधगित झालेल्या यज्ञामीप्रमाणें
दारुण ब्रह्मवर्चसाच्या ज्योतीनें प्रखर व प्रदीप्त
दिसतो आहे. याला शांत करा. '

इतक्यांत शतानंद संतापानें हातांत शापोद-
क घेऊन ह्मणाला, ' अहो सभासद हो, हा पहा
मी, क्षुब्ध वायूमुळे प्रज्वलित झालेला उत्पाताम
एखाद्या वृक्षाला क्षणमात्रांत भस्म करून टा-
कतो तसा, निष्कारण क्षत्रहिंसेमुळे उद्धत
झालेल्या व हल्लीं दांडगेपणानें तुझांस त्रास
देण्याला प्रवृत्त झालेल्या या दुष्टाला एकदम
भस्म करून टाकितों. '

* हा अगदीं ग्राम्य प्रकार झाला.

इतक्यांत आंतून शब्द झाला—(रंगभूमीवर सर्व पात्रे आलेलीं नसून, सभासद असें झटलेले सर्व लोक थोड्या अंतरावर बसलेले आहेत. ते रंगभूमीवरील पात्रांना मात्र दिसत आहेत, पण प्रेक्षकांना दिसत नाहीत, अशी कल्पना करावयाची आहे. सभासदांपैकी दशरथराजाचें हें वचन आहे)

‘ आपलें हें दुर्धर्ष तपाचें तेज कृपा करून शांत कर. आपल्या घरीं आलेला आपला आत आणि थोर व योग्य असा हा द्विजवर आहे. याच्याशीं असें हें वर्तन ! विद्वान् असूनही यांनै सन्मार्गाचा त्याग केला आहे. त्याचें नियमन व पराजय करण्याला क्षात्रतेजच समर्थ आहे. ’

तसेंच वसिष्ठानें उठून त्याच्या हातांतील शापोदक काढून घेतलें, व त्याला झटलें—‘वत्सा शतानंदा, हे आपले संबंधी महाराज दशरथ ह्मणतात तसेंच कर. दुसरे, आपण सर्वजण कल्याण होण्याच्या मानसिक चिंतनाला लागूं, तूं जाबालि प्रभृति ऋषींसह शांतीकरितां हवन कर. आणि भगवान् वामदेव, आमच्या शिष्यांसह, विजय होण्याकरितां जयप्राप्ती करून देणारीं सूक्ते, सामें व अनुवाक यांचे जप करूंदेत.’

[दशरथाच्या भाषणांत, परशुरामाचें शमन करण्यास क्षात्रतेज समर्थ आहे, तूं स्वस्य ऐस—असें झटलें आहे. तें रामाच्या हातून त्याचा पराजय व्हावयाचा आहे असें जाणून झटलें आहे किंवा स्वतांच्याच आढवतेमुळे झटलें आहे तें कळत नाही. रामानें शिवधनुष्याचा भंग केला त्याअर्थी तो अवश्य परशुरामाचा पराजय करील असें ब्रह्मधा त्यास वाटलें असावें. स्वतः दशरथाचा भार्गवानें पूर्वीच पराभव केला होता.

वसिष्ठाचें भाषण त्याच्या शांत व कर्मटस्वभावास व पोक्त वयास अनुरूप असेंच आहे. मंत्रसामर्थ्याने व जपजापानें विजयप्राप्ति होते

अशी भवभूतीच्या वेळीं दृढतर समजूत होती असें दिसतें.]

वसिष्ठानें शतानंदाला अशा रीतीनें समजावून एकीकडे करून कामास पाठविलें.

हें सर्व पाहून व ऐकून परशुराम अधिकच उदाम होतसाता ह्मणाला, ‘ या क्षत्रियांनीं आश्रय केलेल्या मूर्खे पोरान्या बल्गना तर पहा!! पण मला याच्याशीं काय करावयाचें आहे !—अहो कोसलेश्वर व विदेहेश्वर यांचे आश्रित सर्व पोटभरू ब्राह्मण व सप्तकुलपर्वतांमधील द्वीपांत राहणारे क्षत्रिय हो ! एका—

‘येथें ज्या कोणाला तप किंवा शस्त्रधारण यांविषयीं घमंड असेल त्याचा मान सहन न करणारा हा दुर्धर व निसर्गशत्रु उभा आहे. हा परशुराम ही पृथ्वी राम, दशरथ, व सीरध्वज यांच्या विरहित करूनही तृप्त न होतां त्यांच्या सर्व कुलांचा नाश करणार ! [केवढी उदामपणाची उक्ति ही !!] यावर आंतून जनकाचा शब्द ऐकूं आला कीं, ‘भार्गवा—भार्गवा ! काय हें उदामपणाचें व गर्वाचें भाषण ! केवळ तुला गर्व झाला आहे ! ’ असें ह्मणून जनक पुढें सरसावला.

तो शब्द ऐकून व ओळखून परशुराम ह्मणाला, ‘आमचा गर्व या जनकाला खपत नाही! त्याला रागही आला आहे ! ’

जनक पुढें येऊन ह्मणाला, ‘ शत्रूंचा अभाव, वार्धक्य, आणि आलीकडे सारखीं गृह्यतंत्रोक्त ब्रह्मतंत्रोक्त कर्म करित असल्यामुळे तसेंच ब्रह्मत्वप्राप्तीमुळे माझे विजयी क्षात्रतेज कांहींसें दबलेलें होतें. त्याचा जणों पुनः अंगांत उद्भव होऊन, तें मला धनुष्यबाण घेऊन क्षात्रकर्म करण्याला उत्तेजन देत आहे.

[जनकासारख्या ब्रह्मवेत्याला परशुरामाच्या दांडग्या व दुष्टवर्तनामुळे चैव आला. मूळचा क्षत्रियवीर, तशांत परशुरामानें रामाचा व त्याचाही

वध करण्याचा निश्चय प्रगट केला होता. मागील अंकाच्या शेवटीही त्याने असेच भाषण केले होते. इतक्यांत दशरथाकडून बोलावणे आल्या-मुळे तो, शतानंद व परशुराम वसिष्ठाकडे गेले होते. परशुरामाची समजूत करण्याचे काम बुद्ध्या वसिष्ठ व विश्वामित्र यांच्यावर सौंपविले होते. हल्लीं परशुरामाची गर्जना ऐकून तो पुनः पुढे सरसावला.]

परशुराम त्याला झणाला, ' अरे जनका, तूं ब्रह्मण्य, धार्मिक, वृद्ध व पोक्त आहेस. श्रेष्ठ अशा सूर्यशिष्य याज्ञवल्क्य ऋषीने तुजकडून वेदान्त शास्त्राचे अध्ययन करविले झणून मी सभ्यपणाने तुजशीं विनयाने वागलों; आणि तूं रागाने अगदीं निर्भय होत्साता अशीं कर्कश भाषणे करितोस ? '

त्याला जनकाने उत्तर दिले, ' एकाहो एका. इकडे आंतडीं तोडावीं—आणि वडुमानच करितो झणावे !! हा भृगूचा वंशज व तपस्वी ब्राह्मण समजून आमचा द्वेष करित असूनही आह्मी त्याची गय केली. पण हा दांडगेपणाने आह्मांला केवळ कस्पटाप्रमाणे लेंछून धिःकारतो आहे, त्या अर्थी ह्या ब्राह्मणावरही आतां धनुष्य सज्ज करणे भाग आहे—दुसरी गति नाही. '

हे त्या वृद्ध जनकराजाचे उसन्या आवेशाचे संभाषण ऐकून परशुराम कांहींसा रागाने पण धिःकाराने व हंसत हंसत झणाला, ' काय काय ! आपण काय झटले—धनुष्य ?—असे ! मोठेंच आश्चर्य झणावयाचे !

' हा क्षुद्र क्षत्रियबंधु जरेने जर्जर होत्साता याज्ञवल्क्याच्या सहवासाने व्यर्थ गर्वाने फुगून झतारचळामुळे कांहीं तरी बहकतो आहे. क्षत्रियांना पाहूनच भडकलेल्या क्रोधाची अस्वस्थ टिणग्याच असे ज्याचे हंसणे आहे व शत्रूंच्या शिररूपी साहाणेवर घांसून तीक्ष्ण झाले-

ला हा परशु ज्याच्या हातीं आहे त्या मजपुढे हा क्षत्रियाधम अशी वरगना करितो आहे ! '

हे ऐकून जनकालाही संताप आला व त्याने गडबडीने व क्रोधाने झटले, ' फार पंचाईत कशाला ? रज्जूरूप जिह्वा व उत्कट कोटीरूपी तीक्ष्ण दाढा यांनी युक्त, व घोर घनघर्घरघोष करणारे, व घांस चर्वण करित असतां हंसत व जांभई देत असलेल्या अंतकाच्या विक्राळ मुखाचे अनुकरण करणारे व विकटोदर असे हे माझे धनुष्य सिद्ध होऊंदे—' असे झणून त्याने आपले धनुष्य सज्ज केले.

(वरील भाषणांत परशुरामाने जनकाला याज्ञवल्क्याच्या सहवासानेच हा असा गर्व झालेला आहे, असे झटले. यावरून त्याने याज्ञवल्क्यालाही दूषण दिलेले आहे व मला त्याचीही पर्वा नाही असे ध्वनित केले आहे. जनकाला तर प्रत्यक्षच शिष्या दिल्या आहेत. कर्वाणे परशुरामाचा उद्दामपणा पायरीपायरीने अधिकाधिक दाखविण्याचा यत्न फारच शानदार केला आहे. जनकाने उत्तर देतांना आपल्या धनुष्याचे अलंकारिक वर्णन केले आहे ते या प्रसंगी फाजील आहे. त्यांतही जनकाच्या तोंडीं ते फारच विसंगत वाटते. धनुष्याचे वर्णन या नात्याने हा श्लोक वाईट नाही.)

जनकाने धनुष्य सज्ज केले, इतक्यांत दशरथ राजाने आंतून त्याचा निषेध केला. तो झणाला, ' हे राजा, स्वस्थ हो. आतांच तूं या चाललेल्या यज्ञांत हजारों गायी द्विजांना दान दिल्या आहेस. तेव्हां या द्विजांच्या विरुद्ध तुझा जर्जरित व पलित हस्त धनुष्याला स्पर्श करितो, हे काय ! '

त्याला जनकाने झटले, ' मित्रा महाराजा दशरथा, हा आमचा असा अपमान करितो, ते असो—त्यांत कांहीं नाही. कारण कर्कश भाषण करणाऱ्या द्विजांच्या बोलण्याचे वाईट काय मा-

नायाचें ? त्यांची ही नेहमीचीच संवय. पण वत्सा रामचंद्राविषयीही अमंगळ व कर्णकटु भाषणें करणारा हा पापी दुष्ट बटु;—हें कोण सहन करील !'

जनकानें परशुरामाला दुष्ट बटु झटलें तेव्हां तर त्याचा क्रोधाग्नि फारच भडकला. तो झणाला, 'हा दुष्टा क्षत्रियाधमा ! मला बटु झणून असा धिःकार करतोस !

'ऊठ ऊठ ! हा माझा तीक्ष्ण परशु आतांच तुझ्या सर्व शरीराचे एखाद्या पशूच्या धडाप्रमाणें उधडून तुकडे तुकडे करूंदे.' (हा श्लोक बीभत्स आहे. तो मालतीमाधवांतील पांचव्या अंकांतील पिशाच्याच्या प्रवेशांत कदाचित् शोभला असता. परशुरामासारखा वीरश्रेष्ठ ब्राह्मण ऐन रागाच्या सपाट्यांत प्रहार करण्याला तयार होतां होतां असें वाष्कळ लांबलचक व किळस आणणारे भाषण करील असें संभवत नाहीं. व कदाचित् परशुरामानें जनकाचा वध केला असता, तरी, तो मरण पावल्यावर एखाद्या कसायाप्रमाणें परशुराम त्याच्या चिंध्यान् चिंध्या करीत बसला असता हें अगदींच संभवत नाहीं. अशवेळीं व परशुरामाच्या तोंडीं हें भाषण अगदींच अप्रशस्त आहे. यांत 'शृणाति' हा यज्ञपशुवधासंबंधाचाच पारिभाषिक शब्द भवभूतीनें वापरला आहे हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.)

आतां दोघेही हातघाईवर येतात असें पाहून दशरथ गडबडीनें दोघांच्यामध्ये आडवा होऊन झणाला, 'भार्गवा भार्गवा, हा राजा व तूं दोघेही मला या देहाहूनही प्रियकर आहां. तो वृद्ध असला तरी समर्थ व तुझ्या जोडीचा आहे. त्याचा तूं असा सर्व तऱ्हेनें अपमान करितोस ! तुला काय झणावें ! हें फार वाईट !'

यावर जामदग्न्य झणाला, 'मग काय?' दशरथानें उत्तर दिलें—'याची क्षमा होणार नाहीं.' [दशरथाचें भाषण आपली प्रौढि राखून परशुरामाला एखाद्या प्राकृत पौराप्रमाणें रागें भरण्याच्या तऱ्हेचें उत्तम साधलें आहे.]

त्याला परशुरामानें धिःकारानेंच झटलें—'हा एक मोठा अरेराव बनून मला भय दाखवायला आला ! पण लक्षांत ठेव—नेहमीं अप्रतिहतगति व अकुंठित व कठोर स्वभावाचा मी जामदग्न्य राम आहे व तूं क्षत्रिय आहेस !'

त्यावर दशरथानें उत्तर दिलें, 'झणूनच आतां तुझी उपेक्षा होणार नाहीं. अविनीत लोकांचें दमन व शासन करण्याचें काम क्षत्रियांचेंच आहे. तूं असा दांडगा झाला आहेस, आझी क्षत्रियच तुझे शासन करणारे. आतांच शांत व स्वस्थ हो, नाहीतर तात्काल तुझे दमन केलें जाईल. कोठें शांतिनिष्ठ ब्राह्मण, आणि क्षत्रियांसच साधणारी अस्त्रविद्या कोणीकडे! [दशरथाला पूर्वींचा परशुरामाचा सर्व वृत्तांत टाऊक असूनही त्यानें असें अगदींच उसन्या आवेशाचें भाषण करणें योग्य नाहीं. रागाच्या आवेशांत स्वाभाविकपणें जें तोंडास आलें तें तो बोलून गेला असें दिसतें.]

हें ऐकून परशुराम मोठ्यानें हंसून झिडकायानें झणाला, 'वाहवा ! फार दिवसांत या जामदग्न्याचें नियमन करणारे आपल्यासारखे क्षत्रिय राजे भेटले ! तो आज सनाथ झाला खरा!!'

त्याला दशरथानें पुनः झटलें—'अरे होय ! यांत कांय भ्रांति आहे? मूढपणा किंवा संदेह यांच्या मुळें अगदींच विरुद्धाचरण करणाऱ्याचें पालन गुरूला करावें लागते; पण संदेह विपर्यय मुळींच नसेल तेथें बुध्दा कुमार्गानें जाणाऱ्याचें राजानें शासन केलें नाहीं तर प्रजेला मोटाच उपद्रव होईल.'

यावर विश्वामित्र ह्मणाला, 'महाराजानें अग-
दों यथायोग्य सांगितलें. भार्गवा, तुला ज्ञान
प्राप्त झालें नसलें, अद्यापि कांहीं संशय असला,
किंवा विपरीत ज्ञान वाटत असलें तर वसिष्ठा-
च्या चरणांची सेवा कर. तुझ्या ज्ञानांतच खरो-
खर दोष आहे. नाहीतर असें दुष्ट आचरण
तुझ्या हातून कां घडतें ? पण शुद्ध ज्ञान होऊन-
ही तूं असें पापाचरण करशील तर हे नृपति
कर्धी सहन करणार नाहीत. '

विश्वामित्राचें हें शास्त्रार्थासारखें राजाच्या
वतीचें व आढ्यतेचें भाषण ऐकून परशुराम
आपली योग्यता व्यक्त होई अशा तऱ्हेनें
तिरस्कारानें ह्मणाला, 'वेदशास्त्रें व धनुर्वेद
या दोन्ही कार्मी प्रत्यक्ष भगवान् शंकर
माझा गुरू, तोच माझें शासन करण्यास समर्थ
आहे. सर्व क्षत्रियांचा समूळ नाश करणारा मी-
माझें नियमन क्षत्रिय करणार ?

'वसिष्ठाचा व माझा वडील-धाकटेपणाचा
संबंध, तो ते वृद्ध आहेत झणूनच मला मान्य.
बाकी मी त्यांच्याहून स्वतः वरचढ ह्मणवूं शक-
तो. तप आणि ज्ञान यांत माझ्या जोडीचा को-
णीच नाही! (प्रत्यक्ष वसिष्ठाशीं देखील स्पर्धा
करून आपलीच प्रौढि मिरविण्यांत परशुरामा-
च्या उद्धतपणाची कमाल झाली. यामुळें सर्वां-
ना अत्यंत संताप आला. तरी वसिष्ठाच्या मनां-
त, त्याच्या वास्तविक अद्वितीय शांत योग्यते-
नुरूप, त्याच्याविषयीं विषाद वाटला नाही. येथें
वसिष्ठाच्या स्वभावाचें चित्रही अप्रतिम रेखलें
आहे.)

यावर वसिष्ठांनीं झटलें: 'भृगूच्या संतती-
पासून पराजय झालेला आह्मांस प्रियच आहे.
परंतु वाईट इतकेंच कीं, आह्मांस पाल्य, प्रशस्त
व प्रिय असलेल्या या आमच्याच घरीं,
प्राचीन आचाराचो ही अशी पायमल्ली होते,

याला काय ह्मणावें ?' [कुऱ्हाडीचा दांडा
गोतास काळ, तसा हा आमच्याच संबंधी आम-
च्याच विरुद्ध उठला-असा भाव.]

जामदग्न्याचें निर्मर्याद भाषण व त्यावर हें
वसिष्ठाचें शांतपणाचें व उदासीनतेचें उत्तर
ऐकून जनक, दशरथ व विश्वामित्र, या तिघां-
नाही अत्यंत संताप आला व ते ह्मणाले--'हा
दुष्टा निर्मर्यादा-दांडग्या! या त्रिभुवनबंध व पुग-
तन वसिष्ठ गुरूशींही तुझें असें हें उच्छृंखळ
वर्तन! हे पहा तर आह्मी दुष्ट व मातलेल्या ह-
त्तीच्याप्रमाणें तुझें आतांच दमन करितों. '

तेव्हां जामदग्न्य ह्मणाला, 'हा तुझी माझा
असा अवमान करतां आं !

'पूर्वी वृद्ध आपांच्या वचनानें मला मोठ्या
कष्टानें व घैर्यानें मनांतील क्रोध-मर्मस्थळीं श-
रीरांत गढून गेलेल्या शल्याप्रमाणें दुःख देत
असूनही-आंतल्या आंत सांठवून दाबून ठेवा-
वा लागला. आतां माझा यांनीं हा असा धिःका-
र व अपमान केल्यामुळें त्याचा आळा फुटला.
सर्व संहार करण्याकरितां सुटलेल्या प्रलय मा-
स्ताच्या सपाट्यानें उचंबळणाऱ्या महासागरां-
तील और्वानलाप्रमाणें तो आतां प्रगट व पुनः
प्रदीप्त झाला आहे.

'ठीक आहे-माझा हा असा धिःकार झाला.
माझा क्रोध व परशु सारखेच प्रज्वलित झाले
आहेत. या पृथ्वीवर हल्लीं दशरथाच्या आश्रया-
नें पुष्कळसें राजे तयार झाले आहेत. तेव्हां हा
फार दिवसांनीं प्रलयकाळच्याप्रमाणें घोर व
प्रकुपित कृतांताच्या मनाला उत्सव देणारा असा
वाविसावा क्षत्रियसंहार होऊन जाऊं द्या !'

(हें परशुरामाचें भाषणही अप्रतिम साधलें
आहे. त्याच्या मनाला भय किंवा संदेहाचा
अणुमात्र स्पर्श झाल्याचा भास देखील दाखवि-
लेला नाही.)

हे ऐकून वसिष्ठालाही काहीसा क्रोध आला व खेद वाटला. त्यानें ह्मटलें—

‘हे मोठेंच संकट आलें आहे ! काय करावें ?

हा आपला संबंधी व स्वजन खरा, पण हा उन्मत्त होऊन भलतेंच करूं पाहतो आहे. मो त्याच्याकडे एकच वेळ रागानें पाहिलें तरी पुरे. पण त्यांत भार्गवाचाच नाश होणार—व मलाही त्यांत दोष लागेल.’ (यांत त्याजकडे सहज क्रोध-दृष्टीनें पाहिलें तर त्याचा तेव्हांच नाश होईल इतकें आपलें सामर्थ्य आहे; व त्याचें आचरणही त्यायोग्य आहे.—पण हें आपलें शील नव्हे, असें वसिष्ठाच्या मनांत आलें. येथें वसिष्ठाच्या स्वभाववर्णनाची जणों कमाल झाली. वसिष्ठ व विश्वामित्र यांच्या स्वभावांतील पौराणिक विरोधाचें खरें स्वरूप या वसिष्ठाच्या भाषणांत व पुढील विश्वामित्राच्या भाषणांत सुरेख अप्रतिम व्यक्त झालें आहे. हे वसिष्ठाचें भाषण स्वगत असतें तर याहून बरें होतें.)

विश्वामित्र संतापून ह्मणाला: ‘अरे नामद-
च्या, शापोदकाविषयीं जसा ब्रह्मतेजाचा अ-
भावसा तुला दिसला तसाच ब्रह्मतेजांत अस्र-
सामर्थ्याचाही अभाव आहे, असें तुला वाटतें
होय !

‘तूं सर्व ब्राह्मण आणि क्षत्रिय समाजाचा
धिःकार केलास, आणि माझ्या रामाविषयीं म-
नामध्ये भयंकर विचार आणिले आहेस. या
तुझ्या अपराधामुळें आह्मांला फारच दुःख होतें.
आससंबंधामुळें तूं आह्मांस पाल्य आहेस.
माझ्या मनांत कोपामुळें कशी गडबड उडाली
आहे ! एकीकडे शापोदकाला उजवा हात
पुढे पुढें होतो, व इकडे पूर्वील संस्कारामुळें हा
डावा हात धनुष्य धारण करण्याला सरसावतो
आहे !’

(जनक, दशरथ व शेवटीं विश्वामित्र या ती-
घांही क्षत्रियांनीं बहुतेक आपापल्या स्थित्यनु-
रूप व योग्यतेनुरूप परशुरामाला जबाब दिले
आहेत. शेवटीं विश्वामित्रही आपल्या वळणावर
गेला. अशा शापादपि शरादपि वृद्ध राजर्षीला
परशुरामानें दिलेलें उत्तर त्याच्या भूमिकेस अ-
त्यंत सदृश असेंच आहे.) तो ह्मणाला, ‘ हे
कौशिका, हल्लींच्या तुझ्या स्थितीस अनुसरून
तुला ब्रह्मतेजाची घमंड असली किंवा जातीवर
जाऊन पुनः धनुर्धारीपणाची घमंड आली अ-
सली, तरी, तपप्रभाव तुजपेक्षां माझ्यांत अधिक
प्रखर आहे. दुसऱ्या गोष्टींत तर मला व तुला
जें योग्य व अवश्य तें हा माझा परशु दाखवील.’

(येथवर परशुरामानें जनक, दशरथ, व व-
सिष्ठ यांचा अनुक्रमानें व एकदम उपमर्द
केला. तिकडे रामाचें लक्ष कवीनें बुद्ध्या देव-
विलें नाहीं. कुलगुरू व प्रत्यक्ष पिता यांच्या-
पेक्षां, विश्वामित्र जो यावेळीं रामाचा खरा गुरू
होता त्याचा अवमान झालेला रामासारख्या
खऱ्या तेजस्वी व बाणेदार शिष्याला खपला
नाहीं, हें दाखविण्याकरितांच जणों भवभूतीनें
मोठ्या खुबीदारानें विश्वामित्राच्या भाषणानंतर
रामाच्या भाषणाचा प्रसंग आणिला आहे.)

इतक्यांत येतां येतां रामानें दुरून ह्मटलें—
‘एकाहो एका ! हा मी कौशिकशिष्य राम स-
र्वास नमस्कार करून विनंती करितों: पौलस्त्य-
रावणाचा पराभव केल्यामुळें उन्मत्त झालेल्या
कार्तवीर्याचा हंता व कार्तिकेयालाही जिंकणारा,
याचा पराभव करणारा हामी आपणां सर्वास नम-
स्कार करितों.

(हें रामाचें भाषण प्रौढ, पण त्यांतल्या
त्यांत परशुरामाला बुद्ध्या टोंचण्यासारखें आहे.)

हे ऐकून दशरथ ह्मणाला, ‘ रामभद्र आला
हे कसें बरें ’

त्याला जनकांनै ह्मटलें. 'अहो, ठीक झालें. आपणा सर्वांचें त्याला अनुमोदन आहे. राम-भद्राचा विजय होवो. हा जगत्पति, आणि दांडग्या व उन्मत्त लोकांचें दमन व शासन करणारा वीर आहे. या कामीं आह्मी वसिष्ठ-प्रमुख सर्वजण त्याचे पाठिंबे आहोंत.'

दशरथ ह्मणाला, 'हा रामभद्र आपल्या गुणी, रक्षाव्रतधारी व सततयज्ञयागनिरतांच्या घरी या रामाचें उपनयन झालेलें. स्वतःच्या ज्ञान-ज्योतीनें भूत व भविष्य जाणणाऱ्या ब्रह्मर्षींनीं याच्या अंगीं अलौकिक गुण आहेत असें ह्मटलें आहे.'

यावर परशुराम पुनः आढ्यतेनें व हंसत ह्मणाला, 'हो राजपुत्रा ये-ये ! जामदग्न्याविजयी हो-शिल खराच ! हा रेणुकानंदन भार्गवराम तुझा काळ, अत्यंत दुर्दम आहे, समज-लास ? तसेंच यावेळीं धगधगित व प्रखर अशा अग्नीच्या असंख्य ज्वाळांप्रमाणें शोभणाऱ्या वाणवृष्टीनें आणि ब्रह्मस्तंबापर्यंत जमून गेलेल्या घनमेघाप्रमाणें, प्रचंड गर्जना करणाऱ्या रज्जू-च्या घोषानें हें आमचें धनुष्य घोर कालरुद्रा-च्या संहारकव्यापाराचें अनुकरण करो !'

(हा श्लोक शब्दरचनेच्या मानानें वीर व भयानक रसांनीं युक्त असा आहे. तरी त्यांत क्लिष्टता विशेष वाटते. भवभूतीची अवघड व खडबडित शब्दरचना करण्याची संवय अद्या-पि अगदींच कमी झाली नव्हती असें दिसते.)

[ही अंकसमाप्तिही चमत्कारिक आहे. पात्रें कां निघून गेलीं याचा खुलासा नाही.

हा अंक एका दृष्टीनें सर्व संस्कृत नाटक-ग्रंथांत अद्वितीय व उत्तम आहे. यांतील प्रत्येक पात्राच्या तोंडीं त्यास शोभि असेंच योग्य व त्याच्या मनाची खरी खरी स्थिति व्यक्त करणारें भाषण घातलेलें आहे. व रसपोष फार उत्तम सा-

घला आहे. परशुरामाचा शूर व मानी स्वभाव, व हळू हळू वाढत केवळ शिखरास गेलेला उद्धट-पणा; वेदांततत्त्वपरिचयाच्या योगानें विरक्तते-च्या जणों पूर्णत्वास पोहोचलेला जनकाचा वैरा-ग्याचा भर, पण त्या वैराग्याचाही—आपल्या जांवयाशीं व्यर्थ अत्याचार करण्याचा परशुरा-माचा आग्रह पाहून—क्षणमात्र झालेला स्वाभा-विक भंग, व वसिष्ठासारख्या सनातन जगद्गु-रूचा परशुरामानें केलेला अवमान पाहून आ-लेली चीड; दशरथाचा केवळ एखाद्या सार्वभौम राजाला शोभणारा असा प्रौढपणा व क्षत्रियास उचित असें स्वावलंबन; व शेवटीं विश्वामित्र-प्रतिब्रह्मदेव—यानें परशुराम आपल्या ब्रह्मर्षि-स्थितीस जुमानीत नाही असें पाहून, त्याची योग्यता त्याला दाखवून केवळ शापोदकानें त्याला भस्म करावें, किंवा आपणही क्षत्रिय होतो—शस्त्रधारण केलेलें आहे—याला इतकी शस्त्रधारणाची घमंड असली तर त्याच्या द्वारा-नेंच याची खोड तोडावी किंवा काय, असे विचार मनांत येऊन त्या रोंखावर केलेलें भा-षण; हे सर्वच भाग फार उत्कृष्ट साधले आहेत. परशुरामासारख्या वीराचें या अंकांतल्या सारखें चित्र इतरत्र क्वचितच सांपडेल. वेणी-संहार नाटकांत अश्वत्थाम्याचें पात्र कांहीं अंशानें या-सारखें आहे, तरी या मानानें त्याची योग्यता फा-रच कमी झटली पाहिजे. अश्वत्थाम्याला वीर-श्रीचें स्फुरण येण्याला पितृवध कारण झाला होता. पण या अंकांत परशुरामानें केलेला उद्ध-टपणा बराच निष्कारण व केवळ स्वयंमन्यप-णाचा होता. अश्वत्थाम्याविषयीं मनांत थोडासा आदर वाटतो, व त्याचा दुर्योधनानें व्यर्थ अनादर केल्याबद्दल वाईट वाटतें व कीर्त येते. पण येथे परशुरामाविषयीं तसे विचार मुळींच मनांत येत

नाहोत. उलट या दांडगेश्वराला याच्या विलक्षण गर्विष्ठपणाबद्दल केव्हां योग्य शासन होईल असे वाटत असते.]

अंक चवथा.

तिसऱ्या अंकांत शेवटीं वर्णन केल्याप्रमाणे, परशुराम व राम हे युद्ध करण्याकरितां निघून गेले. याचा कसा काय परिणाम होतो ते पाहण्याकडे सर्व ऋषि व राजे यांचे डोळे लागले होते. संस्कृत साहित्यशास्त्रांत रंगभूमीवर कांहीं विवक्षित गोष्टींचे प्रयोग होऊं नयेत असा नियम आहे, त्यांतच युद्ध व हनन असल्यामुळे व राम आणि परशुराम यांच्यासारख्या अवतारी पुरुषांना प्राकृत पुरुषाप्रमाणे प्रेक्षकांसमोर लढविणे योग्य नाही, यांत त्यांचा अवमान होतो, असे समजून हा युद्धाचा प्रकार प्रेक्षकांसमोर केलेला नाही. एका हिशेवाने हे वावगे नाही. पण यावरून ही गोष्ट निःसंशय सिद्ध होते कीं, भवभूतीचीं नाटके व त्याचप्रमाणे ज्या ज्या नाटकांत असा नियम पाळला गेला आहे तीं सर्व नाटके, नाट्यशास्त्राचे नियम घालून देणारे ग्रंथ तयार झाल्यानंतर बनलेली आहेत. अगदीं प्राचीन नाटकांत असे होण्याचा संभव नाही. कारण आरंभीं नाटक ह्मणजे वस्तुस्थितीचे व व्यवहाराचे चित्र, ही गोष्ट आपल्या प्राचीन कवींसही मान्य होती. असल्या नियमांमुळे नाटकाला हळू हळू कृत्रिमपणा येऊं लागला; तो येथवर कीं पुढे नाटके ह्मणून प्रसिद्ध झालेल्या कांहीं ग्रंथांना ते नांव देखील शोभेनासे झाले. असो.

श्रीरामचंद्राने परशुरामाचा पराभव केला. याकरितां स्वर्गीच्या देवादिकांनाही आनंद झाला

व ते त्याची स्तुति करूं लागले. देवांनीं महोत्सव करावा असे सांगण्याकरितां त्यांतीलच एक अदृश्यपणे ह्मणतो.—

‘हे देवहो, आज उत्सव करा. कृशाश्वाचा शिष्य भगवान् कौशिक धन्य होय. आज जगांत सूर्यवंशामध्ये स्वऱ्या क्षत्रियगुणाचा अधिवास उदयास आलेला आहे. दिनकरकुलचंद्र, सर्व लोकांचा आधार, सर्व जगताला अभय देण्याचे व्रत धारण करणारा, व क्षत्रियांच्या शत्रु-परशुराम-याचे नियमन करणारा, अशा श्रीरामचंद्राचा विजय असो,

यानंतर माल्यवान व शूर्पनखा विमानांत बसून बोलत आलीं. माल्यवान ह्मणाला, ‘वत्से, सर्व देवांची एकचित्तता पाहिलीसना? इंद्रादिक देव रामचंद्राचे स्तुतिपाठक बनले आहेत.’ शूर्पनखा ह्मणाली, ‘आपण ह्मटले होतें तें कांहीं खोटे नाही. आतां तर मला अधिकच भीति वाटते. पुढे कसे काय करावयाचे?’

माल्यवानाने ह्मटले, ‘भरताची माता कैकयी राणी इला पूर्वी दशरथाने दोन वर देण्याचे कबूल केले आहे. तिची मंथरा नांवाची दासी आहे. तिला अयोध्येहून मिथिलेस दशरथाकडील वर्तमान आणण्याकरितां पाठविले असून, ती हल्लीं मिथिलेजवळ पोहोचली आहे, असे मला हेरांनीं नुकतेच कळविले आहे. तूं जाऊन तिचे शरीरांत प्रवेश करून या-या-प्रमाणे कर. असे ह्मणून त्यानें कांहीं तिच्या कानांत सांगितले. [दोनच पात्रांच्या संभाषणांत अशा कानगोष्टी सांगण्याचा प्रसंग आणजे वस्तुस्थितीला योग्य नाही. अशा गोष्टी प्रेक्षकांना कळल्या तर बीजस्फोट होणार, हे खरे. पण बीजस्फोटाचा संबंध नाटकप्रयोगाशी असतो, मूळच्या वस्तुस्थितीशीं नव्हे. नाटकाच्या सोईकरितां वस्तुस्थितीत अशातऱ्हेनें विसंगतपणा किंवा अ-

संभाव्यपणा आणणें ठीक नाही. दोघेच बोलत असतील तेथें तिसऱ्यानें भाषण ऐकण्याचा संभव असला तरच अशा कानगोष्टी होतात. शूर्पनखे-
ला माल्यवानानें—‘तूं तेथें जाऊन मी तुला पूर्वी सांगितलेंच आहे तसें कर—’ असें झटल्यानेंही हा बीजस्फोट टळला असता. पण प्रत्यक्ष प्रयोग करितांना कसकशा अडचणी येतात, व त्या कशा टाळाव्या लागतात, याचा विचार केल्यावांचून या बारिक गोष्टी पूर्णपणें लक्षांत येत नाहीत.]

शूर्पनखा झणाली, ‘असें झाल्यावर तो विचारा काय करील?’ माल्यवानानें उत्तर दिलें, ‘तो इक्ष्वाकुकुलांत उत्पन्न झालेला. तशांत त्याला विजयप्राप्तीची उत्कट इच्छा. तेव्हां तो आपलें खरें सद्वृत्त कधी सोडणार नाही. त्याला असा कपटानें स्वजन व स्वदेश यांच्यापासून दूर, व राक्षसांनीं व्याप्त असलेल्या दुर्गम व अज्ञात विन्ध्यकाननांत ओढून नेल्यावर त्याचा नाश करणें सोपें जाईल. दंडकारण्यांत यज्ञयागादिक करणाऱ्यांना त्रास देणारे दनु, कबंध, विराधप्रभृति उग्र राक्षस आहेतच. प्रभुत्वशक्ति-हीनाची उत्साहशक्ति कपटानें कमी करितां येते. सीतेला हस्तगत करण्याचा रावणाचा आग्रह कांहीं सुटत नाहीच. तो या योगानें सहज व सोईनें पार पडेल.’ यावर शूर्पनखा झणाली, ‘पण लक्ष्मण बरोबर राहिल्यानें काय फायदा?’ माल्यवानानें उत्तर दिलें, ‘लक्ष्मण रामाप्रमाणेंच अस्त्रविद्यापारंगत आहे. तेव्हां त्याच्याच प्रमाणें याच्यावरही कपटाचा दंडप्रयोग केला पाहिजे.’ हें ऐकून शूर्पनखेनें झटलें, ‘मला या दोन्ही गोष्टी बऱ्या दिसत नाहीत. हल्लीं राम दूर आहे, त्याला जवळ आणावयाचा! दुसरे, आपल्याशीं त्याचें यावेळीं मुळींच वैर नाही, तें

कायमचें नवें स्त्रीसंबंधी वैर बुद्ध्या उपस्थित करावयाचें!’

माल्यवान झणाला, ‘येथून तेथवर सारखी भूमि लागलेलीच आहे, तेव्हां तो जवळच आहे झणावयाचा. पुत्र व अनुचर यांच्यासह ताटका व सुंदोपसुंद यांचा त्यानें वध केला, तेव्हां तो आपला वैरी नाही कसा? राम व रावण यांचें वैर ठरलेलें, अप्रतिहार्यच, आहे. कारण, तो जगताचें पालन करणारा, आह्मी नेहमीं दांडगाईनें त्रिभुवनावर अधिकार चालविणारे. असे विरुद्ध स्वभाव असल्यावर सख्य कसें होणार? देवांनीं त्याला मुख्य केलें आहे. त्याला आमच्यापासून कशाची इच्छा असणार? तेव्हां त्याच्याशीं साम, दान व भेद हे उपाय मुळींच संभवत नाहीत. त्याचें साधन केवळ बाण--दंडच होय. प्रबळ शत्रूशीं दंडाचीही योजना उघडपणें करितां येत नाही. झणून ती स्वस्थ गुप्तपणेंच केली पाहिजे. त्याकरितांच ही सर्व खटपट आहे. याला सीतेच्या हरणाशिवाय दुसरा कोणचा मार्ग? कारण—

‘शत्रूंनीं स्त्रीहरण केल्यावर राम लज्जेनें प्राण देईल, निर्माल्य व मृतप्राय होईल, किंवा शोकानें व्याकुळ होऊन कदाचित् संधि करण्यास सिद्ध होईल.

‘असा त्याचा अवमान झाल्यामुळें कौशला चढून तो कदाचित् आमच्या नाशाला सिद्ध झाला तर पंचाईत. तो केवळ प्रतिसूर्य असा प्रखर व तेजस्वी. त्याचा वेग सहन होणार नाही. पण अलीकडेच प्रौढ व प्रतापी इंद्रपुत्र वालीचा रावणाशीं स्नेह झालेला आहे. त्याच्याशीं याचें युद्ध करवून त्याचा धात करितां येईल. तेव्हां

या रीतीने पुष्कळच कार्यभाग साधावयाचा आहे.'

यावर शूर्पनखेने--तो कोणचा!-असे विचारिल्यावरून माल्यवान झगाला, 'वत्से, तूं कार्यज्ञ रावणाची आवडती आहेस, झणून माझ्या मनांतील अंतस्थ खेदाचे कारण निःशंकपणे तुला सांगतो. पृथ्वी सारखी लागलेलीच आहे, तेव्हा आझी रामाचे व तो आमचा शत्रु हे ठरलेच आहे. शिवाय, राम क्षत्रिय, ते आपले नैसर्गिक शत्रु. तिसरे, माझा नातू व रावणाचा भाऊ विभीषण हा घरांत बाळगलेल्या महासर्पाप्रमाणे रिपु होऊन बसलेला, त्याचेही भय आहेच.

'कुंभकर्ण निद्रावश व उद्धट, असून नसून सारखाच; विभीषण अंगच्या व भिळविलेल्या गुणांमुळे सर्व प्रजेला प्रिय. खर, दुषण व त्रिशिरा कुलवृत्तीस अनुसरून राजाची-रावणाची-सेवा करित आहेत, व वासरूंगे गाईचे दूध शोषिते तसे अर्घप्राप्तीवरच त्यांचे लक्ष. आपण एक व्यूह रचावा तर प्रजा भलताच उलट व्यूह रचितात. असे आंतून जीर्ण व पोकळ झालेले हे राजकुल रामाने घेरले की पुरे, त्याचा नाशच होणार. आपसांतोळ यत्किंचित्ही दुही व संकट शत्रूने घेरल्यानंतर केवळ कष्टसाध्य होतें. यास उपाय-एक तर, विभीषणाला कैद करणे तें दोन प्रकाराने: उघडपणे, किंवा हळूच युक्तीने. प्रत्यक्ष कैद करणे, घालवून देणे, किंवा तो स्वतः निघून जाईल असे करणे. उघडपणे दंड केलेला इतर आप्त संबंधी राक्षसांना कसा रुचे-ल ? गुप्तपणे दंड करावा तर तो शहाण्यांच्या लक्षांत येईलच, त्यामुळे प्रजा नाराज होईल, व रामाने वेढा दिल्यावर याचा शेवट चांगला होणार नाही. त्याला कैद करण्याला, त्याचे मित्र खर दूषणादिक आड येतील व त्याला घालवून देण्यालाही ते हरकत करतील. याकरितां

खर दूषणादिकांचा प्रथम विचार केला पाहिजे. व यांतच रामाचा उपयोग होईल, समजलीस ?'

यावर शूर्पनखा झगाली, 'खरोखर पराधीनता कितीतरी मानहानि करणारी आहे! सवण व खरदूषण यांचे आपले नाते सारखेच. पण आपल्याला रावणाविषयी इतकी काळजी आहे!'

माल्यवान झगाला, 'कुलपुत्रांचा आचारच असा. असे करावेच लागते.' तिने पुनः झटले 'खरादिकांशिवाय एकटा विभीषण काय करणार !' त्याने उत्तर दिले, 'तो मोठा डुषार आहे. हे सर्व विचार तर्काने ताडून स्वतःच निघून जाईल, आझाला त्याची उपेक्षाच केली पाहिजे. तें एक अंतस्थ भय असे समजले पाहिजे. त्याचा लहानपणापासून सुग्रीवाशी स्नेह आहे. वालीने सुग्रीवाला कृपा करून ऋष्यमूकपर्वताच्या आसपासचा प्रदेश दिला आहे. तिकडे त्याच्याकडे तो आश्रयास जाईल. तो तेथे कुमाराची-कार्तिकेयाची-भक्ति करित राहिलेला आहे. [ऋष्यमूकपर्वत व हळीं कार्तिकस्वामीचा पहाड झणून प्रसिद्ध असलेले बळारी पासून दहा कोसांवरील रमणीय स्थान एकच असावे असे या अर्थावरून वाटते.] असे झाले तर तो वालीच्या साहाय्याने आपला हेतु साधण्याचा विचार करील, रामाच्या आश्रयाने नव्हे. त्याने रामाचा आश्रय केला तर वाली त्याची कधी उपेक्षा करणार नाही. '

त्यावर शूर्पनखा झगाली, 'पण रामाने परशुरामाचा पराजय केला आहे. [मागाल अंकांत शेवटी सर्व मंडळी पडद्याच्या आंत गेल्यानंतर पुढे काय झाले त्याचा स्पष्ट असा उल्लेख हाच आहे.] त्याच्याशी वालीचे वैर झाले व रामाने वालीलाही मारिले तर विभीषण व

राम यांचा मिळाफ मोठा अनर्थावह होईल असें मला वाटते.'

तिला माल्यवान ह्मणाला, 'वत्से, जो वाली-ला मारील त्याच्या हातून आम्हां सर्वांचा खचित नाश होणार, हें पक्कें समज. सर्वांचाच नाश होणार त्यांत आपल्या कुलाचें नांव तरी पुढें चालविण्याला विभीषण रामाच्या आश्रयानें कायम राहो व त्यालाच धर्ममूर्ति राम राज्य व संपत्ति देवो.'

यावर शूर्पनखा डोळ्यांत पाणी आणून ह्मणाली—'हो असें तरी होवो, दुसरें काय !'

माल्यवान ह्मणाला, 'वत्से, तुला सांगितलें तिकडे जा तर आतां, व जनक आणि दशरथ यांच्याजवळ वसिष्ठ व विश्वामित्र नसतील अशा वेळीं हें काम कर. समजलीस ? मीही आतां लंकेत जातो.' लंकेला उद्देशून शूर्पनखा शोकानें ह्मणाली, 'हे आई, लंके, तुला हा असा दुःखाचा प्रसंग येणारना ?'

माल्यवानही कष्टानें ह्मणाला, 'हे खर दुष्पणप्रभृति वत्सानो, मी मोठा पापी मजकरितां तुझी मारविळे जाणार ! हा वत्सा विभीषणा ! तुझा राज्यकार्यामुळे मला त्याग केला पाहिजे. हा वत्सा रावणा, तुला महत्संकट प्राप्त होणार असें खास दिसते. हा वत्से कैकसी ! लौकरच तुझे तीन पुत्र तुला खचित नाहीसे होणार ना !'

असें ह्मणून दोघेही आपापल्या कार्याला निघून गेलीं.

[माल्यवान व शूर्पनखा यांचा संवाद कांहीं अंशीं मुद्राराक्षसांतील चाणक्याच्या पहिल्याच अंकांतील स्वगत विचारासारखा आहे. केवळ स्वगत भाषणापेक्षां हा संभाषणाचा प्रकार ना-

टकाला विशेष शोभतो. या संवादावरून पुढें काय काय व्हावयाचें त्याचें चांगलें दिग्दर्शन शालें ओह व तेंही मालतीमाधवांतल्याप्रमाणें अगदीं उत्तान नाही. मूळ रामायणांतील कथेंत हा भवभूतीनें केलेला फरक चांगला साधला आहे.]

नंतर जनक, दशरथ व वसिष्ठ आणि विश्वामित्र प्रवेश करतात. राम व परशुराम युद्धाला निघून गेल्यावर ही सर्व मंडळी मोठ्या उत्सुकतेनें त्याच्या निकालाकडे डोळे लावून बसली होती. जनकानें दशरथाला आनंदानें कडकडून भेटून ह्मटलें: 'महाराज, आपला रामभद्र असा निघाला !—आपण मोठे धन्य !

'ज्या वीराचीं अद्भुत महत्कृत्यें त्याच्या असाधारण गुणांमुळे निरंतर लोकोत्तर व उत्तम फलें देणारीं तीं आम्हांलाच काय—सर्व जगाला भंगलकारक झालेलीं आहेत.'

वसिष्ठानें विश्वामित्राला कडकडून भेटून ह्मटलें: 'मित्रा कौशिका, रामाचा अखंड महिमा आमच्यासुद्धां अकलेवाहेरचा आहे. त्याच्या महत्कृत्याच्या योगानें आम्ही—किंबहुना त्रिभुवनें धन्य आहेत.'

त्याला विश्वामित्रानें उत्तर दिलें, 'या सर्व महिम्याचें मुख्य कारण उत्तम पुण्याचा परिपाकच होय. यांत आम्हांला इतका हर्ष मानण्याला कशाला पाहिजे ?' यावर त्याला दशरथानें ह्मटलें, 'भगवन् कौशिका, असें नव्हे. आमच्या सूर्यवंशी दिलीपादिक पूर्वजांनीं आजपर्यंत सारखा या तेजोराशि, अर्द्धतीपति महर्षींचा भक्तिपूर्वक आश्रय व सेवा केली. त्या अतुल तपाचा व खऱ्या आशीर्वादाचा हाच एक प्रताप आहे कीं, आपण आमच्यावर असे प्रसन्न झालां.'

हे ऐकून वसिष्ठाने ह्मटलें, 'खरोखर विश्वामित्र तसाच आहे. वाणी व मन यांच्याही ज्ञानाच्या पलीकडे व सर्व तऱ्हेने अधिक असें या ब्रह्मर्षीचे जाज्वल्य, अप्रमेय व प्रावर तपः-सामर्थ्य आहे.'

त्याला विश्वामित्राने ह्मटलें, 'भगवन् मैत्रावरुणा, विद्या व तप यांचे अवतार असे सनत्कुमार व अंगिरस गुरु यांचीही प्रशंसा करीत असाल तर खरोखर मी आपण ह्मणतां तसाच. कारण आपण सत्यवक्ते आहांत. रामाच्या हातून असे घडलें यांत फारसें आश्चर्य नाही. कारण तो मुलगा कोणाचा—महाराज दशरथाचा! वैवस्वत मनूच्या वंशांत आजवर होऊन गेलेल्या व आपल्या आज्ञेप्रमाणे प्रजेचे रक्षण करणाऱ्या सर्व पुण्यशील राजांमध्ये हा धुरीण, क्षत्रियश्रेष्ठ, वीर, गुणनिधि, व श्लाघ्य आहे. तसेच जंभदमन, सुरेश्वर व सर्व मरूद्रणांचा पति, असा इंद्र देखील वृत्रासुराशी युद्ध करितांना अनेक वार या असुरसैन्यघाती वीराला साहाय्यास नेत असे. त्याच्यापासून असा गुणी पुत्र कसा उत्पन्न होणार नाही? यांत आश्चर्य कसचें? प्रत्यक्ष भगवान् इंद्राचा पराजय करण्याच्या रावणाचा हेह्यपती कार्तवीर्याने पराभव केला. त्या कार्तवीर्याला मारणाऱ्या, महाप्रतापी, त्रिभुवनप्रसिद्ध, महावीर परशुरामाला वत्सा रामभद्राने जिंकलें, तेव्हां आतां बाकी काय राहिलें?'

(येथवर या मंडळीची आपसांत प्रशंसापर भाषणे चालली होती. ती केवळ 'परस्परं प्रशंसति' अशांतली नसून अगदी खरी होती. रामाचा प्रौढ प्रताप व यश यांत दशरथ, वसिष्ठ व विश्वामित्र या सर्वांचा अंश होता. प्रत्येकजण त्याला बराच कारणीभूत झालेला होता. तेव्हां त्यांनी परस्परांची स्तुति व प्रशंसा करणे साहजिक आहे. याहून अधिक प्रशंसा होण्यांत स्वा-

रथ राहणार नाही, असें जाणूनच भवभूतीने मोठ्या खुबीने यावेळी सहजगत्या रामाचा प्रवेश करविला आहे.)

'आसपासचे लोक कां बरे असे दुभागलें?' असें दशरथाने ह्मटलें, तोंच राम व परशुराम येत असलेले पाहून विश्वामित्र ह्मणाला, 'हे पहा, हे दोघेही इकडेच येताहेत.

हा रामचंद्र वीरश्री व विजयश्री यांनी कसा शोभतो आहे! तो मान्य मुनीच्या ठायी नम्र, पण स्वगुणांनी श्रेष्ठ व भृगुपतीसारख्या गुरूचा प्रथमच उपमर्द केल्याबद्दल किंचित् लज्जितसा झालेल्या शिष्याप्रमाणे दिसतो. भार्गव शौर्याविषयीचा गर्व हरण झाल्याने खिन्न दिसतो आहे.' (यावरून चित्र चांगलें निघेल.)

येतां येतां राम परशुरामास ह्मणाला.— 'महाराज, आपल्यासारखे विद्या, व तप-धन यांचे निधि; ब्रह्मवाद्यांनीही पादसेवन केलेले तापसश्रेष्ठ; अशा महात्म्याचा दैवगतीमुळे माझ्या हातून विनयापराध झाला. मी हात जोडून क्षमा मागतों. आपण कृपा करावी.'

त्याला परशुरामाने ह्मटलें, 'वत्सा, तूं या जामदग्न्याचा अपकार केला नाहीस—त्याच्यावर भोठा उपकार केलास. कारण त्वां प्रेमाने व ब्राह्मण्यवात्सल्याने माझ्याच हिताकरितां माझ्या शरीरांतली गर्वरूपी महारोग नाहीसा केलास. त्याने एकट्याने माझी पवित्र ब्राह्मणजाति, योर कुल, गुण, शास्त्र, चरित्र, किंवाहुना माझे ज्ञान-सर्वस्व पार नाश करून माझे शरीर व मन एक निविड वन करून टाकलें हेतें.'

रामाने उत्तर दिलें, 'माझ्या अनाचाराची शस्त्रधारणापर्यंत तोबत आली, तेव्हां मी अपराध केला नाही असें कसे?'

परशुराम ह्मणाला, 'याचा विचार असा. मनुष्याचा मद व रोग शस्त्रक्रियेशिवाय जात

नाहीसे पाहून राजा व वैद्य अनुक्रमे शस्त्रानेच त्याचा निकाल करितो—हा व्यवहार आहे.’

यावर रामाने झटले, ‘महाराज, आपल्यापुढे मी काय बोलणार? तर असें इकडून यावे.’

परशुरामाने विचारिले, ‘बरे पण मला आतां कोठे जावयाचें?’

रामाने उत्तर दिले—‘जेथे बावा व जनक आहेत तेथे—छे:छे:, जेथे भगवान् वसिष्ठ व विश्वामित्र आहेत तेथे. [जनक व दशरथ आहेत तेथे असें झणण्यांत, पूर्वी त्यांच्याशीं परशुरामाचें निकराचें भांडण झालें होतें व त्यानें ज्यांना तुच्छ मानलें होतें त्यांच्याचकडे जणों न्याय करण्याला जावयाचें असें झणण्यांत, बुद्ध्या परशुरामाला टोंचल्यासारखें होतें, व तें रामाच्या उदात्त स्वभावाला अनुरूप नव्हे. याकरितां पर्यायाने जेथे सर्वांचे गुरु, वसिष्ठ व विश्वामित्र आहेत तेथे, असें झटले आहे.]

यावर परशुराम झणाला, ‘असें होणें तर अशक्य आहे. [त्याला त्यांच्यासमोर जाण्याला अर्थातच लाज वाटत होती.] पण इकडे राजाची आज्ञाही उल्लंघितां येत नाही, असें बोलत दोघेही, सर्व मंडळी होती तेथे आले. वसिष्ठविश्वामित्रांना उद्देशून परशुराम झणाला, ‘हे महर्षीहो, हा राम शांत व सौम्य आहे. त्याचा विजयी दंड या जामदग्न्यावरही स्थापन झालेला आहे.’ हे ऐकून जनक व दशरथ झणाले, ‘हा फारच उदात्त व सौजम्ययुक्त बोलला.’

रामाने पुढे होऊन सर्वांना नमस्कार केला. तेव्हां सर्वांनीं मोठ्या प्रेमाने व आनंदाने त्याला आलिंगन दिलें.

परशुराम झणाला, ‘भगवन् मैत्रावरुणा, हा जमदग्निपुत्र आपल्याला नमस्कार करून कौशिकासह येथे असलेल्या सर्वांना विनती करि-

तो: [विश्वामित्राला परशुरामाने नमस्कार केला नाही हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे.] रामाने माझे शासन केलें आहे. आपण गुरु, मी पूर्वी आपणां सर्व वृद्धांचा उपमर्द केला, व महत्पाप पदरीं बांधिलें. त्याचें क्षालन होण्याला योग्य प्रायश्चित्त सांगा. अगदीं प्रारंभीं आपणच गुरूपासून ज्ञान प्राप्त करून घेऊन प्राथमिक धर्माचे आचार्य झालां व आपल्यापासूनच पुढें मन्वादिकांनीं प्रवचनें इत्यादिकांच्या द्वारे धर्माचें विवेचन केलें. [यांत प्रवचन हा शब्द व वसिष्ठ हा मनुहूनही प्राचीन धर्मशास्त्रकार होता असें ध्वनित केलें आहे. तसेंच ही सपशोल माफी परशुरामाने मागितली आहे. ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे.]

यावर वसिष्ठाने झटले—‘तूं निष्पाप व श्रीत्रियकुलांत जन्मलेला. तुझ्या दांडगेपणामुळे आह्मांस दुःख झालें. तूं पाळटलास तसे आह्मी सुखीच आहों. हा वृद्धांचा स्वभावच आहे. विनय नेहमीच कल्याणकारक असतो. तेव्हां तूं शुद्धच आहेस.’ [हे भाषण वसिष्ठाला किती उत्तम शोभतें.]

विश्वामित्र झणाला, ‘रामभद्राने तुझ्यांतील पाप नाहीसे केलें. प्रायश्चिताप्रमाणेच राजदंडा-नेही पापाचें क्षालन होतें, असें धर्माचार्यांनीं सांगितलें आहे. पण या राजासमोर भगवान् वसिष्ठ आज्ञा देतील तें खरें. [वसिष्ठाच्या बोलण्यांतील शांती व सौष्ठव व सहज क्षमा, तसेंच विश्वामित्राच्या बोलण्यांतील ऐट व कुत्सितपणा व परशुरामाला टोमणे मारण्याची आणि आपण पूर्वी झटल्याप्रमाणे राजदंडाचें त्याला स्मरण करून देण्याची इच्छा, हे सर्व लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे.]

ही भाषणें ऐकून रामाने झटले, ‘धर्मशास्त्र ज्यांच्यापुढे प्रत्यक्ष उभे अशा या ऋषींचींही

प्रसन्न, गंभीर, व पवित्र भाषणें किती मनाहर आहेत !'

दशरथानें ह्मटलें—' भगवंता जामदग्न्या, तूं स्वतःच पवित्र, तुला दुसरें काय पावन करणार ? तीर्थोदक व अग्नि यांना दुसऱ्याकडून पवित्र होण्याची अवश्यकता नसते. ' [हाच श्लोकार्थ पुढें व उत्तररामचरितांतही आलेला आहे.]

हीं सर्व भाषणें ऐकून जामदग्न्याला कसेंचसें झालें. यावेळीं मरण आलें किंवा पृथ्वीनें आपल्या पोटांत जागा दिली तरी बरें, असें त्याला वाटलें. तो फारच लज्जित व कष्टी झाला व ह्मणाला, ' भगवति वसुंधरे, मला तुझ्या पोटांत शिरण्याला मार्ग देशील तर मोठा उपकार होईल ! एवढी मजवर कृपा कर !- ' [या ठिकाणीं भवभूतीनें परशुरामाच्या स्थितीच्या वर्णनाची कमाल केली आहे. पूर्वीच्या त्याच्या त्या गर्वाच्या, उद्धटपणाच्या व वीरश्रीच्या दुरकावण्या कोणीकडे, व हल्लीं अगदीं लज्जित, हतवीर्य, व दीन होऊन पृथ्वीच्या पोटांत घुसण्याची ही इच्छा कोणी कडे !! शकुंतलांत पांचव्या अंकांत शकुंतलेनें ' भगवति वसुंधरे, देहि मे विवरं ' असें ह्मटलें आहे त्याचा हा भवभूतीनें अनुवाद केला आहे. परंतु त्यांत तितकें स्वारस्य राहिलें नाहीं. शब्दरचना ओवडधोवड आहे. शिवाय शकुंतलेसारख्या अबलेच्या तोंडांत जें वाक्य शोभलें, तें किंवा तशा अर्थाचें वाक्य परशुरामासारख्या महावीराच्या तोंडीं कशाही प्रसंगीं शोभणार नाहीं. हें वाक्य निदान स्वगत असावें.]

ही त्याच्या मनाची स्थिति पाहून व हें त्याचें भाषण ऐकून जनक ह्मणाला ' भगवंता परशुरामा, आपण आमच्यावर प्रसन्न व्हा, व कृपा करून काहीं वेळ स्वस्य बसून आमचें हें गृह पवित्र करा. हें आपल्याकरितां पवित्र आसन. '

त्याला परशुरामानें, ' जसें आपणाला योग्य वाटेल तसें. आपण सूर्यशिष्य, याज्ञवल्क्याचे सच्छिष्य, व राजर्षि- ' असें उत्तर दिलें व सर्व जण आसनावर बसले.

दशरथ ह्मणाला, ' आपण जनसंपर्क सोडून अलिप्त राहणारे, व आह्मी घरीं वायकामुलांच्या समागमांत गृहकार्यांत निमग्न राहिलेले, यामुळे आजवर आपल्या समागमाचा योग आला नाहीं. तो आज आमच्या भाग्योदधानें मनाजोगा प्राप्त झाला आहे. आपला तपप्रभाव स्तुतीच्या कितीतरी पलीकडे गेलेला, त्याची आह्मी काय स्तुती करावी ! सर्व पृथ्वी ज्यानें निःशंकपणें दान केली, त्याला दुसरा कोण काय देणार ? स्वतः जो सर्व तऱ्हेनें शांत, त्याला सेवकाची काय अपेक्षा ? तरी हा दशरथ सर्व पुत्रांसह आपला दास आहे. '

यावर जामदग्न्यानें ह्मटलें : ' आपण असे-थोर-आहां यांत आश्चर्य काय ? थोर व विद्वान् लोक ज्याला अत्युत्कृष्ट तेजाचें अधिष्ठान समजतात, तो प्रकाशनिधि सविता देव तुमच्या कुलाचा आदिपुरुष. यापेक्षां प्रशंसनीय तें काय असणार ? प्रत्यक्ष वेदासारखा ज्यांचा अप्रमेय महिमा ते महर्षि वसिष्ठ आपले गुरु. असे आपण ऐक्ष्वाकुराजे-नेहमीं यजन करणारे-स्वरोस्वर राजर्षिच आहांत. त्याचप्रमाणें इंद्राच्या संग्रामइष्टीला संपूर्णता देणारे असें धनुष्य आपलें साधन; ही सप्तद्वीपांतरां जागजागीं स्थापित यज्ञस्तंभांनीं चिन्हित पृथ्वी आपलें गृह; भगवती भागीरथी व प्रत्यक्ष सागर हे आपल्या चिरकालिक कीर्तीचे स्मारक; अशीं हीं अनेक विख्यात महत्कर्म आपल्या थोरवीचीं नेहमीं साक्ष देताहेत. '

परशुरामाच्या तोंडचे हे शब्द ऐकून वसिष्ठ व विश्वामित्र यांना आश्चर्य वाटलें व ते आप-

ल्याशीं ह्मणाले: 'वत्सा रामभद्रानें याला हेंही शिकविलें ह्मणायचें !'

नंतर परशुराम ह्मणाला, 'वत्सा रामभद्रा, मला आतां अरण्यांत जाण्याला अनुमोदन दे.'

त्यावर विश्वामित्रानें ह्मटलें, 'मलाही आतां आपण आज्ञा द्यावी. कारण आह्मी रघु व जनक यांच्या कुलांमध्ये झालेले अपत्यसंबंधाचे महोत्सव पाहिले. भृगुपतीचें दमन-नव्हे भृगुपतीला वत्साची थोरवी व योग्यता कळून आली त्याचें अभिनंदन करून सुखी होत्साते आह्मी आतां घरीं जाऊं.' [येथें, भृगुपतीच्या दमनाव-हल रामाचें अभिनंदन करून, असा मूळचा भाव त्याच्या मनांत होता. पण यांत परशुरामाची समक्ष फजिती केल्यासारखें होतें. व असें करणें संभावितपणास योग्य नाहीं, असें तेव्हांच त्याच्या लक्षांत आलें व त्यानें शब्द बदलले. यांत परशुरामाला टांमणा तर मारलाच, पण तो चुकून आपल्या तोंडांतून निघून गेला असें दाखविलें. असाच प्रकार मुद्राराक्षसाच्या शेवटीं चाणक्याच्या एका भाषणांत राक्षसाविषयीं केलेला आहे.]

विश्वामित्राचें बोलणें ऐकून दशरथ ह्मणाला, 'वत्सा रामा, तुझे गुरू भगवान् कौशिक जातो ह्मणतात.'

त्याला प्रेमानें आलिंगन देऊन, डोळ्यांस पाणी आणून, विश्वामित्र ह्मणाला, 'वत्सा रामा, तुला सोडून जावें असें मलाही वाटत नाहीं. पण काय करावें? आह्मी नेहमी अनुष्ठानांत निमग्न असणार. आह्मांस स्वातंत्र्य मुळींच नाहीं. आमच्या सारख्या आहिताग्नीना गृहस्थपणामध्ये नेहमीं अशीं संकटे असावयाचींच.'

त्याला वसिष्ठानें ह्मटलें, 'आपल्याला या गृहांतून स्वगृहीं जाण्याला येण्याला वाटेळ तेव्हां स्वातंत्र्य आहे-यांत इतकी शंका कसची?'

[घरच्या घरींच जाण्यायेण्याला इतका उपचार कशाला?]

विश्वामित्रानें ह्मटलें, 'असें आहे तर आपणही चला, दोघेही मिळून सिद्धाश्रमाला जाऊं. आपणाला वरोबर घेऊन जाण्यांत मधुच्छंदाच्या मातेला मी अधिक मान्य होईन.'

[येथें विश्वामित्रानें आपल्या स्त्रीचें नांव घेतलें नाहीं, पर्यायानें दर्शविलें आहे. स्वस्त्रीचें नांव न घेण्याची चाल फार प्राचीन काळापासून चालत आली आहे. भवभूतीचे वेळीं तरी ही चाल प्रचारांत होती व तिचा निर्देश करण्याची पद्धती,—अमक्याची माता,—अशा तऱ्हेची होती हें यावरून सिद्ध होतें. आजवरही हीच चाल जारी आहे. आपल्याकडील कांहीं व्यवहारपद्धति कितीतरी प्राचीन व सारख्या चालत आलेल्या आहेत! असा प्रकार इतर देशांतोळ लोकांत क्वचितच आढळतो.]

यावर वसिष्ठानें ह्मटलें—'काय, आपली मजवर एवढ्यापूर्तीही सत्ता नाहीं?'

हा त्यांचा संवाद ऐकून जनक व दशरथ ह्मणाले, 'वा: ब्रह्मर्षींचा समागम कितीतरी पवित्र व रमणीय आहे?'

'एकमेकांचें माहात्म्य व स्वभाव माहित असलेल्या व दुसऱ्यांना ज्यांचें तत्व कळलें नाहीं, अशा सत्पुरुषांचा विरोधसुद्धां रमणीय होतो; मग स्नेहाची गोष्टच काय?'

इतक्यांत आंतून सीतेनें या सर्वांना नमस्कार केला. दोघांनींही ऋषींना ह्मटलें—'ही रामाची वधू आपणा गुहूंना नमस्कार करिते आहे. [येथेंही सुनेचें नांव न घेण्याचा भवभूतीच्या वेळीं पाठ असलेला व्यक्त होतो. तसेंच विवाह झालेल्या स्त्रिया, मुली, योशमोठयांस-मोर बाहेर मोकळ्या येत नसून, पडद्याची चाल वरीच सुरू झाली होती, असें दिसतें.]

ऋषींनीं सातेला आशीर्वाद देत झटलें, 'वत्से जानकी, तुझ्या विनययुक्त, मंगलदायक व वीर पतीनें इंद्राचीं सर्व अरिष्टे नष्ट केल्याबद्दल, तूं सर्वक्षत्रियाग्रणीवीराची पत्नी झणून, शची मनापासून तुझी बहुमानपूर्वक दिव्य पूजा करो.' [हें पुढील रामकार्याचें सूचक आहे.] हें ऐकून राम मनांत झणाला, 'लौकरच सर्व राक्षसांचा समूळ नाश झाल्यानंतर असें होईल.'

मंतर ऋषि 'वरे, आपण खुशाल व स्वस्थ राहा-वसा'-असें झणून उठले. तेव्हां सर्वांनीं उठून त्यांना नमस्कार केले. जामदग्न्यानें झटलें-'हे महर्षे, हा जामदग्न्य आपल्याला नमस्कार करितो.' त्याला त्या दोघांनीं झटलें, 'तुला आलेली शांति स्थिर राहो, तुझ्यावर चैतन्याचा प्रकाश पडो, आणि शुभविचार केव्हांही नष्ट न झालेलें तुझे मन निश्चळ राहो!' (पूर्वी च्यवनादिकांच्या उपदेशानें शांति झाल्यावर पुनः आतां दांडगाई केलीस तशी दांडगाई करण्याचा प्रसंग न येवो.) असें झणून दोघेही निघून गेले.

परशुरामही जाण्यास निघाला. थोडें दूर जाऊन त्यानें रामाला जवळ बोलाविलें व झटलें, 'हें माझे धनुष्य, क्षत्रियांचा उच्छेद झाल्यावरही मी जवळ वाळगिलें होतें. त्याचा आतां मला कांहीं उपयोग नाहीं. इंधन, समिधा वगैरे तोडण्याला हा परशु उपयोगी पडेल. दंडकारण्यांतील पुण्यप्रद नद्यांच्या तीरांवर आश्रमांत पुष्कळसे ऋषि राहतात. तेथें त्यांना त्रास देण्याकरितां नेहमीं लंकावासी राक्षस फिरतात. त्यांच्या शासनालाही ज्याचा हल्लींच उपयोग होईल, तें हें धनुष्य ठेवण्याचा अधिकार तुझाच आहे.'

यावर रामानें, 'ही आपली आज्ञा-धनुर्धारणाची, व राक्षसांचा वंदोवस्त करण्याची-मी मान्य केली' असें सांगितलें. नंतर परशुरामानें

खेदानें व डोळ्यांत पाणी आणून झटलें-'वत्सा, आतां परत जा.' असें झणून परशुराम निघून गेला.

तो गेला असें पाहून रामाला वाईट वाटलें. त्याच्याही डोळ्यांला पाणी आलें व तो झणाला, 'भगवान् भार्गव गेला!'-थोडावेळ विचार करून पुनः झणाला, 'कोणच्यातरी उपायांनीं मला दंडकारण्यांत जातां येईल काय? पण मजवर प्रेम करणाऱ्या वडील माणसांकडून कसची परवानगी मिळणार! भृगुपतीनें शस्त्राचा परित्याग केला व मी हा असा परतंत्र, अशा स्थितीत राक्षस खरोखर तपस्व्यांचा फडशा पाडतील! हाय हाय! काय करावें? (ही पुढील मंथरारूपी शूर्पनखाप्रवेशाची व रामाचें एकाएकीं दंडकारण्याला गमन होण्याची प्रस्तावना आहे. पुढें घडणाऱ्या गोष्टीची मनुष्याला त्याच्या मनोवृत्तीवरून पूर्वीच सूचना होते अशी आपल्या लोकांची दृढ समजूत आहे. तिला अनुसरूनच ही कल्पना कवीनें केलेली आहे.)

राम परतून जनक व दशरथाकडे येणार, इतक्यांत त्याला लक्ष्मणानें दुरूनच 'मध्यम मातेची प्रियसखी मंथरा भेटीकरितां अयोध्येहून आली आहे,' असें कळविलें. तेव्हां राम झणाला, 'ठीक आहे. आझी मुलें प्रवासास गेल्यामुळें मातेला झालेला विषाद तिच्याद्वारे दूर करितां येईल. (येथें दुहेरी अर्थ असावा) लक्ष्मणा, तिला घेऊन ये.'

हें ऐकून लक्ष्मण मंथरारूप घेतलेल्या शूर्पनखेला रामाकडे घेऊन आला. ती येतां येतां झणाली, 'मंथरेचें रूप धारण केलेली मी शूर्पनखा! वसिष्ठ व विश्वामित्र गेले हें चांगलेंच झालें. परशुरामविजयी क्षत्रियकुमार राम तो हाच. वाहवा: याचें सर्वच शरीर कितीतरी सुंदर! सर्व सौभाग्यलक्ष्मीनें कसें ओथंबलेलें

दिसते ! आकृति किती सौम्य व नेत्रांना आनंद देणारी ! पुष्कळ दिवस वैध्यव्यदुःखामुळे संसारसुखाची इच्छा, आशा, किंवा कल्पनाही नष्ट झालेल्या व चारित्र्याच्या धैर्याने पूर्ण अशा माणसाचे हृदय देखील याला पाहून उत्कंठित होते. ' (त्याला पाहून अशा जीर्ण विधवेच्या मनांतही पुनरपि विषयसुखाची लालसा झाली !)

तिला रामाने नमस्कार करून झटले, ' कां मंथरे, आर्या खुशाल आहे ? ' तिने उत्तर दिले, ' हो खुशाल, आनंदांत आहे. वत्सलतेमुळे पान्हा फुटलेला अशा स्थितीत तिने तुला पोटाशी लावून आज्ञा केली आहे की, - वत्सा, पूर्वी महाराजांनी मला दोन वर देण्याचे कबूल केले आहे. ते मी आतां त्यांच्याजवळ मागणार आहे. तेव्हां माझ्याकडून तूच त्यांना विनंती कर. ह्याविषयी त्यांना देण्याचा कागद. ' तो तिजकडून लक्ष्मणाने घेऊन वाचण्यास आरंभ केला. (यांत दशरथाच्या नांवचे कैकेयीचे पत्र, मंथरेने आणलेले, रामाच्या ऐवजी लक्ष्मण घेऊन परभारे न विचारितां वाचतो. हे कांहींसे चमत्कारिक आहे. ज्याचे नांवचे पत्र, त्यानेच किंवा त्याने दुसऱ्याला आज्ञा दिली तरच दुसऱ्याने वाचवे, असा पूर्वीपासून शिष्टसंप्रदाय आहे. — कदाचित् रामाचा व लक्ष्मणाचा यांत प्रत्यक्ष संबंध असल्याने त्यांनी बुद्ध्या वाचावे अशाच हेतूने मोकळे पत्र दिले असेल.)

त्या पत्रांत लिहिले होते की, ' एका वराने वत्सा भरताला राज्याधिकार मिळावा, - ' हे वाचतांच लक्ष्मणाने मनांत झटले, ' हा आर्य वडील असतांना भरताला राज्य मिळावे ! हे मागणे काय ? ' पुनः तो मोठ्याने पत्र वाचू लागला : ' तसेच दुसऱ्या वराने, रामाने अगदी विलंब न लावतां दंडक वनाला निघून जावे. ' पुनः लक्ष्मण मनांत झणाला, ' हा माते ! रामाने

वनास जावे हा वर मागून तू हे काय भलतेच केलेस ! ' तो पुनः मोठ्याने पत्र पुढे वाचू लागला : ' त्या वनांत वल्कले धारण करून त्याने चौदा वर्षे राहावे, आणि त्याच्या वरोवर सीता व लक्ष्मण यांच्या शिवाय कोणीही जाऊ नये. ' हे वाचून झाल्यावर लक्ष्मणाला अत्यंत क्रोध आला व तो मनांतच झणाला, ' हा दुष्टे चांडाळणी ! मातृबंधो, नेहमी आर्य, मी, भरत व शत्रुघ्न, तुला आई, अंबे, असे झणत असू. ते सधे विसरून त्वां अवदसेने हे काय केले ? '

सर्व लेख ऐकतांच राम आनंदाने झणाला, ' वाहवा : हा मजवर केवढा तरी अनुग्रह ! जिकडे जाण्याविषयी माझे मन अत्यंत उत्सुक, तिकडेच जाण्याला आज्ञा ! त्यांतही यांचा विरह नाही. हा वत्स लक्ष्मणही वरोवर राहणार ! '

लक्ष्मणाने झटले, ' मलाही आपण अनुमोदन दिले, फार चांगले झाले. माझे मोठे भाग्य ! '

रामाने मंथरेस झटले, ' आर्ये मंथरे, हा मी निघालो वरें. '

हा सर्व अद्वितीय प्रकार पाहून शूर्पनखेला आश्चर्य व विस्मय वाटला. ती झणाली, ' या संसारांत असेही कल्पवृक्ष उत्पन्न होतात. तेव्हां याला नमस्कार असो. ' (रामासारख्या तरुण राजपुत्राने अधिराजाधिकार सोडून निरोपासरशी वनास जाण्याला तयार व्हावे, व मजसारख्या ह्याताच्या विधवेच्या मनांत याला पाहतांच चमत्कारिक कामविकार यावा, या दोन्ही गोष्टी या संसारांत दृष्टीस पडतात, तेव्हां याला नमस्कार असो. ' असे शूर्पनखेला वाटले. असावे, किंवा रामाचे ते केवळ निरपेक्षपणाचे व आनंदाचे उत्तर ऐकून तिच्या मनांत खरोखरच रामाविषयी आदर व पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली

असरवी.) नंतर शूरुनखर नरघून गेली. इत-
क्यांत भरतरसह तर्याकर मरमर युधरजरत दश-
रयरकरडे जरत असलेखर पहरून लक्ष्मणरनें ररमरलर
करळवलें. तें ऐकून ररम ह्यणरलर, 'हें एक
तन्हेनें वररेच शरलें. पण छरः, वरईत शरलें.
कररण भरतरलर करडकरडून भेटव्यरशरवरयर
जरण्याचें मलर धैर्यच हरत नरही. परंतु अरह्नी
वनवरसरलर जरणर, हें ऐकून तर्यलर दुःख
हरईल तें मरश्यरनें पहरवणर नरही. '

हें तर्याचें बोलणें करललें अहे तों भरत
व युधरजरत दशरयरजरवळ अले. युधरजरत
दशरयरलर ह्यणरलर, 'महरररजर, हीं सरुवं
प्रजर ऐकरत हरकुन वरनंती कररत अहे
कीं, वरुणंत्रयरचें ररक्षण करणरर हर अरपलर पुत्र
ररमचंद्र, यरलर अरपल्यर प्रसरदरनें अधरररजर-
पद प्ररत शरल्यरनें अरमचे सरुवं मनोरयर पुर्ण
हरकुन अरह्नी अरनंदरंत ररहूं.' (ररमरलर
अधरररजरपद मरळरवें अशी प्रजेची इच्छर
अहे, व भरतरलरही ही गुरष्ट मरन्य अहे, असें
युधरजरतरकर्यर तोंडून ररजरलर करळवलें अहे.)
हें ऐकून दशरयर ह्यणरलर, 'मरत्रर जनकर, मलर
इष्ट अशर गुरष्टीवरषयरचे यर करल्यरणेच्छू प्रजर-
जरनरंनरीही वरनंती केली अहे. परंतु ररमरवर
अत्यंत प्रेम असलेले वसरषुठ व वरश्वरमरत्र
यरवेळीं येथें नरहीत !'

तर्यलर जनकरनें उत्तर दरलें, 'हें करंगले
करम तर्याकर्यर पुरुरक्ष केले तरी तर्यांनर अरव-
डेल. शरवरय मंत्रर वरमदेव येथें अहेच. '
(यर भरषणरंवररून वसरषुठ व वरश्वरमरत्र दूर जर-
कुन वरेच दरवसर शरले अरमर भरस हरतु. व
नरटकरंतील प्रवेश तर वदलेखर नरही. यरमुळे
तरतरकर करल व्यतरत शरलर व ते दुरेही दूर
गेले, अरतरं परत येण्याजरगे नरहीत, अशी

खुरुरीच करुपनर कररवी लरगतु. प्रवेश वदलेखर
असरतर तर ही पंचरईत न पडती.)

यरवर दशरयर ह्यणरलर, 'तर मग अजर
जरमदरुन्यवरजरयमहरुतसरवरकर दरवसर अहे.
यरकर्यरंतच अधरषेकरमहरुतसरवरकर यरट उडून
जरकुं वर. '

(हीं सरुवं भरषणें ररम ऐकरत अहे.) यरवर
ररम सरुवतःशरंच ह्यणरलर, 'अरतरं करसें कररवें
वरें ? '

दशरयरनें ह्यटले; ' सुमंत्रर, अधरषेकरकर सरुवं
सरुंजरम तरयर करवर. अरण जरुं जरुं मरगुल ते
तर्यलर देकुन तर्यरची इच्छर तृप्त कररवी. (येथें
सुमंत्र केव्हरं अलर यरकर खुरुररसर नरही. हें
दशरयरचें भरषण ऐकून ररम चटकरन पुढें
हरकुन हरत जरुडून ह्यणरलर, 'हर मीच ऐक
यरचकर अहे. ' तर्यलर दशरयरनें वररररररलें
' वतसर, करशरवदल ! ' ररमरनें उत्तर दरलें—
' वरवर, अरण दुरन वर कुरैकेयी मरतेलर दरलेले
वरकी अहेत. तरकर्यर वतरनें तर्यर दुरन इष्ट वररं-
वरषयर मी अरपल्यरजरवळ यरचकर अहे. ' यरवर
दशरयरनें प्रेमरनें व उतसरुकतेनें ह्यटले—' अरण
सरुवं रघुकुलुतुपत्र. सतुय हेच अरमचें वुरद. तरशरंत
तूं तरकर अदूत-तेव्हरं तर्यरकररतरं प्ररण देखील
दरले गेले तरी कुरणची अडचण ? ' (पुढें
करय संकरुट अुरदवणर अहे व अरपल्यर प्रर-
णरवर खुरुरेखररच करसें वेतणर अहे हे वर-
करकर्यरकर्यर सरुवनेंही नद्वते !) यरनंतर ररमरनें
लक्ष्मणरलर तुर करगद वरचण्यासर सरुंगरतले. तर्य-
प्रमरणें तर्यरनें कुरैकेयीकर सरुवं नररुप लरहलेखर
वरचलर. तुर ऐकरतरंच सरुवं लुकर वरसरुमत व
चकरत शरले, व ' हयर हयर ! हें भरुतेच करंही
मरगणें अहे ! हर हर ! घरत शरलर ! ' असें बोलूं
लरगले. ररजर दशरयरलर तर ऐकरदम मूरुच्छर

आली. राम व लक्ष्मण त्याला सावध करू लागले.

हा सर्व प्रकार पाहून जनक झणाला, 'या इक्ष्वाकुवंशातीलक राजाची पत्नी, तशा थोर शुद्ध राजकुलांत जन्मास आलेली, पतिव्रता व साध्वी, असें हें राक्षसी कर्म असें करील?—हें मोठेंच आश्चर्य वाटतें.'

राम झणाला, 'बाबा, बाबा, आपण सत्य-संध-सत्यप्रतिज्ञ-असलां व हा राम आपल्याला प्रिय असला, तर आपण कृपा करा व मध्यम मातेच्या मनाजोगेंच होऊं द्या.'

त्याला दशरथानें कसें तरी, 'बरें तर असेंच असो ! उपाय काय ?' असें झटलें.

जनक झणाला, 'हा रामा ! हा लक्ष्मणा ! इक्ष्वाकुवंशांतोळ राजे पुत्रावर राज्यलक्ष्मीचा भार सोंपवून जें वनवासाचें व्रत वृद्धपणीं धरीत, तें तुझांला अद्यापि ओटांवरचा जारही वाळण्या-पूर्वींच प्राप्त झालें. (हाच श्लोक उत्तररामचरितांतही आहे.) वत्से जानकी, तुला वडिलांच्या आज्ञेनेंच भर्त्यावरोवर जाण्याला सांपडतें आहे, तूं मोठी धन्य आहेस. '

दशरथ झणाला, 'हाय हाय ! वत्से जानकी, विवाहकंकण सुटतांच तुझा राक्षसांकरितां जणों बलि दिला जातो आहे !' असें बोलून दोघेही पुनः दुःखावेगानें मुर्च्छित झाले. (जनकाच्या भाषणांत इक्ष्वाकुकुलांतोळ राजांचें वृद्धपणीं वनवासास जाण्याचें कुलव्रत असल्याचा उल्लेख आहे, तो भवभूतीनें रघुवंशांतोळ ३ व्या सर्गाच्या शेवटच्या व बाराव्या सर्गाच्या २०-व्या श्लोकावरून घेतला असावा. किंबहुना, त्यानें 'चचार सानुजः शान्तो, वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं युवा ' यांतून काहीं पदे व बहुतेक अर्थ घेतलेला दिसतो.)

दोघेही मुर्च्छित झालेले पाहून राम झणाला, 'हे दोघेही वडील अगदींच दुःखी व कष्टी झाले. आतां कसें करावें ?'

त्यावर लक्ष्मण झणाला, 'त्यांच्या मनांतोळ आपल्याविषयींची करुणा व प्रेम याचा हा सर्व परिणाम आहे. याला काय करणार ? भरताच्या आईनें तर विलंब करण्याची अगदीं मनाई केली आहे; तेव्हां विशेष प्रेम किंवा खेह यांना वश होऊन डगमगणें ठीक नाहीं. '

हें त्याचें धैर्याचें व निष्ठुरपणाचें भाषण ऐकून रामानें झटलें, 'शावास, योग्य आचरणाविषयीं खरा निष्ठुर आहेस. तुझे मन अगदीं अलौकिक खरें. बरें, जा वैदेहीला आण.' लक्ष्मण तिच्या आणावयास गेला.

हें सर्व होई तों भरत आश्चर्यानें, विस्मयानें व दुःखानें स्तब्ध होता. तो झणाला, 'मामा, मामा, हें आपल्या कुलाला योग्य शोभतें बरें ?'

त्याला युधाजितानें झटलें, 'वत्सा, भरता, मी तर जसा वेडावळें आहे. पति मृत्युमुखांत चालला; हीं दोन्हीं मुलें वनांत जातात; ही विचारी मुलगी सुकुमार सीता राक्षसांना जशी बलि दिली जात आहे; हा सर्व लोक निराश्रित होतो; अपकीर्तीनें कुलाला वट्टा लागून सत्यानास होणार—या सर्वांचा कारण भाड्या बहिणीचा दुष्टपणा. तो जसें सर्व जगताला विकल करितो आहे.' इतक्यांत लक्ष्मण सीतेसह आला. त्यांच्यासह रामानें वडिलांना प्रदक्षिणा केली व युधाजिताला झटलें, 'मामा,— हे दोघेही वडील, जनक व दशरथ, तसेंच आम्हां मुलांवर प्रेम करणाऱ्या माता, या सर्वांचें या शोचनीय स्थितींत आतां आपणच आश्वासन करावें. आम्ही चाललों—' असें झणून तो निघाला. तेव्हां युधाजित एकदम दुःखावेगानें उठून त्याच्या मार्गे धांवला व झणाला,

‘तुझांला मी अरण्यांत कसा जाऊं देऊं?’ भरतही त्याच्या मागें लागून झगला, ‘मामा, अहो मामा, आतां मी कायहो करूं सांगा!’

युधाजितानें झटलें, ‘रामा, रामा, हा भरत अरण्यांत तुझी सेवा करण्याकरितां येतो आहे. त्याला येऊं दे.’

रामानें उत्तर दिलें, ‘छेः, त्याला वर्णाश्रमधर्माचें रक्षण करण्याविषयीं वडिलांची आज्ञा आहे.’

भरतानें झटलें, ‘लक्ष्मण किंवा शत्रुघ्न करील.’

त्यावर राम झगला, ‘यांत कांहीं कोणाची मर्जी का आहे?’

त्याला भरतानें झटलें—‘हो. इतकी माझी मर्जी आहे.’ हें ऐकतांच रामानें एकदम कांहींसे रागानें झटलें, ‘काय, मी असतांना वडिलांची आज्ञा तूं किंवा दुसरा कोणीही उलंघील?!’

यावर निरुपाय होऊन भरत झगला, ‘हाय हाय! कसा मी अभागी! माझा यांनींही त्याग केला!’ असें बोलतां बोलतां त्याला मूर्च्छा आली. युधाजितानें त्याला सावध केलें. त्यानें सावध होऊन निःसत्वपणें युधाजिताच्या अंगावर अंग टाकिलें. युधाजितानें त्याच्या कानांत कांहीं सांगून रामाला झटलें, ‘रामा, शरभंगानें आपून दिलेल्या सोन्याच्या या तुझ्या पादुका प्रसाद झणून दे—’ अशी या भरताची विनंती आहे. (जरतारी काम केलेले जोडे असावेत. कारण यावेळीं पादुका—खडावा—घालून राम फिरत असण्याचा प्रसंग किंवा संभव नाही. जरतारी काम केलेले जोडे वापरण्याचा या देशांत फार प्राचीन काळापासून रिवाज आहे.) हें ऐकून रामानें, ‘बरें तर हे घे’ झणून ते काढून दिले. ते घेऊन डोक्यावर ठेवून भरत कांहीं बोलणार, तों राम झगला, ‘माझ्या

पायांची शपथ आहे, मागें परत. दोघांही वडिलांना मूर्च्छित होऊन फार वेळ झाला—त्यांना सावध कर.’ (जोडे डोक्यावर घेऊन भरत ‘मी तुझा चरणपादुकारक्षक सेवक झालों, आतां मला बरोबर येऊं दे—’ असें झणतो कीं काय, असें रामाला वाटून त्यानें गडबडीनें त्याला आपल्या पायांची शपथ घालून परत जाण्यास सांगितलें असावें.)

‘आतां मी, आपण परत येईपर्यंत, या पादुकांनाच अभिषेक करून, जटा वाढवून, नंदिग्रामांत राहून पृथ्वीचें पालन करणार.’ असें झणून भरतानें सीता व राम यांना प्रदक्षिणा केली. लक्ष्मणानें त्याला नमस्कार केला. तेव्हां त्याचा कंठ दाटून आला. रामानें त्याला पुनः वडिलांना सावध करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें भरत त्यांना वारा घालूं लागला व झगला, ‘काय करावें, अद्यापि हे सावध होत नाहीत!’ थोड्या वेळानें दोघेही थोडे थोडे सावध झाले. जनक झगला, ‘हाय हाय! घात झाला! मी ठकलों, लुटला गेलों!’

दशरथ मोठ्या कष्टानें दीर्घ श्वास टाकून झगला, ‘रामा! रामा! नकोरे जाऊं! माझे प्राण जाऊं पाहतात! चहूंकडे मला शून्य अंधकार दिसतो! सर्व शरीरांत अपूर्व मर्मभेदी वेग येऊं लागले! माझ्या या नेत्रांना तुझा मुखचंद्र दाखीव! कांहींतरी बोल! हाय हाय! माझ्या लाडक्या, असा एकाएकी मजवर अकरुण व निष्ठुर होऊं नकोस!’ हें बोलतां बोलतां त्याला उन्माद व मोहसा झाला. तो पुनः झगला, ‘मी अभागी आतां कोठें जाऊं?—काय करूं?’ अशा विपन्न स्थितींत जनक व भरत त्याला सांवरीत सांवरीत घेऊन गेले.

युधाजित झगला, ‘वत्सा रामा, हे पहा, या नगरांतील सर्व स्त्रीपुरुष निरनिराळ्या कामांत

मम होते, ते हळू हळू एकत्र होऊन इकडून तिकडे वेड्यासारखे फिरत मोठमोठयानें आक्रोश करीत आहेत. हे नगर कसे चमत्कारिक दिसतें आहे. त्यांतील रस्त्यांवर, रडणाऱ्या लोकांच्या अश्रुप्रवाहानें चिखल झाळा आहे. व सर्वत्र अकालदुर्दिन आल्यासारखे भासतें.'

राम झणाळा, 'मामा, मामा, आपणही परत जा; हा भरत आपल्या हातीं सोंपला आहे.'

युधाजितानें झटलें, 'मला तुजबरोबर येऊं दे.' त्याला रामानें उत्तर दिलें, 'छे: भलतेंच ! आपण वडील, बरोबर जाणारांपैकीं नाही. मजसह दोघांनींच जावें अशी आईची आज्ञा आहे.'

युधाजित झणाळा, 'अरे, मी कां एकटाच तुझ्या मागें येतो आहे ? हे पदा, अयोध्यावासी वृद्ध ब्राह्मण आपल्या होमधेनु पुढें हांकून, खांद्यावर यज्ञपात्रें घेऊन, आपल्या हातांतील छत्रांनीं तुजवर सांवली करण्याकरितां इतर मैथिल्यांसहवर्तमान पुढें पुढें धांवताहेत. त्यांच्या पत्नी गृह्याभि हातीं घेऊन मागून चालल्या आहेत. [येथें अयोध्यावासी हे पद घातलें आहे, यावरून दशरथाबरोबर स्वयंवराकरितां मिथिलेस आलेले ब्राह्मण असें घेतलें पाहिजे. या अंकांत, विशेषतः शेवटीं शेवटीं, भवभूतीनें मिथिला व अयोध्या या दोन नगरांत निरनिराळ्या वेळीं घडलेल्या गोष्टींचा विनाकारण चमत्कारिक गोंधळ केला आहे.]

रामानें त्याला झटलें, 'मामा, मामा, मुळाकडून धर्माविरुद्ध घर्तन न होण्याविषयीं वडिलांनींच जपलें पाहिजे. हे काय ! कृपा करा, मागें परत ! या सर्व लोकांनाही समजून करून मागें परतवा.' असें झणून त्यानें त्याला साष्टांग नमस्कार केला. हे पाहून युधाजित झणाळा, 'वत्सा रामा; ऊठ ऊठ ! हा मी

अभागी, तुमच्या करितां या प्रजाजनांला यापा देऊन परतवितां. नंतर कोठेंतरी काळें करितां. हे महाबाहो लक्ष्मणा, हे वैदेही सीते, हा मी पापी तुझ्याला विचारून परत चाललों बरें. तुमचें कल्याण असो.' असें झणून रडत रडत परत जातां जातां तो पुनः झणाळा, 'या पुण्यात्म्यांच्या चरित्रमालिकेचें सर्व भूतमात्र नेहमीं प्रातःकाळीं स्मरण करतील व ती सर्वांना पावन करणारी होत्साती त्रिभुवनांत अनेक मन्वंतरें कायम राहिल !'

तो गेल्यावर लक्ष्मण झणाळा, 'आर्या, शृंगवेरपुरच्या निषादपति गुहानें आसपासच्या प्रदेशांत विराधराक्षसानें फारच उपद्रव मांडल्याचें सांगितलें होतें.'

रामानें उत्तर दिलें, 'हो खरेंच, तर मग दुष्ट विराधाचा नाश करण्याकरितां, प्रयागाजवळील मंदाकिनिरूपी पवित्र मेखलेनें वेढलेल्या चित्रकूट पर्वताला जाऊं. वाटेत राक्षसांचा नाश करून दंडकारण्यांत जाऊं. तेथून हळू हळू जनस्थानाला पोहोंचूं. त्याच्या आसपास गृध्रराज जटायु राहतो व तेथें ऋषिजनांनीं सेवित तीर्थे आहेत.'

असें बोलत बोलत तीघेही निघून जातात. (शृंगवेरपूर कोणचें याबद्दल भवभूतीच्या वेळींही निश्चय नव्हता असें दिसतें. हल्लीं गंगातीरावर सिंगीरामपूर झणून गांव आहे. पण तो अयोध्येहून चित्रकूटाच्या मार्गावर नाही.)

[हा अंक मागील तिसऱ्या अंकाचाच पुढें चालू भाग आहे. यांत प्रारंभी, एका पडद्याआडून झटलेल्या श्लोकांत रामानें परशुरामाचा पराभव केल्याचा ध्वनि आहे. परंतु शूर्पनखा व माल्यवान यांच्या भाषणांत जसा हा पराभव गृहित केलेला आहे तितका तो त्यांच्या भाषणाच्या वेळीं घडून आलेला नव्हता. यामुळे

हा त्यांचा संवाद कांहींसा आधीं आणिलेला दिसतो. संस्कृत नाटकांच्या नियमाप्रमाणें हा प्रकार कदाचित् योग्य किंवा अवश्य करावा लागला असेल, पण वस्तुस्थितीच्या मानानें तो ठीक नाहीं. राम व परशुराम युद्धाला रंगमूमीवरून नाट्यनियमां अन्वये, एकीकडे गेले, व जनक दशरथादिक राजे व वसिष्ठ विश्वामित्रादिक ऋषिही उत्सुकतेनें हा भयंकर तमाशा पाहण्यास तिकडेच गेले. युद्ध त्या सर्वांना दिसत असे; पण कांहींसें दूर झालें. त्याचामाला—कुशलपरिणाम दिसून आल्यावरच जनकानें दशरथाचें आनंदांनं अभिनंदन केलें. पुढें राम व परशुराम, मंडळी होती तेथें आले. तेथेंच सर्वांचीं प्रशंसापर भाषणें झालीं. परशुरामानें सपशेल माफी मागितली व वनाला जाण्याची परवानगी घेतली. तेथूनच वसिष्ठ व विश्वामित्र सिद्धाश्रमाला रवाना झाले. तेथून थोड्या अंतरावरच राम परशुरामाला पोहोचविण्यास गेला होता. त्याला दशरथादिक मंडळी दिसत होती. तेथेंच मंथरारूपानें शूर्पनखा आल्याचें रामाला कळलें व लक्ष्मणानें तिला आणून भेटविलें. त्यांचें बोलणें होऊन रामाचा वनास जाण्याचा निश्चय ठरला. इकडे दशरथ व जनक यांनीं, युधाजितानें भरतासह येऊन प्रजेचें ह्मणणें कळविल्यावरून, रामाला अधिराज्याचा अभिषेक करविण्याची तयारी करण्याला सुमंत्राला सांगितलें. वास्तविकपणें मूळ रामायणांतील कथेअन्वये, दशरथ मिथिलेस स्वयंवरास गेला नव्हता. स्वयंवर होऊन सीतेसह राम अयोध्येस परत येऊन कांहीं दिवस आनंदांत गृहसुखोपभोग करीत राहिल्यानंतर पुढें मंथरेच्या शिकविण्यावरून कैकेयीनें पूर्वी दिलेले वर मागून घेतले व रामास यौवराज्याभिषेक होण्याच्या दिवशांच वनवासास अयो-

ध्येहून पाठविलें. त्यावेळीं भरत तेथें नसून आपल्या मामाच्या घरीं गेला होता. भवभूतीनें या मूळच्या स्थितींत व वर्णनांत फारच फरक केला आहे. तो फारसा वावगा आहे, असें नाहीं. किंबहुना कांहीं जागीं तर त्यापासून विशेष रस आला आहे. पण यांत काळविपर्यास व स्थलव्यत्यास झालेला आहे. राम मिथिलेहून वनास जात असतांना त्याच्याबरोबर सकल अयोध्यावासी ब्राह्मण जन गडबडानें जात असल्याचें वर्णन केलें आहे; व कांहीं वर्षे होत गेलेल्या गोष्टी एकाच दिवशीं—कंकणमोचन व परशुरामविजय होण्याच्याच दिवशीं—घडविल्या आहेत. यांत त्यानें पुढें उत्तर रामचरितांत, 'जोवत्सु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे—मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः' असें वर्णन केलें आहे, त्याला विरोध येतो. तसेंच, प्रवेश एकच असल्यानें राम व, परशुराम; राम, लक्ष्मण व शूर्पनखा; आणि नंतर युधाजित व राम लक्ष्मण;—वगैरेंची भाषणें होईपर्यंत जनक व दशरथ व दुसरी सर्व मंडळी यांना प्रेक्षकांसमोर स्वस्थ वसावें लागतें. हें गौण आहे. या एकाच प्रवेशाला पुरे अशी रंगभूमि ह्मणजे एक मोठें थोरलें मैदानच हवें. रंगभूमीवर निरनिराळे प्रवेश कसे करावे, याविषयीं भवभूतीला कल्पनाच नव्हती असें दिसतें. याच प्रवेशाचे लहान लहान व संगतवार प्रवेश सहज करितां आले असते. प्रत्यक्ष प्रयोग करण्यांत याविषयीं येणारी अडचण तेव्हांच लक्षांत येईल. या अंकांतील भाषणें वर्णनें व श्लोक पुष्कळ चांगले. योग्य व मजेदार आहेत. नाटकांतील मुख्य बीज बरेंच चांगलें प्रकट केलेलें आहे. उत्तरोत्तर भवभूतीच्या काव्यनाटकरचनेंत सुधारणा होत चालण्याचें या अंकावरूनही दिसून येतें.

अंक ५ वा.

मागील अंकांत राम, सीता व लक्ष्मण यांच्या-सह वनवासास निघाल्यापर्यंतची हकीकत आली आहे. तसेंच त्यांत पर्यायाने शृंगवेरपुर-निवासी निषादपति गुहाची भेट, तेथून चित्रकूट पर्वताला गमन—व पुढे त्याच मार्गाने दंडकारण्यांत प्रवेश करून जनस्थानाला पोहोचल्यापर्यंतचा उल्लेख आला आहे. या अंकांत प्रारंभी संपाति व जटायू यांची भेट होऊन जटायूने त्याला राम जनस्थानांत पोहोचिपर्यंतची व तेथे पोहोचल्यापासून रावणाने सीतेचे हरण करण्यापर्यंतची हकीकत कळविली आहे.

संपाति मलयपर्वतांतोल गुहेत बसला असतांना येथे जटायू मोठ्या वेगाने आकाशांतून पंख फडफडावीत त्याच्या भेटीस आला. त्याच्या उडण्याच्या वेगाने व त्याच्या योगाने मेघमंडळांत उडालेल्या गडबडीचे संपातीने चांगले सुरेख वर्णन केले आहे. हे दोन्ही श्लोक वर्णन या नात्याने चांगले जोरदार बठलेले आहेत. शब्दरचनेत सौष्ठव थोडे कमी आहे, तरी ते मालतीमाधवांतील पांचव्या अंकांतील कपालकुंडलेच्या भाषणांतील श्लोकाच्या खडबडीहून पुष्कळ बरे आहे.

जटायू येतां येतां ह्मणाला 'माझे दादा या कावेरीने वेष्टित मलयाचलाच्या एका प्रदेशांत स्वस्यपर्णे पक्षहीन पर्वताप्रमाणे पडले आहेत. त्यांच्याकडे हा मी वेगाने उतरलों आहे. मी हे आपले पक्ष सांवरले; इतक्या दूर उडून आल्याने मजसारख्या बलिष्ठालाही श्रम झालेसे वाटतात. कालाची जरारूपी शक्ति इतरांची शक्ति हरण करिते. हे मन्वंतराइतके पुरातन व वृद्ध दादा—आर्य संपाति—यांना कितीतरी भ्रातृस्नेह होता. पूर्वी एकदां मी अविचाराने उडण्याचा

अभ्यास करित करित अगदी सूर्यमंडळाजवळ चाललों; तेव्हां उडण्याच्या श्रमाने व सूर्याच्या प्रखर तापाने माझी सर्वांगे विकल झाली व जशी भाजूलागली, त्यावेळीं यांनी मी बच्चा आहे असे पाहून वरच्या वाजूने आपल्या पसरलेल्या पंखांनी मजवर सांवली करून मला विसावा दिला. [पक्ष्यापक्ष्यांनी एकमेकांस उपयोगी पडण्याचे हे उदाहरण फार सुरेख, त्यांच्या जातीस व स्थितीस अनुरूप असे, दिले आहे. त्यांतही जटायू थकला तो वालपर्णीच सूर्यमंडळापर्यंत उडण करण्यामुळे थकला, असे वर्णन करून त्याची अचाट शक्ति व दोघांचीही प्रौढि व्यक्त केली आहे.] त्याने संपातीजवळ जाऊन त्याला नमस्कार केला. संपातीने त्याची बरीच प्रशंसा केली, व 'गरुडाच्या योगाने जशी विनता तशी तुझ्यामुळे आपली माता श्येनी खरी पुत्रवती आहे—' असे ह्मणून त्याला तो कडकडून भेटून ह्मणाला, 'कारे, रामाला झालेला पितृमरणाचा शोक आतां दिवसगतीमुळे कमी झाला की नाही ?'

जटायूने उत्तर दिले, 'विद्या व तप यांनी श्रेष्ठ आणि वृद्ध मुनिजनांचा समागम, नैसर्गिक धैर्य, व दंडकारण्यांत राहणाऱ्यांचे यथायोग्य रक्षण करणे, या सर्व गोष्टी त्याचा शोक हळू हळू दूर करित आहेत.'

संपाति ह्मणाला, 'राम चित्रकूटाहून शरभंगाच्या आश्रमाला गेला, हे मला विराधाचे मांस खाऊन तृप्त झालेल्या गृध्रांनी कळविले होते. तसेंच शरभंगाने अभिप्रवेश केल्यावर राम सुतीक्ष्णादिक मुनींकडे गेला हेही मला कळले आहे. जटायू ह्मणाला 'होय, हल्ली अगस्ति मुनीच्या सांगण्यावरून राम पंचवटीत राहतो आहे.'

पुष्कळ वेळ स्मरण केल्यासारखें करून संपाति झणाला, 'अरे हो-जनस्थानांत गोदावरीती-राजवळ पंचवटी झणून स्थळ आहे खरें. वत्सा नटायो ! विषयबाहुल्य व कितीतरी काळ गेलेला यामुळें मला स्मरण थोडें कमी राहूं लागलें आहे. पूर्वी कल्पारंभी विष्णुपदापासून निघालेल्या आकाशगंगेपर्यंत, व सातां समुद्रापली-कडे लोकालोक पर्वतापर्यंत, माझी अकुंठित गति होती.' [केल्या संवरलेल्या वृद्धांना आपण पूर्ववयांत अमुक केलें, तमुक केलें, असें सांगण्याची आवड व संवय असते. व आतां वृद्धपणीं आमच्या हातून फारसें झालें नाहीं तरी आझी पूर्वी तुमच्याहून अधिक कर्ते होतो, असें सांगण्याची स्वाभाविक इच्छा असते. तिला अनुसरूनच हें संपातीचें भाषण आहे.]

जटायू पुढें झणाला, 'तेथें एकदां शूर्पनखा रामाला भुलविण्याकरितां गेली.'

हें ऐकून संपातीला मोठेंच आश्चर्य वाटलें व तो झणाला, 'काय तरी उनाडपणा ! ती जन्मास येऊन युगाचीं युगें झालीं. हें तिला तेरावें त्रेतायुग ? अशा त्या धेरडीला त्या कोंवळ्या मुलाला भुलविण्याचा यत्न करण्याची लाज कशी वाटली नाहीं ? !'

जटायूनें ह्मटलें, 'लक्ष्मणानें तिचें नाक कान व ओंठ कापले, आणि जणों दशाननाच्या तिरस्काराची प्रस्तावनाच केली.'

'त्यावरून राक्षसांनीं अर्थातच उपद्रव मांडला असेल ?' संपातीनें ह्मटलें.

जटायूनें उत्तर दिलें, 'होय तर-पण रामानें खर, दूषण व त्रिशिरा, यांच्यासुद्धां चौदा हजार आणि चौदा राक्षस युद्धांत मारून टाकले.'

हें ऐकून संपाती झणाला-'हें मोठेंच आश्चर्य-अथवा दाशरथी रामाच्यासंबंधें काहीं

आश्चर्य नाहीं ! पण यामुळें मोठेंच वैराचें द्वार खुलें झालें-मला मोठी काळजी पडली आहे. जटायू, अशा स्थितींत तूं सीता, राम व लक्ष्मण यांना सोडून क्षणमात्र देखील दूर राहूं नकोस. सख्ख्या बहिणीचा असा धिःकार व आपत्प्रसंगांचा वरचेवर झालेला नाश रावण कसा सहन करील ! तो मदोन्मत्त, मायावी, मोठा बलाढ्य व अगदीं जवळ राहणारा शत्रु झाला, हें ठीक नाहीं. आपणाला या मुलांचें अवश्य रक्षण केलें पाहिजे. मीही समुद्रावर नित्यनेम आटपून, त्यांचें शुभचिंतन करित वसतो.' असें झणून तो निघून गेला.

तो गेल्यावर जटायूही मोठ्या वेगानें भरारी मारून मलयपर्वत वलांडून तत्काल गोदावरीच्या उगमाजवळील प्रसवण पर्वताजवळ आला. तेथून त्याला पंचवटी दिसत होती. [त्यानें आपल्या भरारीचें व प्रसवण पर्वताचें बरेंच चांगलें वर्णन केलें आहे.] त्यानें नीट न्याहाळून पाहिलें तों राम चित्रमृगाच्या मार्गे लागून दूर गेला असून लक्ष्मणही त्याच्याचकडे गेला आहे; व सीता पर्णकुटींत एकटीच असून तिच्याकडे भिक्षेकन्याच्या रूपानें रावण आलेला आहे, असें त्याला दिसलें. नंतर लौकरच रावणानें सीतेला उचलून एका रथांत घातलें. त्या रथाला सहस्रशः पिशाच व खरमुख राक्षस लागले होते. वेगानें रथ हांकून रावण चालता झाला. हें पाहून जटायूला फारच विस्मय झाला व संताप आला, व तो मोठ्यानें ओरडून झणाला-'रावणा, अरे रावणा, प्रलयकालीही ज्यांनीं वेदांचें संरक्षण केलें अशा विश्वेश्वराच्या वंशांत तुझा जन्म; सर्व वेद अध्ययन करण्याचें व्रत समाप्त करून तूं समावर्तनांगलान केलेंस; वरुण व यम यांचा पराभव केलास. तुझें तप खरोखर अलौकिक. असा तूं श्रेष्ठ राजा-तुझ्या मनामध्ये ही दुष्ट,

कुलीनपणाला अनुचित व निंद्य बुद्धि कशी उत्पन्न झाली!! काय, हा उत्तमत्तपणाने ऐकिले नाहीसेच दाखवितो! हा दुष्टा! राक्षसा-धमा! यांब, दम धर-हा पहा मी आतां तुजवर वेगाने व क्रोधाने हल्ला करून तुझ्या शरीराचे तुकडे तुकडे करून टाकतो.' असें बोलून तो आवेशाने निघून गेला. [हा जटायूनें हल्लेला श्लोकही भवभूतीच्या नेहमींच्या खडबडीत शब्द-रचनेला व तपशीलवार पण आवेशयुक्त वर्णन करण्याच्या शैलीला अनुसरूनच आहे. वर्णन बरेच बोभत्स व अनवश्यक आहे.]

[येथवर, राम अयोध्येहून निघाल्यापासून पंचवटीहून रावणाने सीतेचे हरण केले येथपर्यंतची हकीकत दिली आहे. तिच्यांत नाटकाच्या उपयोगी भाग फारसा नसल्याने, संवाद-रूपाने व संक्षेपानेच वर्णन केले आहे, हे योग्य आहे.]

चित्रमृगाची शिकार करून राम व लक्ष्मण परत येऊन पाहतात तो पर्णकुटीत सीता नाही. याचे दोघांनाही प्रथम आश्चर्य वाटले. पुढे तिच्या कोणातरी चोरून नेली, ती आतां हातीं लागणें दुरापास्त आहे, असें दिसून आल्यावर त्यांच्या शोकाला पारावार नाहीसा झाला, पर्णकुटीकडे प्रथम लक्ष्मण आला व सीता, तेथे नाही असें पाहून तिचा शोध करित व शोक करित फिरू लागला. तो झणाला,

‘हा आर्ये! तू कोठे आहेस? मारीचामुळे आर्याची कितीतरी दुर्दशा झालेली आहे. तो जसा मूर्तिमान् क्रोध व शोकाग्नीचा जंगम अवतार असा होत्साता सीताहरणामुळे प्राप्त झालेली हृदयांतील लज्जा किंवा दुःखःज्वाळा यांच्या योगाने जणों जळत असलेले शरीर, मोठ्या कष्टाने धारण करितो आहे. त्याच्या नेहमीं वक्र होणाऱ्या झुकुटीवरून, त्याच्या

अंतःकरणांतील विकार व्यक्त होत आहेत. त्यानें मोठ्या धैर्यानें आपल्या प्रचंड कोपानलाचा आवेग सांवरला आहे. यामुळे तो पोटांत विद्यु-दूपी वज्राभि धारण केलेल्या प्रलयमेघाप्रमाणे किंवा प्रचंड और्वानल पोटांत सांठविणाऱ्या क्षुब्ध महासागरासारखा दिसतो आहे. [रामाच्या क्रोध व शोक यांनीं व्याप्त झालेल्या अंतःकरणामुळे, त्याच्या चेहऱ्यावर आलेल्या खिन्न व उग्र रूपाचे हे चांगले वर्णन आहे, पण शब्दरचना कांहींशी क्लिष्ट आहे.]

इतक्यांत रामही त्याच्याजवळ येऊन झणाला, ‘हा अपमान माझ्या हृदयांत वज्रकोलासारखा सलतो. माझे मन लज्जेनें व्याकुल होऊन जणों घोर अंधतामिस्रांत पडले आहे. पितृमरणरूपी विपत्तीचा शोक मला सारखा जाळतो आहे; पण त्याला उपायच नाही. सीतेविषयीं मनांत विचार येण्याबरोबर माझा जसा मर्म-भेद होतो. [आपली स्त्री दुसऱ्यानें हरण केली, याबद्दल रामाला प्रथम लज्जा वाटली, नंतर खेद झाला, व पुढे अतिशय दुःख व शोक, आणि नंतर संताप झाला. हे साहजिक आहे. तसेंच तिचे हरण करणाऱ्याच्याविषयी त्याच्या मनांत अत्यंत क्रोध येणेही योग्यच आहे व ही मनो-वृत्तीच्या परंपरेची निवड मार्मिकपणाची आहे. पण यावेळीं पितृमरणशोकाचे स्मरण होण्याचे प्रयोजन कळत नाही. त्याला पुष्कळ दिवस होऊन गेले होते. केवळ वर्णनाकरितांच त्याचा उल्लेख केलेला दिसतो.]

त्याची समजूत करित लक्ष्मण झणाला- ‘आर्या, आपल्यासारखे अलौकिक व लोकोत्तर कर्मे करणारे, संकटे प्राप्त झालीं झणून कधीं डगमगत नाहीत.’

त्याला रामाने उत्तर दिले- ‘वत्सा, रामाचीं कर्मे लोकोत्तर स्वर्गच. कारण, आमच्या सूर्य-

वंशांत आजवर झालेल्या महातेजस्वी व प्रतापी राजांनीं सर्व भुवनाला अभय देऊन परिपालन केलें, त्या सर्वांना मी काळोखी आणिली; आपल्या करितां कल्पांतापासून जिवंत व प्रसिद्ध असलेला असा तो साधु जटायू मृत्यूच्या मुखी जाऊं दिला; व वनवासांत आपली पत्नी दुसऱ्याला हरण करून नेऊं दिली. असें आजवर कोणीही होऊं दिलें नाहीं, तें मी केलें. [या श्लोकांत केवळ द्विरुक्ति आहे. विशेष रस, प्रौढि किंवा सौष्ठव नाहीं.] हा बाबा काश्यपा, शकुंतराजा, आपल्यासारखा योर व पुण्यात्मा आतां पुनः कशांनं दृष्टस पडणार ?'

लक्ष्मणानें झटलें—' त्याचें तें मरण जणों माझ्या डोळ्यांसमोर आहे—हे आयुष्मता, जिला तूं एखाद्या दिव्यौषधीप्रमाणें वनोवनीं शोधतो आहेस, ती सीता व माझे प्राण दोन्ही रावणानेंच हरण केले—असें बोलून त्यानें प्राण सोडला. '

हे ऐकून राम विव्दळ होऊन झणाला 'वत्सा लक्ष्मणा, हीं तुझीं पूर्वस्थितिस्मारक भाषणें जणों माझ्या मर्मां लागताहेत '

लक्ष्मणानें उत्तर दिलें, ' याकरितांच त्या दुष्टाचा सर्व प्रकारें सूड उगविला पाहिजे व याचा बदला घेतला पाहिजे. '

रामानें झटलें, ' हो असें खरें. पण त्यानें हा जो इतका मोठा अवमान केला, त्याच्या योग्य बदला तरी काय होणार ? अनेक कारणामुळें राक्षस मला वध्यच होते. त्यांच्या वधाविषयी पूर्वीच माझा निश्चय झाला होता. केवळ रावणाचा वध केल्यानें माझा कोप कोटून शांत होणार ! त्याच्या सर्व कुलाच्या उच्छेदाशिवाय याला दुसरा बदलाच नाहीं.—तरी पण लक्ष्मणा, प्रचंड व एकवट झालेला, अंतर्मुख, बाहेर व्यक्त न होणारा, आंतल्याआंत ग्रासून ताप देणारा, बाहेर जाळण्याकरितां काहीं न सांपडल्यानें

आंतच सपाट्यानें फडशा पाडणारा, हा शोक व क्रोधरूपी भयंकर अभि, सागराला वडवानळ संतप्त करितो तसा, माझ्या अंतःकरणाला जाळतो आहे. त्याच्यापासून माझे रक्षण कर. '

[शोक व क्रोधावेगाच्या परिणामाचें हें फार चांगलें वर्णन आहे.]

त्याचें मन दुसरीकडे लागवें झणून लक्ष्मण झणाला, ' हे पहा, हरणादिकांचे कळप घाबऱ्या घाबऱ्या इकडे पळताहेत; व हिस्रधापदांनीं व्याप्त अशा या पर्वतांच्या गुहा व निविड प्रदेश दिसताहेत. आपण या मार्गानेंच जाऊं. '

[या लक्ष्मणाच्या भाषणांत दूरान्वित व लांबलांब समस्त पदरचना कांहींशी माळतीमाधवांतल्याप्रमाणेंच आहे.]

' हे जनस्थानाच्या आसपासचे प्रदेश पूर्वी कधीं आपल्या पाहण्यांत आले नाहींत ' असें रामानें झटलें. त्यावर लक्ष्मण झणाला, ' जटायूचें दहन व उत्तरक्रिया करून पंचवटी सोडून निघाल्याला पुष्कळ दिवस झाले. जनस्थानाच्या प्रांताची हद्द कितीतरी मागे राहिली. हीं पुढें भयंकर अरण्यें दिसताहेत. हा जनस्थानाच्या पश्चिमेस दूर कुंजवान नांवाचा, दनुकबंधादिक राक्षसांनीं व्याप्त, दंडकारण्याचा भाग असावा. ' रामानें झटलें, ' तो दुष्ट कांतारमंडूक कोठें आहे तो पाहिला पाहिजे. ' हें त्यांचें बोलणें संपतें आहे तोंच दुर्लून, ' या दुष्ट राक्षस कबंधानें अरण्यांत ओढीत असलेल्या विचाऱ्या तापसीला कोणीतरी सोडवा हो सोडवा ! मी मतंगाच्या आश्रमांत राहणारी श्रमणा नांवाची शबर तापसी रामाच्या शोधाला चाललें होतें, तोंच या दुष्टानें मला घेरलें आहे ! '—असें दीन भाषण त्यांच्या कार्नी पडलें.

रामानें गडबडीनें झटलें. लक्ष्मणा, जा जा, लौकर ! ' त्यावर लक्ष्मण—' हा पहा चाललों असें झणून निघून गेला.

तो गेल्यावर राम झणाला, 'हाय हाय ! हे प्रिये, कोठे आहेस ? मजशीं थोडेंसें तरी मधुर भाषण कर ! हल्लींच्या या संकटावस्थेंत विलाप करून देखील मनाचें समाधान करणें दुर्लभ झालें आहे. रावणाचें व माझे कायमचें वैर, त्याअर्थीं त्यानें मजशीं असें वाईट वर्तन केलें त्याबद्दल त्याजकडे कांहीं दोष नाही. वास्तविक-पणें चांगली सावधगिरी न ठेवल्याबद्दल मजकडेच विशेष दोष आहे.'

इतक्यांत लक्ष्मण श्रमणेसह परत येऊन आश्चर्यानें व उल्हासानें रामास झणाला: 'तें त्या विलक्षण विक्राळस्वरूपी राक्षसाचें मुख व शरीर आपण पाहिलें नाहीं ! पाहतां तर आपल्यालाही कौतुक वाटतें. त्याच्या त्या कर-वतासारख्या दाटांमध्ये त्यानें चावून टाकलेल्या प्राण्यांचें मांस, स्नायु, आंतडों, केसांचे झुवके, कितीतरी चमत्कारिक व वीभत्स दिसत होते ! (अशा तऱ्हेचें असंभाव्य व वीभत्स वर्णन आणि तेंही चमत्कारिक शब्दरचनेनें करण्याची भवभूतीला विलक्षण हौस होतीसें दिसतें. पुष्कळ ठिकाणीं तें केवळ अनवश्यक आहे, व त्याच्यापासून वीरसाचा पोष होण्याच्या ऐवजीं उलटा वाचणाऱ्याला किळस येतो. हें चांगल्या कवित्वाचें लक्षण नाहीं. पण यावरून त्याच्यावेळीं लोकांस अशीं वर्णनें आवडत होती असें दिसतें.) श्रमणे, हा पहा आर्य राम.'

श्रमणेनें झटलें, 'देवाचा-आर्याचा-जय-जयकार असो !' 'आमचा शोध करीत येण्याचें प्रयोजन काय ?' असें रामानें विचारल्यावरून तो झणाला, 'आपण रावणाचा भाऊ विभीषण याचें नांव ऐकिलें आहे ना ?' रामानें उत्तर दिलें. 'हो-तें कोणी ऐकिलें नाहीं ?' श्रमणेनें झटलें, 'दैवयोगानें, खर दूषण-प्रभृति राक्षस मारले गेले, तेव्हांपासून तो आपल्या

भावांपासून निघून सुग्रीवाशीं स्नेह असल्यानें ऋष्यमूक पर्वतावर राहतो आहे. हा त्यानें स्वतः लेख दिला आहे.' तो घेऊन लक्ष्मणानें वाचला, त्यांत लिहिलें होतें कीं, 'स्वस्ति रामदेवाला नमस्कार करून विभीषण विनंती करितो ऐसी जे. आमच्यासारख्या अभाग्यांना दोनच गति आहेत. पुनः चांगले दिवस दाखविणारा धर्म, किंवा धर्माचें रक्षण करणारे आपण.'

हें ऐकून रामानें झटलें, 'वत्सा लक्ष्मणा, असें लिहिणाऱ्या प्रियमित्र, लंकेश्वर, महाराज, विभीषणाचा, काय उत्तर पाठवावें बरें ? सांग पाहूं ?' यावर त्याचा भाव जाणून लक्ष्मणानें झटलें, 'आपण त्याला प्रियमित्र, लंकेश्वर, असें झटलें. आतां उत्तर देणें बाकी काय आहे ?' तेव्हां राम श्रमणेकडे पाहून झणाला, 'बरें. लक्ष्मण झणतो तसेंच.' त्यावर श्रमणा झणाला, 'आमच्यावर मोठाच अनुग्रह झाला.'

लक्ष्मणानें तिला विचारिलें, 'आर्ये श्रमणे, विभीषणाकडून आर्या सीतेची वार्ता कळली का ?' तिनें झटलें, 'हल्लीं नाहीं. पण तो दुष्ट राक्षसाधम तिचें हरण करून नेत असतांना तिच्या अंगावरील अनुसूयेचें नांव असलेला शिला खाली पडला, तो त्यांनीं घेऊन ठेविला आहे.' (यावरून त्यावेळीं बायकांच्या वस्त्रां-वरही त्यांचीं नांवां-खुणेकरितां-घालण्याचा परिपाठ होता, असें दिसतें.) हें तिचें भाषण ऐकून रामाला पुनः सीतेचें स्मरण झालें, व तो शोकानें व्याकुळ झाला. पण तो शोक शांकून ठेवण्याचा तो यत्न करीत होता. लक्ष्मणानें विचारिलें, 'तो कोणी व कशाकरितां येऊन ठेविला बरें ?' तिनें झटलें, 'ऋष्यमूक पर्वता-वर सुग्रीव, विभीषण, हनुमान प्रभृति राहतात. ते रामाच्या गुणाचे पक्षपाती आहेत यामुळे त्यांनींच तो ठेविला आहे.' राम झणाला,

‘असे ते निष्कारण प्रेम करणारे, त्रिभुवनप्रसिद्ध महात्मे, व ते पडलेले सीतेचे वस्त्र जाऊन समक्ष पाहिले पाहिजे. तर चला, ऋष्यमूकाच्याच रोंखानें जाऊं.’ असें झणून ते निघाले. श्रमणा त्यांना वाट दाखवीत चालली. जातां जातां लक्ष्मण झणाला: ‘हा हनुमान फारच मोठा वीर आहे झणे. जन्मास येतांच त्यानें देव व असुर यांना चकित करून टाकणारीं अद्भुत कृत्ये केलीं. तसेंच प्रत्यक्ष इंद्राचें बळ व वायूची थोरवी महाबाहु वालीच्या आणि त्या महावीर हनुमंताच्या शरीरांत आहे झणतात.’ यावर श्रमणा झणाली, ‘होय, हेमगिरीवर राहणाऱ्या वृद्ध वानरश्रेष्ठ केसरीचा पुत्र अंजनीच्या पोटी उत्पन्न झालेला हनुमान खरोखर असाच आहे. पण एक हनुमानच काय-सर्व सागराला एखाद्या नारळांतील पाण्याप्रमाणें ओंजळीत घेऊन प्राशन करणारे यःकश्चित् लुकुच किंवा उंबर यांच्या फळांसाठीं देखील सहज मोठमोठ्या पर्वतांवर उंच उड्या मारणारे, ब्रह्मस्तंबाला देखील एखाद्या राहण्याच्या वृक्षाप्रमाणें सहज लीलेनें उपटून टाकण्याला समर्थ असे, असंख्यात कोटी वानर इंद्रपुत्र वाली याच्या सेवेत हात जोडून तयार आहेत.’

इतक्यांत उजवीकडे मोठा थोरला अग्नि पेटलेला पाहून रामानें झटलें: ‘ही मोठी थोरली होळी कसली?’

श्रमणेनें उत्तर दिलें-‘लक्ष्मणानें योजनबाहु राक्षसाची ही चिता पेटविली आहे.’ त्यावर राम झणाला. ‘वा: फार चांगले केलें.’

(या चितेंत जळत असलेल्या रक्त, मांस, मेद वगैरेचें भवभूतीनें आपल्या नेहमींच्या संवयोप्रमाणें लक्ष्मणाच्या तोंडानें अनवश्यक व किळस येणारे वर्णन केलें आहे.) इतक्यांत त्या चितेंतून एक दिव्य पुरुष निघाला. त्यानें

रामचंद्राचा जयजयकार करून झटलें. ‘मी दनु नांवाचा श्रीचा पुत्र-शापामुळें राक्षस झालों होतो. इंद्राच्या अस्त्रामुळें मी कबंधरूपी अवशिष्ट राहिलों. तो आपल्या आश्रयानें आतां मुक्त झालों’ हें ऐकून रामानें ‘वा: हें फार उत्तम झालें’ असें झटलें. दनु पुनः झणाला, ‘माल्यवानाच्या शिकवणीनें आपणाला इकडे आणण्याकरितां मी हें अरप्य रोकलें होतें. पण आतां त्यावेळच्या त्या दुष्ट व बीभत्स वर्तनाचें स्मरण तरी कशाला? हल्लीं आपल्या प्रसादामुळें माझ्या चैतन्याला स्वाभाविक स्फुरण आलें आहे, त्या योगानें कांहीं अप्रत्यक्ष गोष्टीचेंही मला ज्ञान झालें आहे, तें, आपला मजवर मोठा उपकार आहे झणून, मी आपल्याला सांगतो. माल्यवानानें प्रार्थना करून वालीला आपला घात करण्याविषयीं सिद्ध केलें आहे. वालीनेंही रावणाशीं असलेला स्नेह मनांत आणून तें काम पत्करिलें आहे.’ यावर रामानें झटलें, ‘खऱ्या सच्चरित्र व कुलीन लोकांचा हां मार्गच आहे. तसे लोक मित्रांच्या कार्मी कधींही औदासिन्य धरीत नाहींत.’ (हें बोलणें वालीला व दिव्य पुरुषाला दोघांनाही लागू होण्यासारखें आहे.) माझेही मन त्या महावीराविषयीं अतिशय उत्कंठित झालें आहे.’ हें ऐकून सर्वजण झणाले, ‘वा: शाबास! अशीं अक्षरे रामदेवाच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाच्या तोंडून निघणार!’ नंतर रामानें त्याला सांगितलें-‘आतां जाऊन आपल्या लोकीं सुखानें नांद.’ हें ऐकून तो दिव्य पुरुष, ‘जशी आज्ञा-’ असें झणून निघून गेला.

वालीचा रावणाशीं स्नेह असल्याचें ऐकून लक्ष्मणाला चमत्कार वाटला. त्यानें श्रमणेला, ‘हा स्नेह कसा जुळला?’ झणून विचारिलें. तेव्हां ती झणाली, ‘रावणानें कैलास पर्वत

हालविला व त्रिभुवनाचा विजय केला, यामुळे त्याला अतिशय गर्व झाला व त्यानें वालीशीं वाहुयुद्ध केले. यांत वालीनें त्याला बगलेंत मारून सातो समुद्रांवर संध्याकर्म उरकून नंतर सोडले. तेव्हां रावणानें त्याला शरण जाऊन त्याच्याजवळ सख्य होण्याविषयी प्रार्थना केली. ती वालीनें मान्य केली. तेव्हां-पासून त्यांचें सख्य झालें. ' ही हकीकत ऐकून लक्ष्मणाला रावणाचा तिरस्कार आला व तो ह्मणाला, ' हा दुष्टा पौलस्त्यकुलकंलका ! क्षत्रियांना त्रास देण्याला उद्युक्त झालेल्या तुझ्या वीर्याची ही का प्रौढि ! धिःकार असो ! '

यावर रामानें ह्मटले, ' अरे, या जगांत असे एकाहून एक वरचढ असावयाचेच. हीच या संसाराची विचित्रता ! '

इतक्यांत पुढें एक मोठा पर्वतसा पाहून लक्ष्मणानें श्रमणेला त्याचें नांव विचारिलें. तेव्हां ती ह्मणाली ' हा पर्वत नव्हे-वीरश्रेष्ठा वालीच्या यशोराशीभूत दुंदुभीदैत्याचा अस्थिसंचय आहे. '

त्यावर, ' यामुळे हा रस्ता अडला आहे-दुसरी कडून जाऊं-' असें ह्मणून लक्ष्मण वळू लागला. तोंच रामानें, ' अरे, इकडूनच चल ' असें ह्मणून तो अस्थिसंचय सहज पायानें एकीकडे केला. तेव्हां श्रमणेला मोठेंच आश्चर्य वाटले व ती ह्मणाली ' इंदुपुत्र कपिश्रेष्ठ वालीनें ज्या देवद्वेष्या दुंदुभी दानवाला स्वबाहुबलानें मोठ्या कष्टानें मारून त्याच्या अस्थींचा एखाद्या भयंकर व प्रचंड शुभ्र मेघासारखा दिसणारा पर्वत-प्राय ढेर पाडला होता, तो रामानें सहज लीलेनें पायाच्या बोटांनें झुगारून दिला ! हे केवढें आश्चर्य ! '

लक्ष्मणानें ह्मटले-' ही अरण्यभूमि व हे पर्वतप्रदेश कसे गंभीर, शांत, निळेभोर व

घनदाट आणि सुंदर दिसताहेत.' श्रमणा ह्मणाली, ' ऋष्यमूक पर्वत व पंपा सरोवर यांच्या आसमंतांतील हा प्रदेश आहे. तसेंच पुढें मतंग ऋषीचा आश्रम आहे. तेथें जवळपास वस्ती नाहीं. तरी सोम, चषक, वगैरे यज्ञपात्रें, पसरलेले बर्हि-दर्भ व समिधा इत्यादि आसपास ठेविलेले आहेत असा घृताहुतीचा घमघमाट सुटलेला, यज्ञामि अव्यापि प्रज्वलित आहे. [हल्लीं तेथें कोणो नसूनही यज्ञामि अलौकिक शक्तीनें जशाचा तसाच जळतो आहे.]

त्यावर रामानें ह्मटले, ' विशेष तपोनिष्ठाचें तेज, ऐश्वर्य व सामर्थ्य कांहीं अतर्क्य असतें. '

नंतर श्रमणेनें वनभूमीचें अलंकारिक वर्णन केलेलें आहे. [हे दोन्ही श्लोक. 'इहसमद-१ व 'दधतिकुहर-' मालतीमाधव व उत्तररामचरितांत आलेले आहेत. हे येथें अनवश्यक व फालतू वाटतात. पण भवभूतीनें बुद्ध्या सुंदर व रमणीय वनभूमि पाहून रामाला सीताविरह-शोक विशेष झाला व त्याची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली, असें वर्णन करण्याकरितां हा प्रसंग आणिला आहे, असें दिसतें. या स्थळीं हें सर्वच वर्णन अप्रासंगिक वाटतें.]

श्रमणेनें केलेलें वनश्रीचें वर्णन ऐकून व वनभूमीची शोभा पाहून रामाचें मन उद्ध्विप्त झालें. त्यावेळीं जोरानें पूर्वेचा वारा सुटून आसपास असलेले कंदवाचे वृक्ष सपाट्यानें हालत होते. त्यांच्याकडे बाष्परूढ दृष्टीनें पाहात, धनुष्यावर भार टाकून, कसेतरी कष्टानें व धैर्यानें शरीर सांवरून राम उभा होता. तेव्हां लक्ष्मणानें श्रमणेला त्याची ती स्थिति दाखविली. [या रामाच्या वर्णनावरून एक सुरेख चित्र बनेल.]

तेव्हां श्रमणा ह्मणाली, ' वत्सा, तूं पाहत नाहींस का ? हे कदंब, यांचीं पुष्पे नुकतींच

उमळू लागली आहेत—अति मधुर स्वरांचे हे मयूर नृत्य करू लागले आहेत—या पर्वतांच्या शिखरावर, फुललेल्या तमालपुष्पाप्रमाणे, नीळ व घनदाट मेघ आश्रय करू लागले आहेत.] [मेघवृष्टीचा समय आहे—यामुळे याच्या मनाची अशी स्थिति होणे साहजिक आहे. याच श्लोकाचा बराच भाग उत्तररामचरितांतही आलेला आहे.]

यावर लक्ष्मण मनांत झणाला, ' मला वाटते, बहुधा आर्यांच्या मनाला दुसऱ्याच रसाने—विप्रलंभशृंगाराने—व्याकुल केले आहे. '

इतक्यांत दुरून कोणी बोलतो आहे असे ऐकू आले. तो शब्द वालीचा होता. तो झणाला ' आजोबा परत जा. असें करणे अयुक्त आहे. तरी मी या विचाऱ्या साधूचा वध तुमच्या आज्ञेने करीन. जो माझ्या मित्राला पूज्य व गुरु तो मलाही तसाच. '

हे ऐकून लक्ष्मणाने श्रमणेंस ' तो कोण आहे ? ' झणून विचारितां तिनें झटले, ' राम-देवा, हा पहा, हा इंद्रपुत्र वाली—इंद्राने दिलेली सुवर्णपुष्पांची माळा याच्या गळ्यांत आहे. सर्वांग पिंगट असून त्याच्यावर गैरिकाचा रंग फांसलेला आहे. यामुळे तो सायंकाळच्या पीतरक व विद्युलतेनें देदीप्यमान झालेल्या उत्पात मेघाप्रमाणे आकाशांत चमकतो आहे. '

हे ऐकून लक्ष्मण, रामाचे चित्त दुसरीकडे लागण्याकरितां, झणाला: ' आर्या, तो पहा, वीरांच्या गोष्टी आवडणारा व थोर इंद्रपुत्र वाली. ' त्यावर, ' तो खराच तसा महावीर आहे—' असें रामाने मनांत झटले. [हे मनांत झगण्याचे कांहीं प्रयोजन दिसत नाही. वास्तविक हे लक्ष्मणाला उत्तर आहे.]

हे यांचे बोलणे होत आहे ती वाली आला. ती येतां येतां आपल्याशीं झणाला, ' लोकाळोक

पर्वतरूपी महान् आळें फुटल्यामुळे ज्याच्या भोंवतालच्या सप्तसागरांचे अपार पाणी वाहून चालले आहे; ज्याचीं मुळे उपटलीं गेल्यामुळे पूर्वकल्पांतील पाताल लोक उच्छिन्न झाल्या—मुळे त्रिभुवनाची व्यवस्था बिघडलेली आहे; ज्याच्यापासून रव व चंद्ररूपी पुष्पगुच्छ व तारागणरूपी फुले विखरून पडलीं आहेत—असा प्रत्यक्ष ब्रह्मस्तंवरूपी ब्रह्मसृष्टीरूपी वृक्ष उपटून फेंकून देण्याचे काम देखील मी सहज करीन; परंतु हल्लीं जें हें काम मी हातीं धरिलें आहे, त्याविषयी माझ्या मनाला फारच विषाद होतो आहे. [केवढी अचाट कल्पना व केवढे अद्भुत कृत्य करण्याला वाली तयार असल्या—विषयींचे हें वर्णन ! येथे अतिशयोक्तीची कमाल झाली ! तरी वर्णन फारच सुरेख आहे. व त्यांतही, असें अचाट कर्म देखील मी सहज करीन, पण हें निष्कारण साधुहननाचे कर्म करणे मला प्रशस्त वाटत नाही—असे वालीच्या मनांतील पापभीरुपणा व्यक्त करणारे उद्गार अप्रतिम आहेत.) अनुचित कर्मांला प्रवृत्त होणारे लोक अगदीं अगम्य गुहेत टाकले जातात ते हे असे. या माल्यवानाने, रावणाची भैत्री केल्या दिवसाचे स्मरण देऊन, मला त्या रघुश्रेष्ठाच्या वधाच्या कार्मीं भारले आहे. केवढा तरी त्याचा आग्रह ! सकाळपासून माझ्या पाठीमागे लागून मला किर्किधेहून बोहेर काढले, तेव्हांच माझा पिच्छा सोडला. छे: छे:- फारच वाईट—अयोग्य. हा राम फारच शुद्ध व सरळ स्वभावाचा केवळ धर्मात्मा—त्याला दुष्ट व मायावी शत्रूंनीं फसविले. तो स्वतः अतिथि झणून इकडे आलेला, त्याच्याशीं योग्य वर्तन केले नाही. नुसते बरे बोलणेही नाही. उलट म्यां दुष्टाने त्याच्या वधाचा प्रयत्न चालविला आहे. खरोखर मला धिःकार असो !

‘आतांच हेरांनी येऊन कळविले की, विभीषणाने सुग्रीवालाही नकळत रामाकडे श्रमणेला पाठविले आहे—व दाशरथी रामाने त्याला लंकेचे राज्य देण्याचे वचन दिले; व हल्ली तो या मतंगाश्रमाच्या जवळ आलेला आहे. बरे, येथे उतरून पाहावे.’ असें झणून त्याने आकाशांतून खाली उतरल्यासारखे केले व मोठ्याने ओरडून झटले, ‘कोण आहे तिकडे ? सत्य व धर्म यांच्या मुळे मनोहर, गुणनिधि, सुंदर, व परशुरामाला जिकणाच्या रामाकडे मी आलो आहे. त्याला पाहिल्याने माझ्या नेत्रांचे साफल्य होईल आणि स्वभुजवळगावांचेही उत्तम परीक्षण होईल.’

(हे सर्व वालीचे लांबलचक भाषण संपेपर्यंत, राम, लक्ष्मण व श्रमणा यांना प्रेक्षकांपुढे रंगभूमीवर स्वस्थ बसवे लागते. हा आपल्या प्राचीन नाटकांत मोठा दोष आहे. यापेक्षा वाली येत आहे, असें कळल्यावर—‘चला आपण पुढे होऊन त्याला पाहू’ असें काहीतरी भाषण करून त्रिवर्गानी पडद्याच्या एका वाजूने आंत जावे, तों दुसऱ्या वाजूने वालीने बाहेर यावे. व त्याचे स्वतःविषयीचे भाषण संपून तो ‘कोण आहे हो तिकडे?’ असें बोलणार त्यासुमारास पुनः त्रिवर्गानी बाहेर यावे. असें केल्याने काही विसंगतपणा न होता प्रवेश यथास्थित झाले असते. पण अशा केवळ रंगभूमिविषयक बारीकसारीक गोष्टीकडे आपल्या प्राचीन नाटककारांचे लक्ष नव्हते असे दिसते.)

हे वालीचे भाषण ऐकून रामाने लक्ष्मणास झटले, ‘लक्ष्मणा जा. जाऊन त्या महाभागाला मी येथे आहे असे सांग.’ त्याप्रमाणे त्याने त्याला जाऊन कळविले. तेव्हा, ‘तू लक्ष्मण का ?’ असें वालीने त्याला विचारिले; व नंतर दोघेही रामाकडे आले. रामाला पाहून

वाली झणाला, ‘हाच तो राम—याचे चरित्र मनोहर आहे. हा धर्माच्या संबंधे एकच वीर व पुरुषश्रेष्ठ आहे. आलीकडील नवीन अतिशय अद्भुत चरित्रांच्या योगाने जणो तो आपल्या पूर्वीच्या पूर्वावतारांतील अद्भुत चरित्रांनाही मागे टाकतो आहे.’

[राम हा अवतारी पुरुष, प्रत्यक्ष परमेश्वराचाच अवतार आहे—असें प्रत्यक्षतः वालीच्या तोंडूनच भवभूतीने येथे वदविले आहे.]

‘हे रामा, तुला पाहून मला आनंद, विस्मय व दुःख होते. तुझ्या दर्शनाने माझ्या डोळ्यांचे पांग फिटले. त्वत्समागमसुखाला मी पात्र नाही. मी तुझा वध करण्याला आलो आहे—व्यर्थ बोलण्यांत फायदा काय ? जामदग्न्याचे दमन करून विख्यात झालेल्या आपल्या हाती धनुष्य घे.’ [या ठिकाणी व या अंकांत शेवटपर्यंत भवभूतीने वालीच्या अंगी फारच चांगले योरपणास उचित असेच गुण असल्याचे वर्णन केले आहे. हे रामायणांतील कथेशी विरुद्ध आहे. तरी नाटकाच्या दृष्टीने व रामाची निष्कलंक योग्यता दाखविण्याच्या दृष्टीने फार चांगले आहे.)

त्याला रामाने झटले, ‘वाः आपले दर्शन घडले फार उत्तम झाले. आपण झणतां ते खरे. पण आपण अशस्त्र, मी शस्त्र धारण कसे करावे ?’

हे ऐकून वाली हंसून झणाला, ‘हे योरक्षत्रिया, रामा, आम्ही तुझ्या दयेला पात्र नाही; तरी तू आमच्यावर अशी दया दाखवितोस हे काय ? अरे आम्ही कसे आहो, ते आमचे चरित्रच सांगते. त्याचे वर्णन कशाला हवे ? तू सज्ज हो. तू मनुष्य. सत्य हेच तुझे व्रीद. आम्ही शस्त्राने लढणारे नव्हत. तुझा आग्रहच असेल तर आमचे शस्त्र पर्वत. ते हे आहेतच. तेव्हा

चल युद्धयोग्य मैदानांत जाऊं. [येथें वालीच्या वानरपणास अनुरूप पण आपल्या अचाट शक्तीच्या योग्य अभिमानानें भरलेलें असें खुबीदार भाषण योजिलें आहे. रंगभूमीवर युद्धप्रसंग न व्हावा या नियमास अनुसरूनच वालीनें त्याला दुसरीकडे चल असें झटलें आहे. हें वाक्य नियम पाळण्याकरितांच बुद्ध्या घालावें लागलें आहे. हें ठीक नाहीं. असे नियम साहजिकपणें पाळले गेल्याचें कवीनें दाखविलें पाहिजे.]

वालीचें भाषण ऐकून लक्ष्मण झणाला, 'आर्या, हे झणतात तेही वावगें नाहीं. स्वस्व-जातिनियमांप्रमाणें प्रत्येकानें लढावें असा युद्ध-धर्म आहे.'

यावर वाली व राम एकदम एकमेकांस उद्देशून झणाले—'तुझ्याशीं शौर्याच्या गोष्टी बोलत आनंदानें सहवास होणें उत्तम व श्लाघ्य होय. पण आतांच तुझ्यावांचून ही वसुंधरा वीरहीन होणार.' [ही दोघांनीं एकदम भाषण करण्याची तऱ्हा अयोग्य आहे. तिच्यापासून सामान्य कवि व वाचक यांना थोडासा चमत्कार वाटेल, पण प्रत्यक्ष व्यवहारांत व प्रयोगांत अशीं युगपत् भाषणें असंभवनीय असतात. व त्यांच्यापासून कोणताही विशेष रस उत्पन्न होत नाहीं.] नंतर त्यांचे काहींसै एकीकडे युद्ध सुरू झालें. रामानें धनुष्याचा टणत्कार केला. तो ऐकून लक्ष्मण झणाला, 'हा पहा धनुष्याचा शब्द ऐकतांच वाली क्रुद्ध झाला; घनघोर वृष्टि करणाऱ्या प्रचंड मेघाप्रमाणें तो गर्जना करितो आहे; आपलें लालगुंज तोंड व पिंगट शरीर विद्युच्छते-प्रमाणें चोर्हीकडे चमकवीत आहे. त्यामुळें दश-दिशा व आकाश व्याप्त दिसताहेत. तो आपलें प्रचंड पुच्छ जोरानें व रागानें ध्वजासारखें उभारून इकडे तिकडे फिरतो आहे.' [क्रुद्ध

वानराच्या युद्धसंरभाचें हें उत्तम पण अतिशयोक्तीचें उदाहरण आहे.]

इतक्यांत दुरून, 'विभीषणा, विभीषणा, हा आर्यांचासा शब्द वाटतो. छेः भारावलेल्या नूतन मेघाच्या गर्जनेप्रमाणें प्रचंड असा हा ध्वनि त्याचाच. पण हा भयंकर धनुष्याच्या दोरीचा टणत्कार कुठला? शंकराच्या पिनाक धनुष्याचा तर हा शब्द तव्हे?' असें सुग्रीवानें विभीषणाला उद्देशून भाषण केलें. ते दोघेही त्याच प्रदेशाच्या दुसऱ्या एका भागांतून तिकडेच येत होते. राम व वाली यांचें युद्ध लक्ष्मण व श्रमणा यांना दिसत होतें; तसेंच दुसरीकडून सुग्रीव व विभीषण येत असलेलेही दिसत होते. त्यांचें हें भाषण ऐकून लक्ष्मणानें श्रमणेला, 'हा कोण वरें?' असें विचारिलें. तेव्हां तिनें, 'हा विभीषणाचा सखा सुग्रीव, ही गडबड पाहून काहींसा रागानें व साशंक होऊन येतो आहे. तसेंच, ते पहा सर्व वानरनायक—या ऋष्यमूक पर्वताच्या गुहांमधून वाहेर पडताहेत.' असें सांगितलें त्यावर, 'तर मग मलाही धनुष्य सज्ज केलें पाहिजे—' असें लक्ष्मणानें झटलें. तोंच राम व वाली यांचें युद्ध चाललें होतें तिकडे पाहून श्रमणा झणाला 'तो पहा रामाचा अमोध बाण,—वालीचा देह, दुदुंभी दैत्याचा अस्थिसंचय, सातही ताड, ऋष्यमूक पर्वत, व महीतल, या सर्वांचा भेद करून पुनः रामाच्या भात्यांत शिरला !'

[या ठिकाणीं भवभूतीनें अतिशयोक्तीची कमाल केली आहे. रामायणांत ज्या ज्या गोष्टी रामाच्या बाणांनीं निरनिराळ्या वेळीं झाल्याचें वर्णन आहे, त्या त्या सर्व या कवीनें एकदम एकाच बाणानें करून टाकल्या आहेत !]

इतक्यांत दुरून वालीचा शब्द ऐकूं आला. तो झणाला, 'मीं घेतलेली शपथ व मजविष-

यांचा द्रोह यांच्यापासून रावण व सुग्रीव यांचे मन फिरो व ते प्रसन्न होवोत ! हे शूर कपिवीर हो, मला तुझी अजून तुमचा स्वामी मानीत असाल तर स्वस्थ व्हा. रामाचा द्रोह करू नका, माझी शपथ आहे. मजशींच वैर कराल. रामापासून मला श्लाघ्य असें वीरोचित मरण प्राप्त होत आहे. आतां माझ्या जागी हा सूर्यपुत्र सुग्रीव व त्याच्या जागी हा अंगद समजा. हीच माझी तुझांला शेवटची आज्ञा.' हें ऐकतांच सर्व वानरवीर स्वस्थ व तटस्थ झाले. त्यांची स्थिति पाहून लक्ष्मण ह्मणाला, 'हा वाली या ऐन मरणाच्या प्रसंगी देखील कसा उत्तम वीर-सारखा शोभतो आहे. त्याची आज्ञा ऐकतांच सर्वजण आपला आवेश सोडून दीन, तटस्थ, व शोकग्रस्त झाले आहेत. असह्य दुःखामुळे रामाचें व सर्व वानरवीरांचे डोळे भरून आले आहेत. सर्वांनी त्याच्याकडे सारखें टक लावलें आहे. वालीच्या शपथेमुळे विभीषण स्तब्ध व शोकग्रस्त झाला आहे. तो वालीला, किंवाहुना स्वतःच्या शरीराला, कसेतरी सांवरतो आहे. कठोर प्रहारामुळे वालीचा मर्मभेद झाल्यानें होत असलेल्या असह्य वेदना तो कशा तरी सोसतो आहे. सुग्रीव त्याला कडकडून भेटला तेव्हां त्यानें त्याच्या गळ्यांत आपले हात घातले व कठांतील सुवर्णकमलांची माळ सुग्रीवाच्या गळ्यांत घातली.' [हें भाषण मालती माधवांतील क्लिष्ट गद्याच्या धर्तीवर आहे. या ठिकाणी हें अनवश्यक आहे. यांतीलच अर्थ थोडक्यांत येऊं शकतो.]

इतक्यांत राम, वाली, सुग्रीव, व विभीषण हे रंगभूमीवर आले.

राम ह्मणाला, 'या अद्वितीय शूर, कुलीन, यशस्वी, पुण्यशील व कुलपर्वताप्रमाणें घोर

वीराचा प्राणहरणरूपी सर्वस्वघात करणारा कठांत निःसंशय कठोर व निष्ठुर होय.'

वाली ह्मणाला, 'विभीषणा, सहस्र कमलांची माला सुग्रीवाला कशी चांगली शोभते.' विभीषण व सुग्रीव आपसांत ह्मणाले. 'अवचित घोर वज्रपात व्हावा तसाच हा विधात्याचा दारुण तडाखा. तो सोसावा तरी कसा आणि यानें आझाला शपथ घातली आहे ती मोडावी तरी कशी?'

वालीनें रामाला हाक मारिली. तो जवळ गेल्यावर तो त्याला ह्मणाला, 'रामा, मी दुर्दैवानें नीचाशीं सख्यरूपी ऋण केलें त्याची हल्लीं आपले प्राण वेंचून फेड करीत आहे. तुजसारख्या गुणराशी साधूशीं प्राणप्रयाणसमयीं जें करणें योग्य तेंच मी आतां यथाशक्ति करणार.' हें ऐकून रामाला कसेसेंच झालें. तो किंचित् लज्जित, विनीत व खिन्न होत्साता स्वस्थ राहिला.

रामाच्या हातून वालीला मरण आलें व तो राम प्रत्यक्ष उभा आहे, असें विभीषण व सुग्रीव यांना वालीच्याच तोंडून आतांच कळलें. तेव्हां त्यांना फारच विस्मय वाटला व ते श्रमणेला ह्मणाले: 'श्रमणे, या रामरूपी अमृतडोहापासून हा असा उलटा परिणाम ! हें काय ?' त्यावर तिनें त्यांना हळूच 'हें सर्व माल्यवानाचें कर्म-त्यानेंच असें-असें-केलें'-असें सांगितलें.

वालीनें झटलें, 'वत्सा सुग्रीवा-!' त्या बरोबर सुग्रीवाच्या डोळ्यांला खळ खळ पाणी आलें. त्याचा कंठ दाटून आला, व त्याच्या तोंडांतून शब्द निघेना. वालीनें झटलें, 'कां सुग्रीवा-!' तरो सुग्रीवाच्या तोंडून तत्काळ उत्तर आलें नाहीं. असें पाहून वाली ह्मणाला, 'काय-प्रतिकूल झाला आं !' त्यावर सुग्रीव रडत रडत गडबडीनें ह्मणाला, 'दादा, दादा,

प्रसन्न व्हा! काय आज्ञा? वालीनें झटले—'वत्सा, मी तुझा कोण! सांग.' सुग्रीवानें उत्तर दिले—'गुरू व स्वामी.' वालीनें पुनः झटले: 'वरें, तूं माझा कोण?' त्यानें झटले—'आपला शिष्य, दास.' त्यावर वाली पुनः झणाला, 'तर मग आपला परस्पर धर्म काय! सांग पाहूं.'

सुग्रीवानें झटले, 'आपण धनी—आज्ञा कराख ती मीं सेवकानें पाळावी.'

हें ऐकून वालीनें त्याचा हात आपल्या हातानें रामाच्या हातीं देऊन झटले. 'तर मीं तुला रामाला अर्पण केला.—रामभद्रा, याचा स्वीकार करावा.' त्याला, राम व सुग्रीव यांनीं एकदम उत्तर दिलें. 'आपण पूज्य व गुरू—या वचनाचा आदर कोण करणार नाहीं!'

हा सर्व प्रकार पाहून विभीषणाला आनंद व आश्चर्य वाटलें व तो झणाला, 'या अशा विस्ताराच्या प्रसंगीं, धर्मोपपत्तीनें शुद्ध व श्लाघ्य असा संक्षेप किती तरी खुबीदार वठळा आहे!'

वालीनें झटले, 'सुग्रीवा, ब्रह्मपुत्र आचार्य जांबुवंत यांच्याजवळ तूं धर्मशास्त्राचें अभ्ययन केलेंस; त्यांत तूं मैत्रीधर्म कसा काय शिकला आहेस?'

सुग्रीवानें उत्तर दिलें, 'स्वतःच्या प्राणाचोही पर्वा न करितां मित्राचें हित करणें, द्रोह न करणें, कपटाचा त्याग, व स्वतः सारखें समजून प्रिय करणें. हेंच मैत्रीचें महाव्रत.'

पुनः वालीनें झटले. 'रामा, सूर्यवंश पुरोहित वसिष्ठापासून आपणही हाच संप्रदाय शिकलां असाळ?' त्याला रामानें, 'होय असाच,' असें उत्तर दिल्यावर वाली झणाला, 'तर याच मैत्रीधर्मानें तुझी उभयतांनीं परस्परांशीं वागावें. अशी मजसमक्ष अमिसाक्षिक प्रतिज्ञा करा

कशी. आतां वेळ नाही. हा मतंग ऋषीच्या यज्ञाचा अग्नि जवळच आहे.'

हें ऐकून राम व सुग्रीव यांनीं एकमेकांचा हात धरून एकदम झटले, 'या पवित्र मतंग-ऋषीच्या यज्ञमीसमक्ष आपलें सख्य ठरलें आहे. माझे हृदय तेंच तुझे, व तुझे हृदय तेंच माझे असो!'

[मैत्री कशी असावी व कशा तऱ्हेनें पाळावी याविषयीचें हें फारच उत्तम वर्णन आहे.]

वाली पुनः झणाला, 'रामा, हा वत्स विभीषण. याला त्वां श्रमणेसमक्ष लंकेचें राज्य देण्याची प्रतिज्ञा केलीच आहेस—' हें ऐकतांच, आपला वेत उघडकीस आला असें पाहून विभीषणाला कांहींशी लाज व शंका वाटली. व श्रमणा आणि लक्ष्मण यांना, हेराच्या मार्फत वालीनें इतक्या जलद बातमी काढण्याची कमाळ वाटली. तोंच रामानें, 'होय—असें खरें.' असें उत्तर दिलें. तें ऐकून विभीषणाला आनंद झाला व त्यानें 'वाः, आपला मोठाच अनुग्रह—' असें झणून रामाला नमस्कार केला.

हीं सर्व भाषणें ऐकून सुग्रीव झणाला, 'श्रमणेच्या मार्फत चाललेल्या गोष्टी मला कळण्यापूर्वीच सफळही झाल्या वाटतें!'

यावर राम झणाला, 'हे महाराजा विभीषणा! सुग्रीवा! हा सौमित्री आपल्याला सोंपला आहे.' यानंतर लक्ष्मणानें त्या दोघांनाही नमस्कार केला, व ते दोघेही त्याला भेटले. याप्रमाणें सर्वत्रांची परस्पर उत्तम तऱ्हेची ओळख व मैत्री झाली, याचा श्रमणेला मोठा आनंद वाटला.

वाली झणाला, 'विभीषणा, आपण केवळ स्वार्थपर झालों असें वाटून लज्जित होण्याचें कारण नाहीं. हें सर्व असेच व्हावयाचें होतें हें पक्कें समज. रावण टिकत

नाही हें माझ्यावरूनच सिद्ध झालें. माल्यवानाला सर्व मुलें सारखीं. पण रावणाकडून त्याचा चरितार्थ चालतो ह्मणून तो त्याचा पक्षपात करितो व त्याचेंच हित करण्यास झटतो. हेही आश्रित धर्मास योग्यच. तुला त्यानेंच सुग्रीवाशीं सख्य करण्याला सांगितलें, तेंही योग्यच आहे. त्याच्यासारख्या मोठ्या कोर्टांतील लोकांच्या कृतीचें गूढ मर्म थोर लोकच जाणतात.—माझे प्राण जाऊं पाहतात. याकरितां शेवटीं उडी मारून प्राण देण्याच्या जागीं मला लौकर न्या. [भवभूतीच्या वेळीं स्वतः कड्यावरून उडी मारून प्राण देणें मोक्षाचें साधन समजलें जात होतें. याचा उल्लेख मालतीमाधवांत ९व्या अंकांत व या ठिकाणींही त्यानें केला आहे. ही व्यवस्था मुख्यत्वे रंगभूमीवर कोणाचाही मृत्यु न व्हावा हा नियम पाळण्याकरितां व त्यांतल्या त्यांत वालीला मोठेपणा देण्याकरितां केलेली आहे. ही चाल इकडे सुमारे १०० वर्षांपूर्वीपर्यंत बरीच प्रचारांत होती. तेव्हां अशा रीतीनें प्राण देण्याला 'वीर निघणें' ह्मणत असत. ह्याचें एक प्राचीन प्रख्यात स्थळ अद्यापि ओंकार मांधाताच्या देवालय्याच्या पूर्वभागी, नर्मदेच्या कावेरी नांवाच्या फांट्यावर, दाखवितात. हा एक सुमारे १०० फूट उंचीचा भयंकर कडा आहे.]

ही वालीची स्थिति पाहून, नौलादिक वानरनायक ह्मणाले—' हाय हाय! हे वीरा इंद्रपुत्रा ! मंदराचलाच्या निष्कंप सारसर्वस्वा ! त्रिभुवनैकमह्ला ! गर्विष्ठ व प्रमत्त दुंदुभी दैग्याचा भुजबलानेंच नाश करणाऱ्या वाली ! चाललास ना ? हाय, हाय, आझी बुडालों ! ' असें ह्मणून ते वालीला रडत रडत कसे तरी सांवरून घेऊन जाऊं लागले. जातां जातां वाली ह्मणाला, ' हे थोर वानरवीरहो, तुम्ही आपला मोठेपणा व सौजन्य

यांना अनुरूप असे सुग्रीव व अंगद यांना प्रभु कबूल केलेच आहेत. आपापला मोठेपणा व माझी प्रीति स्मरून त्यांची तुम्ही उपेक्षा करूं नका. खऱ्या स्नेहाची परोक्षा करण्याचा राम आणि रावण यांच्या युद्धाचा भयंकर प्रसंग आतां जवळच आला आहे. त्याच्यांत तुम्ही कमाल करावी एवढीच हात जोडून प्रार्थना आहे.—अथवा पुरे, तुमचें वीर्य व शौर्य यांची मर्यादा व तुलना मी काय करावी ? तरी पण आपण युद्धांत दिग्गजांना कान धरून वांकवून त्यांचा उपमर्द केला; पुच्छांच्या तडाख्यानें समुद्राला खवळून टाकलें व त्यांतील विवरें पातालापर्यंत गडबडून टाकलीं. तें सर्व या युद्धांत आठवा, आणि आपला वानरपणा, शौर्य, शत्रुसंहारक भुजबलाचें प्रेम व थोरवी न विसरतां योग्य असेंच शौर्य गाजवा ह्मणजे झालें.'

[या अंकांतही भवभूतीनें रामाचा धीर व उदात्त स्वभाव फार चांगला रेखला आहे. त्याला कमीपणा आणणारे बहुतेक प्रसंग मोठ्या खुबीदारीनें टाळले आहेत. व सर्व रामायणांत रामाला विशेष दूषण लागणारा, वालीच्या निष्कारण व कपटवधाचा प्रसंग फारच चांगल्या रीतीनें सुधारला आहे. त्यांत वालीची नैसर्गिक थोरवी शेवटपर्यंत कायम ठेविली आहे. व त्याचें स्वरूप रामायणांतील वर्णनापेक्षांही अधिक मनोहर केलें आहे. दुसऱ्याची योग्यता कमी न करितां स्वपक्षाचें समर्थन करून त्याला खरी थोरवी देण्याला तरी पुष्कळ चातुर्य लागतें; तें भवभूतीनें चांगलें दाखविलें आहे. नाटकप्रयोगाच्या दृष्टीनेंही हा अंक चांगला साधला आहे. वानरांचें वर्णन साधारणपणें न करितां त्यांचीं लाल तोंडे, पुच्छ व पिंगट शरीर वगैरेचें वर्णन केलें आहे. यावरून त्याच्या वेळीं,

रामाला खरोखरच माकडांनीं सहाय्य केलें, ही कल्पना सर्वमान्य झाली होती, असें होतें. हाच प्रकार भारतांतही आढळतो, तेव्हां यांत फारसें विशेष नाही.]

अंक ६ वा.

मागील अंकांत वालींचा रामानें वध केला, विभीषण व सुग्रीव यांचें रामाशीं वालींच्या समक्ष सख्य झालें, व मोठे मोठे वानरवीर सीतेच्या शोधाकरितां दिगंतरास रवाना झाले, -येथवर भाग आला आहे. या सर्व गोष्टींचा आपण योजिला होता त्याच्या विपरीत परिणाम झाला असें पाहून, पुढें काय होणार व काय करावें याविषयीं माल्यवान आपल्याशीं विचार करीत होता. त्याचें मन खिन्न व उदास झालेलें होतें. तो आपल्याशीं झणाला, ' या राक्षसराज रावणाच्या दुर्वर्तनरूपी वृक्षाला बहार येऊन त्याच्या कळ्या सर्वत्र दिसूं लागल्या आहेत. त्यानें वैदेहीला मागणी घातली, हें या वृक्षाचें मूळ बीज; त्या दोघांना फसविण्याकरितां त्याची भगिनी शूर्पनखा हिचें मंथरारूपानें जाणें, हा त्याचा अंकूर; मारीचानें पंचवटीजवळ जो मायाविधि केला, तो त्याचे पल्लव; सीताहरण हें त्याचें शाखाजाळ, आणि वानराधीश वालींचा वध, व विभीषणाचें रामाला शरण जाऊन त्याच्याशीं सख्य होणें, या त्याच्या कळ्या. या वृक्षाला आतां लवकरच फळेंही येऊं लागतील, असें दिसतें. कारण मजसारख्या वृद्धाच्या बुद्धीला भावी गोष्टी बऱ्याच स्पष्ट दिसूं लागतात.

'खरोखर आमचें दैव किती तरी उलटें! मीं या संकटसमयीं मोठ्या बुद्धीनें व विचारानें जे जे प्रतिकारक उपाय झणून योजिले, तेते सर्व आळ-

शाच्या मनोरयाप्रमाणें जणों आपोआप लयास पावले.

'हा सचिवपणा खरोखर मनाला केवळ संताप देणारा आहे. कारण निरंकुश राजे मन मानेल तसे दुष्टांचे करणार. त्या प्रत्येकाचा, दैव प्रतिकूळ असलें तरी सुद्धां, सचिवाला प्रतिकाराचा उपाय करावाच लागतो.

'या दुष्ट क्षत्रियवटूंचें हें सर्वांवर तान करणारें चरित्र काहीं विळक्षण आहे. तशा त्या शूरवीर वानरराज वालींचा त्यानें एकाच बाणानें फडशा पाडला! तेव्हां आतां बाकी काय राहिलें ?

'हो, बरें स्मरण झालें. किष्किंधेहून परत आलेल्या हेरांनें आतांच वातमी दिली कीं, सीतेचा शोध करण्याकरितां प्रत्येक दिशेला श्रेष्ठ वानरवीर रवाना झाले आहेत झणून '

हे त्याचे स्वतःशीं विचार चालले आहेत तोंच गडवडीची आरडाओरड व शब्द ऐकूं आला. तो लंकादाहानें त्रस्त झालेल्या कोणा राक्षसाचाच समजला पाहिजे. (या वेळीं माल्यवान लंकेंत होता-किंवा कोठें बाहेर होता-का आपल्याच घरीं लंकेंत स्वस्य बसला होता, याबद्दल थोडीशी शंका वाटते. तो लंकेंतच असला पाहिजे. तरी त्याला लंकादाहाचा प्रकार प्रत्यक्ष माहित झाला नाही, तो त्यास राक्षसांच्या गडवडीनें व पुढें त्रिजटेंनें येऊन कळविल्यावर माहित झाला असें घेऊन चाललें पाहिजे. ही गोष्ट माल्यवानासारख्या अनुभविक व दूरदर्शी सचिवाला, तो लंकेंत असला तर, कांहींशी कमीपणा आणणारी आहे.)

'लंकेला चोर्होंकडून आग लागून मोठमोठे वाडे व वाजार दग्ध होत आहेत. सर्व राक्षसवीर आग विश्वविण्याची खटपट सपाट्यानें करीत आहेत. तरी ती आटपत नाही. अर्धी लंका

जळली व आतां आग त्रिकूटाला पोहोचली आहे. सर्व लोकांना प्रलयामि प्रदीप्त झाला असें वाटून त्राहि त्राहि झालें आहे. 'असा एकच हळकळोळ उडाला होता. [हे लंकेंत लल्लल्ल्या आगीचें फारच उत्तम शाब्दिक वर्णन आहे. शब्दरचना काहीशी चमत्कारिक आहे. तरी तिच्या योगानें आगीच्या स्वच्या स्वरूपाचें वर्णन करण्याचा यत्न बराच साधला आहे.]

इतक्यांत त्रिजटा घाबऱ्यां घाबऱ्यां व गडबडीनें एकदम माल्यवानाकडे येऊन आक्रोश करीत झणाली—' आजोबा, आजोबा ! रक्षण करा हो रक्षण करा !' असें झणून ती ऊर बडवीत धाड्कन जमिनीवर पडली. तिला माल्यवानानें झटलें, 'अगे, अशी इतकी घाबरलीस कां ? पुरे पुरे. ऊठ ऊठ. काय, झालें आहे ' तरी काय ? तिनें उत्तर दिलें, 'मी अभागी सांगूं तरी काय ! अहो कोणी एक दुष्ट वानर आला, त्यानें सर्व लंका जाळून टाकिली; एकाच बाणानें हरिणाच्या कळपाची दाणादाण होते तशी सर्व राक्षसांची दाणादाण केली; कुमार अक्षानें त्याचा प्रतिकार करण्याचा यत्न केला, परंतु त्या वानरानें त्याला ठार केलें व तो एकदम निघून गेला.'

हे ऐकून माल्यवानाला अधिकच घाईत वाटलें. तो झणाला, 'काय झणतेस, ?—नगर जाळिलें आणि कुमार अक्षाचा वध केला ! हा कोण वानर असावा बरें ?—हो, दक्षिणदिशेकडे हनुमान रवाना झाल्याचें हेरानें तेव्हांच सांगितलें होतें. हाय हाय ! कापसाच्या राशीप्रमाणें लंका जाळून हनुमानानें लंकेश्वराचा तीव्र व प्रचंड प्रताप यांचाच फडशा पाडला झणावयाचें !

'पण कायगे, त्याला सीतेचा शोध लागला का ?' ती झणाली, 'आजोबा, नुकतेंच एक यःकश्चित् माकडूं सीतेशीं बोलत असतांना पाहिलें होतें. तिनें त्याला खुणेकरितां केंसांतून एक नग काढून दिला, इतकें मला माहीत आहे.'

माल्यवान झणाला, 'मग हें काय योडें झालें ? याच यःकश्चित् मर्कटानें हे प्रताप पाजळले. याच्यासारख्या शेकडों वानरकोटी सुग्रीवाच्या वानरदळांत आहेत, असें ऐकतों.' त्रिजटा झणाली. 'ती अंगानें सौज्वळ, दिसण्यांत कोमल, बोलण्यांत प्रेमळ अशी मानवस्त्री सीता राक्षसांहूनही अधिक राक्षसी झाली झणावयाचें.' तिला माल्यवानानें झटलें—'अगे, हे झणणें ठीक आहे का ?—किंवा हें ठीकच आहे. कारण पतिव्रतारूपी ज्योतीचें तेज दिसण्यांत शांत पण परिणामी फारच प्रखर असतें.—पण त्या विचाराच्या सीतेकडे काय आहे ? हा सर्व आपल्याच दुष्कर्माचा परिपाक—आपोआप प्रगट होतो आहे.'

त्रिजटा झणाली, 'आजोबा, पूर्वी आपणा राक्षसांचा दंडकारण्याच्या आसमंतांत असलेल्या निरनिराळ्या पर्वतांमधील वनप्रदेशांत सारखा स्वच्छंदवास असे. सर्व जंबुद्वीपांत मनसोक्त विहार व संचार करीत होतों. पण आतां या लंकेंत देखील स्वस्यपणें राहणें कठीण झालें आहे ! काय करावें ? कसें होणार ? पुढें याचा प्रतिकार कसा होणार ?'

तिला धीर देण्याकरितां माल्यवानानें झटलें, 'अगे, अशी अगर्दीच भितऱ्यासारखी काय करतेस ? हें पहा—हा अभेद्य पहाडी चित्रकूटदुर्ग या त्रिकूटाचलावर बांधलेला. त्याच्यावर हें नगर वसलेलें. त्याला सात निरनिराळे कोट.

त्यांच्याबाहेर कसरतररपरत परसरलेला वसरतोरण व अगाधसगररूपी खंदक आहे.—कररवा अः परंत काय आहे ? आपल्या महाराजांचे दुष्ट व उन्नत शत्रूचा फडशा पाडण्याला समर्थ असे प्रचंड भुजदंड यांचेच आपल्याला मुख्य बळ आहे.' असे बोलतां बोलतां त्याचा डावा डोळा लवला. तेव्हां तो ह्यणाला, 'पण काय ? या पाठवळाचे अवलंबन होण्यांतही वरधर प्रतरकूळसा दरसतो ?

'कायगे, कुंभकरणांच्या नरद्रेचा कतरकसा भाग अद्यापर बाकी आहे ?'

त्ररजटेने उत्तर दरले—'याच वद्य चतुर्दशीला चार महने होतील.'

माल्यवानाने ह्यटले—'काय ! तर मग तो उठण्याला पुष्कळच अवकाश आहे.—हो बरे आठवले. वास्तवरक पाहतां कनरठ बंधु वरभीषण दूरदृष्टर खरा. त्याचा अवरचारही कुशलपररणामीच होईल. मी पुष्कळ वरररर करतरां पण हे कुल चालवरण्याला आशांततु काय तो तोच दरसतो.'

यावर त्ररजटा ह्यणाली: 'आजोवा, हे हो काय ह्यणतां ? हाय हाय ! इडापरडा टळो ! भलतेच काय बोललां ! [माल्यवानाच्या बोलण्यावरून, रावणाच्या सर्व कुलाचा नाश होऊन एक वरभीषणच कायम राहणार असे त्ररजटेला वाटले, व ह्यणूनच ती, असे अभद्र काय बोलतां, असे त्यास ह्यणाली.]

माल्यवान ह्यणाला, 'अगे, असे व्हांवे असे मी इच्छतो असे नव्हे. पण पररणामी असे होणार असे वाटते. कारण स्वच्छंदाने आकाशांत भमण करणारा सूर्य व त्याचे अनुगत प्रकाशकरण शेवटीं अस्ताचलाच्या शरखरावरच पडतात. त्याप्रमाणे या उपजतच वरशुद्ध व थोर रावणाच्या पापवृद्धीचा पररणाम प्रबळ भवतर-

व्यतेच्या योगाने शेवटीं दुसरा कोणता होणार ? याच्या प्रतरकाराकरतरां आपआपल्या बुद्धीप्रमाणे कांहीतरी उपाय योजले पाहजेत एवढेच—

'पण हे असो. ह्ये महाराज काय करतराहेत !'

त्ररजटेने उत्तर दरले—'आजोवा, ते यावेळीं सर्वतोभद्र राजवाड्याच्या गच्चीवरील बाराद्दारांत उभे आहेत. तेथून राक्षसकुलकालरात्ररूपी सीता रहात असलेल्या अशोकवनरकेकडेच त्यांची सारखी दृष्टर लागलेली आहे. मी इकडे येतां येतां असेही ऐकिले कीं, नगरांतील दुर्दशा ऐकून व पाहून मंदोदरीरणी अतरशय खरन्न होत्सती त्यांना ताब्यावर आणण्याकरतरां तरकडेच गेली आहे.'

माल्यवान ह्यणाला, 'अगे, मंदोदरी सी असूनही बरी—ती त्याला ताब्यावर आणण्याकरतरां उत्कंटेने झटते, तरी तो ताब्यावर येत नाही. चळ हेरांकडील बातभ्यांचा वररर करू.'

[हा माल्यवान व त्ररजटा यांचा प्रवेश, येथवर झालेल्या कथेचे नरदर्शन करण्याला व मधील कमी महत्वाचा भाग रंगभूमीवर प्रयोग करून दाखवरण्यांत अडचण आणणारा गाळण्याला फार चांगला उपयोगी आहे. हा भाग एखाद्याच्या स्वगत भाषणांत आणण्यापेक्षा, अशा रीतीने संवादांत आणणे नाटकाला वरशेष शोभते. माल्यवानाच्या भाषणांत शेवटीं रावणाचा होणारा सर्वस्वी नाश चांगला धनरत केला आहे. मनस्वी राजांच्या सचरवांना कसा त्रास पडतो, व आपल्याला यश मरळण्याचा संभव नसल्याचे पुढे कळून आले असूनही त्यांना कसा यत्न करावाच लागतो, याचेही चांगले दरदर्शन केले आहे. तरी माल्यवानाने स्वतःच रामाचा नाश होण्याकरतरां योजलेले उपाय फसत गेल्यामुळे, एका हरशेबीं या सर्व

गोष्टीत रावणाच्या मनस्वीपणापेक्षां माल्यवा-
नाच्या अदूरदर्शित्वाकडे अधिक दोष येतो.]

रावण उत्कंठित होत्साता सीता असलेल्या
अशोकवनिकेकडे सारखा टक लावून पहात
होता. त्याच्या मनांत केवळ सीतेविषयीच वि-
चार चालले होते. तिला उद्देशून तो स्वतःशी
ह्मणाला, 'हें मुख-याच्यापुढें चंद्राचा काय
पाड ? या चंचल प्रांतभागयुक्त लोचनांपुढें
कमल समुदायाची कया काय ? लहरींप्रमाणें
वक्रभ्रुकुटीपुढें प्रत्यक्ष स्मरधनुष्यही तुच्छ होय.
सांवरलेल्या व शृंगारलेल्या उत्तम केशकलापा-
पुढें भारावलेल्या घनदाट मेघांची कितीशी
योरवी ? आणि ही लावण्यखाणी-शरीरयष्टी
असल्यावर प्रत्यक्ष लक्ष्मीची पवां काय ?'

[या श्लोकांतील शब्दरचना, वर्णनाची शैली व
स्वारस्य आणि ध्वनि फारच अप्रतिम साधला
आहे. कामुक तर खराच, पण प्रौढ व थोर अ-
शा रावणाच्या तोंडीं उत्तम शोभणारें असेंच हें
वर्णन असून सीतेच्या कल्पित रूपाला तें
अक्षरशः लागू पडणारें आहे.]

थोडेंसें स्मरण झाल्यासारखें होऊन रावण पुनः
मोठ्या उल्हासानें ह्मणाला, 'या विश्वभरा
पृथ्वीच्या पोटांतून नांगराच्या फाळानें निघा-
लेलें हे अद्वितीय स्त्रीरत्न, -याचा मनोमय
उपभोग घेत असलेल्या माझे सर्व मनोरथ
फारा दिवसांनीं सफळ झाले ह्मणावयाचे. हें
सर्व अनुकूल विधीचेंच फल.' असें बोलतो
तोंच त्याला त्याच्या नैसर्गिक गर्वाची झांक
आली व तो पुनः तोऱ्यानें ह्मणाला, 'अं: हा
विधि तरी कोण करणार! -माझ्या अंगीं हा आळ-
साचा कांहींसा दोष जडला आहे, नाही तर
मी हें सर्व ब्रह्मांड चूर्ण करून स्वतः ब्रह्मदेव
बनून त्याच्यापासून मनाजोगे नवे नवे भुवन-
विभाग तयार केले असते. त्यांच्यांतून निरनि-

राळे अंश काढून घेऊन नवे व अप्रतिम सुंदर
चंद्र व सूर्य उत्पन्न करून त्यांना आपलें यश
व प्रताप यांचे द्योतक स्थापन केले असते. व
याप्रमाणें सर्व गोष्टी करून अधिक सुखी झालों
असतो. -अथवा छे:; हीं विकिरि कीं व करण्या-
बोगीं बापुडीं. यांच्यावर मीं राग काय करावा ?'

[केवढी उद्दामपणाची उक्ति ही ! परशुरा-
माच्या तोंडींही त्याच्या स्थितीला शोभे असें
उद्दामपणाचें भाषण घातलेलें आहे. तें एक त-
हेचें व हें दुसऱ्या तहेचें अप्रतिम उदाहरण
आहे. यांतील उद्दामपणा अधिक प्रौढपणाचा
आहे.]

हें याचें स्वतःशीं भाषण चाललें आहे तों राणी
मंदोदरी दासीसह त्याच्याकडे येतां येतां ह्मणाली,

'अगवाई, हे महाराज ! इथें जवळच आहेत
काय ! -अशोक वनिकेकडे कसें स्वारीचें सारखें
टक लागलें आहे. शत्रूनें येऊन घेरिलें तरी
सुद्धां यांचें चित्त राज्यकार्याकडे मुळींच
नाहीं-याला ह्मणावें तरी काय ?'

नंतर पुढें होऊन तिनें रावणाला, 'महारा-
जांचा जयजयकार असो ! - असें झटलें.

मंदोदरी अवचित आलेली पाहून रावण
योडासा चपापला व त्यानें आपली ती कामुक
स्थिति कांहींशी छिपविण्याचा यत्न केला. व
'अरे, मंदोदरी ! ये-वैस' - असें ह्मणून तिला
आपल्याजवळच मागें बसवून घेतलें.

त्यावर तिनें झटलें, 'कां, इथें आतां काय
विचार योजिला आहे ?' तेव्हां रावण ह्मणाला,
'इथें-कुठें ?' या स्थळीं बसून आपण सीतेवि-
षयीं चिंतन चालविलें आहे त्याला उद्देशून
मंदोदरी बोलते आहे, असेंच त्याला वाटलें. पण
तिनें उत्तर दिलें, 'या शत्रुपक्षाच्या अभियोगा-
संबंधें-' [मंदोदरी महासाध्वी व प्रौढ नायिका
होती. रावणाची खरी मानसिक स्थिति तिच्या

लक्षांत आली नाही असें नाही. पण तिने बुद्ध्या आपला मत्सर दाखून तिकडे दुर्लक्ष केले.] हे ऐकून रावणाला समाधान वाटले व तिची यष्टा करीत तो ह्मणाला, 'काय ! शत्रु-त्यांचा पक्ष-आणि त्याचा अभियोग !! या सर्वच अश्रुत गोष्टी सांगते आहेस तू ! म्यां युद्धांत आपल्या दोन हातांनी दिग्गजांचे दांत एकदम सहज रोकून धरिले, व चार हातांनी आजवर अंजिक्य अशा दिक्पालांचा देखील रोध केला. त्यांच्या वजादिक तीक्ष्ण व प्रचंड शस्त्रास्त्रांच्या आघाताने माझ्या वक्षस्थळावरील त्वचा अद्यापि शोभते आहे. त्या माझ्याशी सामना करण्यास योग्य असा कोणी शत्रु आहे-असें ह्मणणे केवढा तरी प्रमाद-असो तरी पण ऐकण्याला काय गेलें ? अहो असा कोण तो ?'

मंदोदरी ह्मणाली, 'सर्व वानर मंडळी व त्यांचा राजा सुग्रीव, व कनिष्ठ बंधूसह दाशरथीराम-असें ऐकते.'

रावण गर्वाने ह्मणाला- 'कोण तो-बंधूसह गोसावडा ! त्याचे किंवा त्यांच्यासह तो आला ह्मणून त्यांचे काय ! अँ !'

मंदोदरीने ह्मटले 'महाराज, त्यांच्या मोठ्या समुदायामुळे शंका वाटते. तसेच हेही ऐकिले की, राम सैन्यासह सागरतीरावर आला व त्याने सागराला समक्ष बोलाविले. पण तो बाहेर निघाला नाही. तेव्हां त्याने कोणचेसें अस्त्र त्या जलनिधीवर सोडिले. तोंच क्षणार्धांत सर्व जल गरगर फिरू लागले; आंतील नकादिकांच्या समुदायाचा फडशा पडू लागला. कच्छपादिकांच्या कळपाची दाणादाण झाली; असंख्य जलमाणसें मुर्च्छित झाली; मोठा भयंकर शब्द उठला; तळीं असलेल्या शंख व शुकुति यांच्या राशी बाहेर पडू लागल्या; व सर्व जल रक्तासारखे लालभडक व

फेंसाळ झाले. (हे रामाच्या अस्त्रप्रयोगामुळे समुद्रांत उडालेल्या गडबडीचे वर्णन चांगले जोरदार साधले आहे. तसेच मागील रावणाच्या भाषणांतील त्याच्या अतुल शौर्याचे व पराक्रमाचे दिग्दर्शनही चांगले साधले आहे. त्यांत केवळ दोनच हातांनी अष्ट दिग्गजांच्या दोन दोन मिळून १६ दांतांचा युगपत् रोध केल्याचा अर्थ घेतल्यास अतिशयोक्ति फार होते. हे केवळ अलंकारिक वर्णन असेच घेतले पाहिजे.) यावर रावण कांहींशा झिट्कान्याने पुनः ह्मणाला, 'बरे, पुढे ?'

मंदोदरी ह्मणाली: 'नंतर सागर घाबरून बाहेर आला. त्याचे सर्वांग पिसान्यापर्यंत घुसलेल्या बाणांमुळे कंटकित झाले होते. तो रामाच्या पायां पडला, व दोनपणे प्रार्थना करून त्याने त्याला पार जाण्याचा मार्ग सांगितला. त्या साहसिकाने तो मार्ग साध्य करून घेतला. आणखी- 'यावर रावण यष्टेने हंसून ह्मणाला, 'असो, ऐकतो आहो-तो मार्ग कसा काय ?'

मंदोदरी ह्मणाली, 'महाराज, हजारों वानरांनी मोठमोठे दगड आणून त्यांच्यायोगाने ते सेतु बांधताहेत ह्मणून.'

रावणाने ह्मटले- 'वेडी कुठली ! तुला कोणी तरी फसविले आहे. हा जलनिधि केवढा अपरंपार ! त्याच्या तळाचा थांग नाही ! समजलीस ! जंबुद्वीप किंवा इतर सर्व द्वीपे यांतील एकूनएक पर्वत त्याच्यांत टाकले तरी त्याच्या कुशीचा कोना कोपरा देखील भरणार नाही ! शिवाय त्याला साहसिक ह्मणण्यांत तुला कांहींसे विस्मरण पडलेसे वाटते. माझ्या साहसाविषयी तर प्रत्यक्ष शिवच साक्षी आहे. कंठांतील धमनीतून उचंबळणऱ्या माझ्या रक्ताचे पाय अर्पण करून, आनंद व प्रेम यांच्या योगाने टक्कटवी येऊन नेत्रांतून प्रेमाश्रुपूर चालल्यामुळे प्रफु-

छित्त कमळांप्रमाणें शोभणारी अशी आपली शिरकमळें कापून मी त्याच्या चरणावर वाहिर्ली.' [रावणाचें हेंही भाषण फार चांगलें साधलें आहे. त्याची सागराच्या अगाधपणाविषयीची कल्पना, व आपली शिरें कापून शंकराला अर्पण करण्याच्या साहसाविषयीचा योग्य अभिमान फार उत्तम व्यक्त झाला आहे.]

त्याच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून मंदोदरी ह्मणाली: 'महाराज याहूनही एक विलक्षण आश्चर्य सांगतात. कोणा एका वानराच्या पुण्य-प्रतापामुळें ते सर्व दगड जळावरच तरतात ह्मणे!' [नवीनच दगडाचा पूल बांधलेला पाहून सामान्य लोकांच्या मनांत सहज-गत्या येणाऱ्या कल्पनेचें हें सुरेख उदाहरण आहे.]

हें ऐकून तर रावणाला फारच हंसू आलें. त्याचा तिच्या बोलण्यावर मुळीच विश्वास पटेना. तो यष्टेनें व शिटकाऱ्यानें डोकें हलवून ह्मणाला, 'अं: वायकांचें कांहीं केल्या कमी न होणारें अज्ञान तें हेंच काय ह्मणे-पाषाण पाण्यावर पोहतात!

'अहो, फार कशाळा, मांशी विद्वत्ता, माझा अधिकार, माझें धैर्य, आणि माझें यश, वेदकर्ता ब्रह्मदेव, शचीपती इंद्र अमोघ वज्र आणि हें त्रैलोक्य जाणतात. माझे बळ कैलासाला कळलें आहे. फार तर काय पण माझे साहस-ज्याचीं चरण-कमळें माझ्या रक्ताच्या धारांनीं धुतलीं गेलीं तो-खंडपरशु पूर्णपणें जाणतो.'

[या ठिकाणीं रावणाच्या गर्वोक्तीची कवीनें कमाल केली आहे. येथून पुढें अवनतीला प्रारंभ करून याच अंकाच्या शेवटीं त्याला धुळीस मिळविलें आहे. अशा तऱ्हेचा विरोध दाखविण्याची हातोटी भवभूतीसारखी इतरांना क्वचितच साधली आहे.]

हें रावणाचें भाषण संपतें तोंच एकदम राजवाड्यांत, अंतःपुरांत, व अशोकवनिका जेथून दिसत होती त्या सर्वतोभद्र राजवाड्याच्या भागांतही ऐकूं येई असा हलकळोळ झाला. तो ऐकतांच मंदोदरी अगदीं घाबरून गेली, व तिनें रावणाला- 'महाराज रक्षण करा, रक्षण करा'-असें झटलें. रावणानें तिला कसें तरी आश्वासन दिलें. तोंच बाहेर, 'सर्व शहराचा कडेकोट बंदोबस्त करा' अशा अर्थाची गडबड ऐकूं आली. नगराधिकारी नगररक्षक राक्षसगणांना ह्मणत होते कीं, 'वेशीचे दरवाजे एकदम बंद करून मोठे भारी व दगडासारखे मजबूत अडसर लावा; दरवाजांसमोर उत्तमोत्तम व सज्ज शस्त्रासैजमा करा; आपापले पदरचे व कुटुंबाचे लोक जमवा व दारांचें रक्षण करा; घाबरून पळून जाणाऱ्या बायकापोरांना आंवरून धरा; व धान्यादिक सामुग्रीचा संचय करा. हा पहा, सुग्रीवप्रमुख वानरवीरसमुदाय व अनुज लक्ष्मण यांच्यासह रामभद्र येऊन पोहोंचलाच.'

[हें भाषण कोणाचें आहे याविषयी कांहींशी शंका वाटते. तें रामाविषयी थोडाबहुत तरी मनांत आदर असलेल्या रावणाच्या पक्षांतील कोणा राक्षसाचें आहे, असें दिसतें.]

समुद्रतरणाकरितां रामानें पूल बांधिला. पण तो बांधविण्याची कल्पना स्वतः रामाची नव्हती. वानरांनीं स्वतः प्रथम पुष्कळसे दगड टाकून समुद्राचा भाग भरून टाकून मार्ग करण्याचा यत्न केलासें दिसतें. पण तो कोठवर चालणार? पुढें वानरांपैकीच एका बुद्धअनुभविक वानरानें-नीळानें-दगड, कमानीडार वसवून कमानीचा पूल बांधण्याचा यत्न केला असावा. तो सफळ झाला. तेव्हां त्याच्या कर्तृत्वानें व रामाच्या प्रभावानें दगड पाण्यावर तरले, असें पूल बांधण्याची तऱ्हा माहित नसलेल्या लोकांस वाटलें

असावे. रामाच्या वेळच्या आर्य लोकांना पूल बांधण्याची विद्या माहित होती किंवा कसे, व लंकेच्या लोकांस ती मुळीच माहित नव्हती किंवा काय, व वानरांना—दक्षिणेंतील तत्कालीन लोकांना—ती विद्या पूर्वीपासूनच ठाऊक होती किंवा रामानें त्यांना ती शिकविली; किंवा रामाला, वानरांना किंवा राक्षसांनाही ती माहित नसून, रामाच्या साहाय्याकरितां सुग्रीवाच्या अंकित सहस्रशः फौज जमा झाली होती त्या फौजेंत नील—नील नांवाच्या मिसर देशांतोळ प्रख्यात नदीच्या तीरावर राहणाऱ्या व पूछ बांधण्याची विद्या—ही विद्या मिसर देशांत अतिशय प्राचीन कालापासून माहित होती—माहित असलेल्या कोणी अचाट बुद्धीच्या शिल्पशास्त्रवेद्यानें अमलांत आणिली,—याविषयीं निर्णय होणें मोठें महत्त्वाचें व मनोरंजक, पण तितकेंच बहुतेक अशक्यही आहे. नील या शब्दावरून नील नदीशीं व मिसर देशाशीं याचा कांहींसा संबंध लागतोसें दिसते. [याबद्दल मूळ वाल्मीकि रामायणांतोळ भाग पाहिला पाहिजे.]

इतक्यांत प्रतिहारी कांहींसा आंत येऊन गडबडीनें झणाला: 'महाराज, हे सेनापति प्रहस्त कांहीं विज्ञापना करण्याकरितां बाहेर आले आहेत.' त्याला रावणानें 'काय सेनापति प्रहस्त ! त्यांना पाठीव आंत.'—असें उत्तर दिलें. त्याप्रमाणें प्रहस्त रावणाकडे येतां येतां आपल्याशीं झणाला—'काय तरी त्या मनुष्याच्या पोरानें विलक्षण चरित्र ! भयंकर लाटांनीं युक्त व प्रचंड अंभोनिधिरूपी लंकेच्या खंदकाला टीचभर जमिनीप्रमाणें सावकाश वलांडून तो केवळ लंकेवरच दृष्टि देऊन आला आहे. त्यानें आपलें सर्व सैन्य सुवेल्या पर्वताच्या पठारावर ठेविलें आहे आणि तो स्वतः थोड्या-

शा वानरवीरांसह या लंकेपुढील मैदानांत प्राप्त झाला आहे.' (येथवर रामानें सेतु बांधून समुद्र उतरून लंकेला वेढा दिला इतकें वर्णन आलें. रावणाला व श्याच्या दरबाराला याची कांहींच पक्की खबर नव्हती असें कवीनें बुध्दा दाखविलें आहे. मंदोदरीनें नुकत्याच केलेल्या भाषणांत सेतु बांधताहेत असें आलें असून, इतक्यांतच राम सैन्यासह प्राप्रही झाला असें प्रहस्त झणतो. हा थोडासा विपर्यास दिसतो.)

त्याला रावणानें, 'कां हो सेनापति, ही आरडाओरड कसलो ही !' झणून विचारिलें. त्यावरून 'अद्यापि याला याची खबर सुद्धां नाही ! असो, आपल्या कामाची आपण विनंती करावी.' असा विचार करून प्रहस्त झणाला, 'महाराज, सर्व शहराचा पुर्ता बंदोबस्त केला आहे. वेशीचीं फाटकें पक्की बंद केली आहेत व आत आणि स्वामिभक्त राक्षसांना चोहीकडे बंदोबस्तावर नेमिलें आहे.' हें ऐकून रावण झणाला—'तें कां ?' त्यावर प्रहस्ताला वाटलें, 'काय ! अद्यापि यांची तीच अवस्था ! खरा प्रकार यांच्या गांवींही नाही !' नंतर तो झणाला, 'महाराजा लंकेश्वरा, त्या मानवाच्या पोरानें बंधूसह येऊन लंकेला पक्का वेढा दिला. हल्लीं धान्यसामूग्री देखील दुर्लभ झाली आहे.'

इतक्यांत प्रतिहारीनें येऊन झटलें, 'महाराज, कोणीएक वानर रामाचा दूत झणून आलेला बाहेर उभा आहे.' त्याला रावणानें, 'काय ! वानर, अं: येऊंदे !' असें धिःकाराचें उत्तर दिलें. तेव्हां प्रतिहारीबरोबर आंत येऊन अंगदानें 'परम माहेश्वर लंकेश्वराचा जयजयकार असो !' असें झटलें.

त्याला रावणाने, 'काय ? तूं सुग्रीवाचा सेवक ?' असें विचारलें. तेव्हां, 'छे; नव्हे.' ह्मणून अंगदानें उत्तर दिलें. त्यावर 'तर मग कोणाचा ?' असा रावणानें पुनः प्रश्न केल्यावरून अंगद ह्मणाला: 'रावणा, मी कोण व कां आलों तें ऐक:

'प्रमत्त राक्षससमूह रूप काननाचा फडशा पाडणारा दावानल दाशरथी राम, त्याचा मी दूत—त्याच्याच आज्ञेनें तुला आज्ञा करण्याला आलों आहे.—सीतेला सोड; कुटुंब, परिवार, आप्तइष्ट, पुत्र, बंधु, या सर्वांसह सौमित्राच्या चरणाचें सेवन कर; नाही तर तुज दुष्टाचा बाणांनीं समाचार घेतला जाईल.'

हे अंगदाचें उद्दामपणाचें भाषण ऐकून रावण मोठ्यानें हंसून ह्मणाला, 'जाणूनबुजून माकड—तें अशी वटवट करितें हे काय सांगावयाचें !'

त्याला अंगदानें झटलें: 'मी कोणी कसाही असो. पण पक्षें समज की, तुझीं मस्तकें लौकरच त्याच्या पादकमलाच्या नखाडा, किंवा त्याच्या तीक्ष्ण बाणाच्या मुखाला, नत होतसातीं स्पर्श करतील. यांतून तुला कोणचें पसंत आहे तें बोल.' [येथवरचें अंगदाचें भाषण फारच प्रौढ, मार्मिक, मुद्देसूद, पण रावणाला वर्मी लागणारें व असावें तसेंच आहे.]

हे त्याचें अमर्यादेचें भाषण ऐकून रावणाला अर्थांतच फार राग आला व तो मोठ्या आवेशानें ह्मणाला, 'कोण आहे रे तिकडे ? हा फाजील बडबडतो, याचें तोंड सुधारा—'

यावर प्रहस्ताने 'महाराज, पण हा दूत आहे. याच्यावर राग करून काय फायदा ?—असें झटलें. [दूत किंवा वकील यांना त्यांच्या निरोपाबद्दल राग मानून शासन करणें राजनीतिदृष्ट्या योग्य नव्हे, असा भाव.]

रावणाने उत्तर दिलें, 'याचा मुखसंस्कार हाच त्या गोसावड्याच्या निरोपाचा चोख जबाब'

हे ऐकून अंगदालाही क्रोधावेश आला. त्याचें सर्वांग संतापानें स्फुरण पावूं लागलें. आणि 'रावणा! मी रघुपतीचा दूत ह्मणूनच परतंत्र आहे. नाही तर तुझीं सर्व शिरो चराचरा चिरून, त्यांच्या शिरा व खाद्य मोकळ्या करून, त्यांचे दश दिशांना बली दिल्यावांचून मी कधी परत गेलों नसतो !' असें ह्मणून तो एकदम उडी मारून निघून गेला.

[येथवर रावणाच्या स्थितीचें जें भवभूतीनें वर्णन केलें आहे, तें केवळ रावणाच्याच विषयीं खरें आहे असें नसून रावणाच्या वेळेपासून जे जे एतद्देशीय राजे परराजांनीं पादांकांत केले आहेत, त्या सर्वांना बहुतेक अक्षरशः लागू होणारें आहे. प्रारंभी वलिष्ठ व शूर ह्मणून प्रसिद्धीस आलेले राजे थोडा बहुत दिग्भ्रंजय करून मोठेपणा मिळवितात; नंतर लौकरच ते विशेष इतिकर्तव्यता नसल्यामुळे, माल्यवानासारख्या धूर्तमंत्र्यावर सर्व राज्यकारभार सोंपून स्वतः ऐष-आरामांत निमग्न होतात. परस्त्री किंवा मद्य यांचें अतिशय सेवन करूं लागल्यानें ते केवळ निरुपयोगी होतात. अशा स्थितीत आसपासचे किंवा दूरचे राजे व राज्यकर्ते—ज्यांना बहुधा पूर्वी त्यांच्यापासून थोडा बहुत त्रास झालेला असतो ते—त्यांच्याशीं वैर करूं लागतात. त्यांच्या मनसोक्त वर्तनामुळे व अत्याचारामुळे प्रत्यक्ष जवळचे आप्त इष्ट व बांधवही त्रासून विरुद्ध पक्षांत मिळूं लागतात. गृहकलह सुरू होतो. परशत्रु स्वतःचें थोडेंसें व आसपासच्या त्रस्त झालेल्या राजांचें बहुतेक सैन्य व नांवाला काहीं त्यांचेच जवळचे नातलग, यांना लालूच दाखवून बरोबर घेऊन त्यांच्यावर चढाई

करितो. याबद्दलची खरी हकीतक या राजांना, त्यांच्या ऐषआराममतेमुळे व त्यांच्या मानी, त्रासिक व हळू हळू क्रूर होत गेलेल्या स्वभावाला भिऊन, कोणालाही त्यांना कळविण्याचें धैर्य होत नसल्यामुळे, बहुतेक अखेरपर्यंत कळतच नाही. ते नेहमी आपल्या पूर्वीच्या शौर्याच्या व ऐटीच्या घमंडीतच असतात. हल्ला करण्यापूर्वी व्यवहाराकरितां कांहीं शर्थांवर सल्ला व्हावी अशा बहुतेक बाह्य हेतूनेच, किंवा त्यांच्या प्राचीन शौर्याच्या वगैरे दबावाचा त्यांना थोडा बहुत बाऊ वाटत असल्याने, परशत्रु प्रथम दूत किंवा वकील पाठवितो. तेही आपल्याच ऐटीत असणार. राजेसाहेबांलाही खरी स्थिति व आपल्या योग्यतेत झालेला विपर्यास याचें यथार्थ ज्ञान झालें नसतें. ते त्या दूताला यःकश्चित् माकड, स्लेंच्छ, ताम्र, वानर असें मानून त्यांच्याशीं अयोग्य वर्तन करितात. शेवटीं परशत्रूचा जोर होऊन त्यांचा सर्वस्वी नाश होतो. परशत्रूला त्यांच्याच राजधानीत कायमची राहण्याची सवड नसली झणजे तो त्यांच्याच कुळांतील आपल्याकडे मिळालेल्या कोणाला तरी नांवाला गादीवर बसवून त्याला आपला मांडलिक करून सोडतो.

हा प्रकार रामाच्यावेळीं रावण व वाली यांचा; नंतर द्वापारांतील अनेक लहान मोठ्या कौरव पांडवादिक राजांचा; त्यांच्या मागून पृथ्वीराज, जयचंद्र वगैरे मध्यमकालीन रजपूत राजांचा; व त्यानंतर आलीकडे अनेक रजपूत राजे, विजयानगर, वारंगूळ, वगैरेचे राजे, मराठे, पेशवे, भोंसलें, वगैरेंचा; व अगदीं अलीकडे ब्रह्मदेश व मणिपूर येथील राजांचा झालेला आहे. या सर्वांचें वास्तविक कारण एतदेशीय राज्यव्यवस्था नेहमी व्यक्तिमात्रावरच अवलंबून राहणारी होती व आहे हेंच होय, असें विचारी

व चाणक्ष वाचकांच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाही.]

अंगद एकदम उडून निघून गेलेला पाहून रावणाला मोठाच चमत्कार वाटला व तो झणाला, 'हें पहा, शेवटीं माकड आपल्या जातीवर गेलें ! चलाखी करून पळून गेलें यामुळे इलाज नाही.'

नंतर प्रहस्त झणाला, 'महाराज सेवकाला आपल्या मुखांतून आज्ञाक्षरें निघतील तीं ऐकण्याची मोठी उत्कंठा लागली आहे.' त्याला रावणानें झटलें, 'काय ! याविषयीही आज्ञा विचारावयाला पाहिजे ! अहो, जा, एकदम वेशींच्या दरवाजांचे अडसर काढून टाका; दरवाजे मोकळे करा; शत्रूचा नाश करणारे राक्षस सज्ज करून दारांवर व बाह्य प्रदेशांत ताबडतोप युद्धाला पाठवून द्या. सर्व शत्रुघातक शस्त्रास्त्रे प्रज्वलित व तीक्ष्ण करा व त्यांनीं वीरांचे बाहु भूषित करा; व या वृथा वलगना करणाऱ्या व पुढें पुढें करणाऱ्या मर्कटांचा फडशा पाडा !—' हें ऐकून, 'जशी महाराजांची आज्ञा ! असें झणून प्रहस्त निघून गेला.

इतक्यांत पुनः हलकल्होळ उडाला. तिकडे सर्वांचें लक्ष लागलें. तों पुढील वाक्यें त्यांच्या कानीं पडलीं. 'भयंकर देह व वेष धारण करणारे वानरवीर राक्षसांच्या सरदारांना पटापट ठार मारताहेत. त्यांनीं मारलेल्या राक्षसांच्या मस्तकांच्या मोठमोठ्या राशी व बांध पडत चालले आहेत. रागारागानें व आवेशानें असंख्य राक्षस नगरद्वारांतून बाहेर पडताहेत. पण वाटेंतच राक्षसांचीं मस्तकेंरूपी मोठमोठ्या गोफणगुंड्यांनीं त्या राक्षसांचा फडशा पडतो आहे, व नगरांतील चौकीकडचीं गोपुरें पडताहेत.'

हे रावणाने ऐकिले व आकाशाकडे दृष्टि देऊन रागाने झटले- 'काय ! हे इंद्रादिक सर्व देव त्या गोसावड्याचा पक्षपात व माझा हेवा करून गडबड करू लागले आहेत ! स्वतःची स्थिति विसरले वाटते ! ठीक आहे. देवि, प्रिये, तू अंतर्गृहांत जा. हा मोही आतां जाऊन, आपल्या कांहीं हातांनी पुष्कळशा दांडग्या व प्रमत्त वानरनायकांना धरून दशदिशेला फेंकून देतो; व कांहींनी त्या गोसावड्यांच्या पोराना युद्धकलेचें शिक्षण देऊन पिसून टाकतो. आणि बाकीच्या हातांनी आपल्याच मनचे मांडे खाऊन फुगत चाललेल्या या दुष्टबुद्धि देवांना फरपटत ओढून आणून आपली काराग्रहे भरून टाकतो. '

असें बोलत बोलत मोठ्या आवेशाने रावण निघून गेला. मंदोदरी व दासीही निघून गेल्या.

[रावणाचे वर्णन या नाटकांत प्रत्यक्ष रीतीनें असें याच अंकांत आलेले आहे. ते भवभूतीला फार चांगले साधले आहे. व ते सर्वत्र त्याच्या सुप्रसिद्ध स्वभावाला व स्थितोला साजे असेंच ठेविले आहे.

येथून पुढे रावणाचा वध होईपर्यंतच्या भागाचें वर्णन आहे. संस्कृत नाटकाच्या नियमाप्रमाणे रंगभूमीवर युद्धसंग्राम व मरणादिक प्रसंग घडून येत नसत, असें असल्यामुळे त्या नियमास अनुसरून भवभूतीनें हे सर्व युद्धाचें वर्णन केवळ दोन तीन काल्पनिक प्रेक्षक पात्रे कल्पून त्यांच्या परस्पर संभाषणरूपाने केलें आहे. ही वर्णनाची तऱ्हा दृश्यकाव्यांत फारशी शोभत नाही. श्राव्यकाव्य या नात्यानें हे सर्व वर्णन फारच सुरेख आहे. पण तेंच नाटकप्रयोगांत अगदीं कटाळवाणे व नीरस व अप्रस्तुत होते. या सर्व युद्धाची चित्रे तयार करून ती वर्णनाच्या मानाने प्रेक्षकांपुढे रंगभूमीवर हळू हळू आणलीं जात होती अशी कल्पना केली तरी

चालेल. पण हेंही गौणच आहे. अलीकडे कायनेमाटोग्राफ नांवाचें चलित चित्रे पडद्यावर हुबेहुब दाखविण्याचें यंत्र निघालें आहे. त्या तऱ्हेनें दाखवितां येण्याजोगीं या युद्ध प्रसंगाचीं चित्रे तयार करवून तीं नसजसें वर्णन होत जाईल तसतशीं रंगभूमीवर दाखविण्याची तजवीज केली तर उत्तम होईल. पण या उपायाने तरी या वर्णनावर नाटकाच्या संबधाने, येणारा दोष कमी होईल असें नाही.]

रावणाने निघून जाण्यापूर्वी, आपल्या भाषणांत देवांना आपल्याविषयीं मत्सर वाटून ते रामाच्या भावी उत्कर्षाबद्दल आनंद प्रदर्शित करित आहेत, अशी प्रस्तावना केली आहे. तिच्यावरून यापुढील, इंद्र व सूर्य आणि चित्ररथ गंधर्व यांच्या प्रवेशाची सूचना झालीच आहे. राम रावणाच्या युद्धाचा तमाशा पाहण्यास्तव, इंद्र सपरिवार रथांत बसून मातलीसूतासह आकाशमार्गाने येत होता. त्याला मातलीनें झटले. 'हे देवेंद्रा, हा लंकेच्या बाजूनें प्रचंड, घनघोर, प्रलयकाळाच्या क्षुब्ध झालेल्या सप्तसागरांच्या प्रचंड लाटांच्या ध्वनीप्रमाणे भयंकर, ध्वनि ऐकू येतो आहे. सहस्रशः राक्षसगण घाईघाईनें चौकीकडे संचार करितांना दिसताहेत, यावरून राक्षसराज रावण युद्धाकरितां बाहेर निघतो आहे, असें वाटते. '

(हा श्लोक सरस नाही. पुढील पुष्कळशा श्लोकांची हीच तऱ्हा आहे. वर्णन मात्र जागजागीं चांगले जोरदार आहे यांत शंका नाही. तरी भाषा याहून साधी असती तर बरे होते.)

इंद्र झणाला, 'सूता तो पहा-तो पहा रावण, वानर सैन्याचा विशेष जोर पाहून रागाने आपले सहस्रावधि राक्षस, बलिष्ठ व शूर असे पुत्र आणि बंधु या सर्वांसह मोठ्या आवेशाने वेशीचे दरवाजे एकदम उघडवून डौ-

लानें बाहेर पडतो आहे. त्याला पाहतांच सर्व वानरगण कसे भिऊन मागे परतत आहेत.

हे त्यांचे भाषण चालले असतांना जवळच आकाशांत घंटा व किंकिणीचा आवाज ऐकू आला. तिकडे इंद्राचे लक्ष गेले. तोंच सोन्याच्या घुंगुरमाळा व घांटी लागलेले एक सुंदर विमान उत्तरेकडून त्वरेने येत होते. 'त्याच्यांत कोण असावा बरे?' असा इंद्राने प्रश्न केला. त्याला मातलीने ह्मटले 'देवा, आपणच कृपा करून गंधर्वराज पदावर स्थापन केलेला चित्ररथ.' त्याप्रमाणे चित्ररथाने येऊन इंद्राचा जयजयकार केला. इंद्राने त्याला विचारिले, 'कां गंधर्वराज, युद्धाचा तमाशा पाहण्याची उत्कंठा आहे वाटते मनांत?' चित्ररथाने उत्तर दिले. 'होय. आणखीही कांहीं:—' इंद्राने 'ते काय?' ह्मटल्यावर त्याने 'अलकेश्वराचा निरोप' असे सांगितले. इंद्राने पुनः विचारिले. 'तो कोणचा?' चित्ररथ ह्मणाला: 'तो—रावण—जन्मास आल्या दिवसापासून माझ्या किंवहुना सर्व त्रैलोक्याच्या हृदयांत प्रबल व अप्रतिकार्य शल्य लागून राहिले आहे. त्याचा नाश होण्याचा आजचा दिवस आहे. त्याचा दैवगतीने वरा वाईट काय परिणाम होतो तो पाहून मला कळीव—असे कुबेराने सांगून मला इकडे पाठविले आहे.' यावर इंद्र ह्मणाला, 'सहोदरांचा ही इच्छा!'

त्याला चित्ररथाने उत्तर दिले, 'यांत नवल ते कोणचे? सहोदर हे स्वतःसिद्धच शत्रु; तशांत त्या दुष्टाने याचे निधि व विमानादिक हरण केले, हे आपखी कृत्रिम सहाय्य झालेले. किंवा, या दुष्ट रावणाच्या उद्धट व गर्ह्य वर्तनामुळे या सर्व त्रैलोक्यांतील प्राणिमात्रासून गेलेले आहेत. त्यांच्या मनांत श्रीरघुनेदनाविषयी अतिशय प्रेमभाव आहे. यामुळे ते त्याच्या विजयाची प्रतीक्षा करीत आहेत.'

इंद्र ह्मणाला, 'गंधर्वराजा, सुवेलाद्रीच्या पृष्ठभागाकडून असंख्य वानरांच्या किलकि-लाटाने एकदम दशदिशा दुमदुमून गेलेल्या दिसतात. यावरून चौहीकडून हाणामारीचा संग्राम सुरू झाला, असे वाटते.' ते पाहून चित्ररथ ह्मणाला 'इंद्रा, पहा पहा, हा राक्षसराज रावण पर्वताच्या शिखराप्रमाणे मोठ्या व प्रचंड रयावर बसलेला आहे. समरभूमीवर भयंकर खेळ खेळणाऱ्या वीरामध्ये तो प्रमुख आहे. धनुष्याच्या दोरीचा वारंवार टणटकार करून तिच्या शब्दाने आसपास सर्व दिग्भाग व पर्वतशिखर व आकाश यांतील प्राणिमात्रांना तो जणों बधिर करून टाकतो आहे.'

रावण मोठ्या धोरल्या रयावर बसलेला असून त्याच्याशी राम पार्यांच युद्ध करितो आहे असे पाहून इंद्र ह्मणाला, 'गंधर्वराजा! हे यांचे युद्ध बराबरांचे नाही. सूता! सूता! जा जा, माझा खुद्द लढाईचा रथ रामाकरिता घेऊन जा. मो तोंवर या गंधर्वराजाच्या विमानांत बसतो.—जा लौकर!—' असे गडबडाने बोलून इंद्र विमानांत बसला. मातला 'जशा आज्ञा,' अणून रथ घेऊन निघून गेला.

[या इंद्र व चित्ररथ यांच्या प्रवेशांत, भेटींत, व भाषणांत भवभूताने बरेच वैचित्र्य साधले आहे. केवळ मातलांशीच इंद्राचे रामरावण-युद्धाविषयीचे भाषण शेवटपर्यंत चालू ठरिले असते तर, मातला इंद्राचा सेवक असल्याने त्या भाषणांत मजा आली नसती. दुसरे, इंद्राने आपला युद्धाचा रथ रामाकडे पाठविला तेव्हा त्याच्या बरोबरच मातलीला जाणे अवश्य होते. व रामाला इंद्राने आपला रथ पाठविला तो युद्धाची स्थिति प्रत्यक्ष पाहून पाठविला. यांत नाटकदृष्टीने विशेष खुबी आहे. कुबेराचे व रावणाचे हाडवेर पडलेले होते. यामुळे राव-

णाचा सर्वपरी नाश झालेला पाहण्याकरितां तो स्वतः येता तरी चालतें; परंतु आपल्यासमक्ष आपल्या कुळांतील पुरुषांचा—मग ते कसेही वैरी असोत—नाश झालेला पाहणें हें योरपणाला व सभ्यपणाला उचित नाहीं. ह्मणून कुबेरानें हा सर्व प्रकार पाहण्याला चित्ररयाला पाठविलें अशी कवीनें योजना केली. तीही योग्यच आहे. यामुळे इंद्राला सर्व युद्धाविषयी आपल्याला भाषण करण्यास योग्य अशा चित्ररयाबरोबर मोकळेपणानें बोलण्याला उत्तम सवड झाली.]

यानंतर इंद्र व चित्ररय दोघेही युद्धाचा तमाशा पहात राहिले. एकमेकांशीं भाषण करण्यांत ज्याला त्या युद्धांत जी जी गोष्ट विशेष प्रेक्षणीय व वर्णनीय वाटली तिचें त्यानें सुरेख वर्णन केलें आहे. जागजागीं राम, लक्ष्मण, हनुमान, सुग्रीव, व इतर वानरवीर आणि रावण, मेघनाद, कुंभकर्ण, रावणाचे इतर बंधु व पुत्र, व राक्षसेनेचे नायक, यांच्या निरनिराळ्या प्रसंगांतील शौर्याचें, धैर्याचें, गंभीरपणाचें, चापल्याचें, वगैरे यथास्थित वर्णन केलें आहे. तसेंच या युद्धांतोळ मुख्य मुख्य गोष्टी,—लक्ष्मणाला शक्ति लागणें—हनुमानानें द्रोणागोरी पर्वत आणून लक्ष्मणाचें संजावन होणें—रामानें लक्ष्मणाला शर्का लागलेली पाहतांच व्याकूळ होणें—कुंभ, कुंभकर्ण, व मेघनाद यांचे वध—वानराधिप व विभीषण यांनीं बरचेवर रामलक्ष्मणा. विषयीं दाखविलेलें वात्सल्य, प्रेम, स्वामिभक्ती व शौर्य—असंख्य राक्षस व वानर यांचा व्यर्थ संहार झालेला पाहून या मृत्युलोक्या संसाराविषयीं मनांत येणारी अनास्था व अनित्यत्व—व शेवटीं रावणाची उपेक्षा न करितां त्याचा अंत करून सर्वांना सुख प्राप्त करून देण्याविषयीं सर्व ऋषींचा रामाला प्रार्थना—व त्याप्र-

माणें रामानें रावणाचा नाश करणें—त्यामुळे स्वर्ग व पृथ्वीवर सर्वत्र झालेला आनंदमहोत्सव—इत्यादिकांचें वर्णन कवीनें फारच चांगलें केलें आहे. बहुतेक वर्णन मूळ वाग्मीकिरामायणांतोळ युद्धकांडांतोळ वर्णनाला धरूनच आहे. यांतील तपशीलवार भाषणें व श्लोक यांच्यावर टीका करण्यांत व्यर्थ पाह्याळ मात्र होईल. वास्तविकपणें इंद्र, मातली व चित्ररय यांच्या प्रवेशापासून निराळा अंक केला पाहिजे होता. प्रयोगाच्या वेळीं हा भाग फारच कंटाळवाणा होणार आहे. बहुधा तो सोडूनही दिला जात असावा.

एकंदरीत वर्णनाचा प्रकार फार जोरदार व हुबेहुब आहे. काव्य या नात्यानें हा भाग बहुतेक पहिल्या प्रतीचा आहे. श्लोकरचना प्रौढ, बरीचशी सरळ, व हळू हळू अधिक साधी होत गेलेली आहे. गद्यांत भवभूतीची माळती-माधवांतील तच्चा बरीच आहे. तरी क्लिष्ट समासरचनेचा प्रकार हळू हळू कमी होत गेला आहे.

एकंदरीत हा अंक मागील इतर अंकांहून फारसा उणा आहे असें नाहीं.

अंक ७ वा.

मागील अंकाच्या शेवटीं—रावणाचा रामानें वध केल्यामुळे सर्व मनुष्यमात्र, देव व ऋषि यांना आनंद झाला; देव आणि ऋषि मिळून आनंदमहोत्सव करण्याला प्रवृत्त होऊन इंद्राची मार्गप्रतीक्षा करीत असलेले पाहून इंद्र त्यांच्याकडे निघून गेला; व हे सर्व आनंदाचें वर्तमान सविस्तर कळविण्या करितां चित्ररय कुबेराकडे गेला—येथवर वर्णन केलें आहे.

या अंकांत आरंभीं रावणाच्या मरणानें व सर्व राक्षसांच्या वाताहतांमुळे शोकाकुल झालेला

लंका-तन्नगराभिमानो देवता-यावदल शोक करीत ह्यणाली, 'हाय हाय ! हे महाराजा दशकंधरा ! त्रैलोक्यांतील वीरश्री हरण केल्यामुळे तुझे चरित्र दुषित झाले. तुझे दुर्दम व प्रचंड भुजदंड सर्व राक्षसकुलाचा उत्तम प्रतिपाल करण्याला समर्थ होते. त्वां आपली सुंदर मुखकमले पशुपतीच्या पादपंक्रजांवर वाहिलीस. कैकसीच्या पोटी तूच तिलकभूत जन्मलास. तुझे बंधु-वात्सल्य अवर्णनीय होते. हाय हाय ! आतां मी तुला कोठे पाहूं ! हा वत्सा कुंभकर्णा ! हा कुमारा मेघनादा ! कोठे आहां ! मला एकदां तरी ओ व्हा ! हाय, कोणीच कसे बोलत नाही ! हाय हाय ! दुष्टा दैवा ! तू असें कसे उलटलेस ? अथवा तुझा तरी काय दोष ! आपल्याच दुश्चरिताचा हा परिणाम, दुसरे काय ! हाय हाय !' असें आपल्याशीच बोलत ती मोठमोठ्याने आक्रोश करीत होती. अलका-कुबेराची नगरी-अधिष्ठित देवता-तिच्या समाचारास येत होती. ती आपल्याशीच ह्यणाली, 'हाय हाय ! या राक्षसराज रावणाचो काय भयंकर दशा झाली ही ! एवढा मोठा राक्षससमुदाय क्षणमात्रांत सर्व नष्ट होऊन विभीषण मात्र बाकी राहिला !' इतक्यांत तिच्या कानों रडण्याचा स्वर पडला. तो ओळखून ती ह्यणाली, 'काय ही माझी धाकटी बहीण लंका, स्वामिभरणाच्या नवीनच विरह-दुःखानें विव्दळित आक्रोश करिते आहे !' तिच्याजवळ जाऊन तिने तिचें समाधान केलें, व ह्मटलें, 'बाई, परे. हा संसार असाच आहे वें.' तिला लंकेनें उत्तर दिलें, 'ताई, आतां माझे कसें समाधान होणार ! फक्त बायका बाकी राहिल्या ! कुलाचा आधार असा एक कुमार विभीषण राहिला आहे असें ऐकतें. पण तोही या मंदभागिनीच्या दुर्दैवानें शत्रुपक्षास मिळालेला आहे !'

अलका ह्यणाली, 'अग, ज्याचा शत्रु तो गेला व तें सर्वच गेलें. आतां त्रिभुवनांत प्रसिद्ध प्रेमसंबंध असलेला दाशरथोराम हाच आपला नैसर्गिक मित्र आहे, समजलीस ?' तिला लंका ह्यणाली, 'काय ? असें आहे का ?' तेव्हां 'हो असेंच,' असें तिनें उत्तर दिलें. त्यावर लंका पुनः ह्यणाली, 'असें होतें तर त्यानें आमच्या स्वामीशीं कां वर केलें !'

अलकेनें उत्तर दिलें, 'अगे वेडे, असें कसें विचारतेस ? हें पहा, हा रघुकुलतिलक फक्त भावासह पित्याच्या आज्ञेनें दंडकारण्यांत चाललेला-त्याच्याशीं या राक्षसाधिपतीनें जें मोठें योग्य वर्तन केलें त्याचाच हा सारा परिणाम !'

यावर लंका निरुत्तर होऊन बोलणे फिरवून ह्यणाली, 'पण अशा या प्रसंगीं तू इकडे कुणीकडे ?' तिला अलकेनें ह्मटलें, 'एक. गंधर्वराज चित्ररथ याच्या तोंडून कुबेरानें हा सर्व वृत्तांत ऐकिला. आणि अवशिष्ट आतंबंधवाचें सांत्वन करावें, विभीषणाला राज्याभिषेक झालेला समक्ष पाहावा, व रावणानें नेलेलें श्रेष्ठ पुष्पक विमान रामाकडे द्यावें, ह्यणून त्यानें मला पाठविलें आहे.'

लंका ह्यणाली, 'काय, हा प्रत्यक्ष पशुपतीचा परमसखा व नवनिधिनाथ कुबेर रामाच्या सेवेंत स्वतः सादर राहतो आं ! आश्चर्यच !'

अलकेनें उत्तर दिलें, 'अगे, यांत आश्चर्य तें काय ? हा राम साक्षात् पुराणपुरुष, परमार्थतत्पर भक्तांचें परम तत्व, प्रत्यक्ष परमात्मा, त्रिगुणात्मक प्रकृतिरूपानें साधूंचें स्वतः संरक्षण करण्याकरितां अवतीर्ण झालेला आहे !'

यावर लंका ह्यणाली, 'असें आहे तर आमचा स्वामी राक्षसराज रावण यानें असें कां मानलें नाही ?'

तिला अलकेने उत्तर दिले 'अगे वेडे, हा सर्व शापाचा परिणाम. त्याच्यामुळे त्याला मोह पडला होता. त्याच्याकडेही कांहीं दोष नाही. समजलस ?'

(येथवरच्या भाषणांत राम परमात्मा, प्रत्यक्ष भगवानाचा अवतार, ही गोष्ट—व रावणाचे वर्तन पूर्वजन्मी त्याला शाप मिळाला असल्यामुळेच अस झाले होते—या दोन गोष्टी अध्यात्मरामायणांत व्यक्त केल्याप्रमाणेच बहुतेक उल्लेखांत आणिल्या आहेत. प्रत्यक्ष शंकर रामाचे भजन करीत असतो, या कल्पनेचा मात्र उल्लेख नाही. कदाचित् ही कल्पना भवभूतीच्या मागील असावी. भवभूतीच्या वेळी शैवमत फारच प्रबल होते, यामुळे बहुधा ही कल्पना त्यावेळी लोकांत प्रसिद्ध नव्हती, किंवा हा मान्यही होण्याजोगी नव्हती. भवभूतीने रामाच्यासंबंधाची व रावणाला पूर्वजन्मी शाप झाल्याची हकीकत कोणच्या ग्रंथावरून घेतली आहे याचा निर्णय होणे अवश्य आहे. केवळ वाल्मीकिरामायणाचाच आधार होता असें झणतां येत नाही.)
हे त्यांचे बोलणे चालले होते तोंच आसपास बरीच गडबड झाली, व नंतर पुढील आकाशवाणी झालेली ऐकूं आली:

'हे त्रिभुवनांतील चराचर भूतमात्रांनो, लक्ष-पूर्वक ऐका ! वसू, रुद्र व आदित्य यांच्यासहवर्तमान हा स्वतः इंद्र या साध्वी सीतेचे अभिनंदन करितो आहे. हे रघूत्तमा, या अग्निप्रवेशाने शुद्ध झालेल्या सीतेचा तूं स्वतःच्या सुस्थितीकरितां अंगिकार करावा.'

(हा सर्व सीताशुद्धीचा प्रकार रंगभूमीवर दाखविण्यासारखा नाही असें नाही. पण तो केवळ दैवी असून त्यांत सीतेसारख्या महापवित्र साध्वीला सामान्य स्त्रियेप्रमाणे वागविण्याचा गौणप्रकार सामान्य जनांनीं प्रत्यक्ष पाह-

ण्यापेक्षां त्याबद्दलची हकीकत एकावी हेंच बरे, अशा समजुतीने ही व्यवस्था भवभूतीने केली आहे असें दिसते. हेंच अधिक योग्य आहे.)

हे ऐकून अलका झगळी, 'काय, सीतेला रावणाच्या घरी राहावे लागल्यानें आलेल्या दूषणाच्या निरसनार्थ अग्निप्रवेश करून ती पावन झाली, याविषयी हे प्रत्यक्ष देव अभिनंदन करितेहेत ! हाय हाय ! पतिव्रतामय शुद्ध ज्योतीची दुसऱ्या ज्योतीनें शुद्धि केली जाते हेंच आश्चर्य ! अथवा व्यवहार व लोकस्थिति यांचे हें अनुकरण होय.'

त्यावर लंका झगळी, 'मंगलवाद्यरविमिश्रित गायन कोठून बरे ऐकू येत आहे ?'

हे ऐकून चोर्हीकडे पाहून अलका झगळी, 'हा पहा, विभीषण पुष्पक विमान घेऊन रामाकडे येतो आहे. सीताशुद्धीला अनुभेदन देण्याकरितां स्वर्गांतून अवतीर्ण झालेल्या अप्सरा व दिव्य ऋषिगण यांनीं रामाच्या आज्ञेनें विभीषणाला पुण्याभिषेक केलेला आहे. तशा त्या नैसर्गिक योर, पूज्य, व श्लाघ्य महानुभावाच्या दर्शनाने नेत्र सुफल व कृतार्थ करूं.'

(हा संवाद व प्रवेश नाटकाच्या दृष्टीने चांगला साधला आहे. गद्य किंचित् दूरान्वित व मोठमोठ्या समासांनीं युक्त आहे तरी ते फारसें क्लिष्ट नाही. व याच्यांत कथाभागही थोडक्यांत बऱ्याच चांगल्या रीतीनें आणिला आहे. अलका लंकेचे कसे तरी समाधान करून तिला हळीं चाललेला महोत्सव पाहण्यास घेऊन गेली आहे. अलीकडील मान्य नाटकांत या प्रवेशांत या देवता न आणतां हाच संवाद त्या त्या नगरीतील रावणाच्या कोणा नागरिकाच्या संवादाने आला असता.)

नंतर सीता व लक्ष्मण यांच्यासह राम प्रवेश करितो. सुग्रीव व हनुमान त्यांच्यामागे उभे

होते. त्यांचे आपसांत बोलणे चालले होते. राम झगला, 'पण विभीषणाला कां बरे उशीर लागला!' इतक्यांत पुष्पक विमान घेऊन विभीषण आला.

[यांत व अलकेच्या मागील एका भाषणांत विरोध येतो. अलका पुष्पक विमानाविषयी कुबेराचा निरोप घेऊन लंकेला चालली होती. तिचा व विभीषणादिकांची भेट होऊन तिने त्यांना कुबेराचा निरोप कळविण्यापूर्वीच विभीषण ते विमान घेऊन रामचंद्राकडे येत आहे, असे तिच्याच तोंडून वदविले आहे हे गौण आहे. यापेक्षा तिच्या शेवटच्या भाषणांत 'पुष्पक विमानासह' इतके शब्द गाळले तरी बरे होईल.]

येतां येतां विभीषण स्वतःशी झगला. 'मी रामचंद्राच्या आज्ञेप्रमाणे सर्व केले. मातलीला सत्कार करून परत पाठविले. त्याच्या मागोमाग या बंदमुक्त केलेल्या स्वर्गाच्या बंदी स्त्रियाही आनंदाने हंसत नाचत चालल्या आहेत. त्यांच्या गाळांवर नेत्रांतून आजवर सारखे अश्रु गळत असल्यामुळे घट्टे पडले आहेत. शोकाने अत्यंत रुश झाल्यामुळे त्यांच्या हातांतील सुवर्ण कंकणे कोंपरापर्यंत जाताहेत. त्यांनी एकवेणीव्रत धारण केलेले आहे. शोकाकुल होत्यात्या नेहमी भूमीवर लोळल्यामुळे त्यांची वस्त्रे मलिन झालेली आहेत. [बरेच दिवस शत्रूच्या घरी बंदीत असलेल्या शोकग्रस्त थोर स्त्रियांचे हे फार चांगले व यथार्थ वर्णन आहे.]

त्याने रामचंद्रासमीप येऊन झटले, 'राम-भद्राचा जयजयकार असो! आपण सांगितलेल्या सुर-बंदीस्त्रियांच्या मोचनावर्यंत सर्व गोष्टी झाल्या. व आजवर बंदीजनांनी भरलेली सर्व कारागृहे मोकळी करून त्यांना हल्ली सोन्याच्या सांखळ्यांनी व प्रेक्षणीय पताकांनी अलंकृत केले

आहे. हे ते सर्वत्र अप्रतिबंध संचार करणारे अत्युत्कृष्ट पुष्पक विमान हवे तिकडे अनुकूल होऊन चालते आणि मनोरथानुरूप वागते.'

रामाने त्याला झटले, 'लंकेश्वरा, वः फार चांगले केलेस.—कां सुग्रीवा, आतां काय बाकी आहे?'

सुग्रीव झगला, 'अत्यंत प्रचंड भुजबलामुळे उद्दाम व गर्वित होऊन त्रिभुवनाला शत्रु झालेला कांटा आपण काढून टाकला. सीता देवीच्या अवमानाचा बदला घेतला. तसेच या गुणी विभीषणाला लंकाधिपत्याचा अभिषेक करून आपली प्रतिज्ञा पार पाडली. द्रोणागिरि आणीत असतांना हनुमानाची भरताची भेट झाली व त्याला इकडील बरीच हकीकत कळली. (हा भाग वाल्मीकिरामायणांत आहे किंवा नाही हे पाहिले पाहिजे. व त्यांत नसेल तर तो भवभूतीने कोटून घेतला असावा याबद्दल विचार करून त्या दुसऱ्या ग्रंथाचा कालनिर्णय ठरविता पाहिजे.) तेव्हापासून तर त्याला अधिकच काळजी लागली आहे. त्याच्याकडे आतांच पुढील वर्तमान कळविण्याकरितां हनुमंताला पाठवावे, व आपण या विमानराजांत बसून तिकडेच चलावे. '

हे ऐकून रामाने झटले, 'जशी आपली मर्जी.' असे झणून सर्वजण विमानांत बसून लागले. तेव्हा सीतेने हळूच लक्ष्मणाला एकीकडे झटले, 'आतां कोठे चलायचें?' (सीता यावेळी चांगली प्रौढ झाली होती, तरी ती मोठ्याने व सर्वासमक्ष रामाशी प्रथम प्रथम बोलत नव्हती असे कवीने दर्शविले आहे. हा प्रकार रामाच्या वेळचा नसून भवभूतीच्या काळची गृहस्थिति व लोकरीति दाखविणारा आहे.)

लक्ष्मणाने तिला सांगितले, 'रघुकुलाची राजधानी जी अयोध्या, त्या नगरीला.' त्यावर, 'काय

आपला तो वनवासाचा अवधि समाप्त झाला कां !' असें सीतीनें पुनः विचारिलें. तेव्हां, 'हो, आजचाच शेवटचा दिवस.' असें बोलत बोलत सर्व विमानांत बसून चालू झाले. वाटेत निरनिराळे भूमिभाग, पर्वत वगैरे दिसूं लागले ते पाहून सीता रामाला झणाळी:

'आर्यपुत्रा, हा काळा काळा भोर दूर पसरलेला व दक्षिणेकडे ज्याचा अंतच दिसत नाही असा विलक्षण प्रदेश कोणचा बरे !'

तिहा रामाने उत्तर दिलें, 'देवी, हा भूभाग नव्हे. त्या अष्टमूर्ति परमेश्वराची प्रथमची जलमयीमूर्ति-साक्षात् दृष्टीस पडणारी-जिहा मनुष्यमात्र सागर झणतात-तीच ही; याच्या गांभीर्याचा कधीच अंत लागत नाही.' [लंकेच्या दक्षिणेस एकसारखा महासागर पसरलेला आहे. त्याच्यांत कोठेही लहानसहान बेट देखील नाही. त्यास अनुलक्षून हें यथार्थ वर्णन आहे.]

सागराचें नांव ऐकतांच सीतेला त्याच्या उत्पत्तीविषयीच्या दंतकथेचें स्मरण झालें व ती झणाळी, 'आमच्या प्राचीनशशुरांनी ज्याला निर्माण केल्याविषयीची आख्यायिका वृद्ध परंपरेनें ऐकतो तो ? पण कोंवळ्या कोंवळ्या गवतानें आच्छादित जमिनीवर एखादें स्वच्छ वस्त्र पसरावें त्याच्यासारखें त्याच्यामध्ये हें काय दिसतें आहे !'

तिहा लक्ष्मणानें उत्तर दिलें, 'देवी, आर्यचरित्रकीर्तिस्तंभ व कल्पांतपर्यंत लोकांनी ज्याचा महिमा गावून वंदन करावें असा असंख्य वानरनायकांनी आर्यपुत्राच्या आज्ञेनें मोठ्या उत्साहानें व कौतुकानें सर्व पृथ्वीवरील पर्वतांची प्रचंड शिखरें आणून निर्माण केलेला नवीन सेतु तो हा.'

हें लक्ष्मणाचें भाषण केवळ आपल्याच स्तुतिपर आहे असें पाहून रामानें भाषणाचा रोख फिरविला, व उत्तरेकडे दिसणाऱ्या मलयाचलाच्या आसमंतांतील वनप्रदेशाकडे बोट करून व त्याचें उत्तम तऱ्हेनें वर्णन करून लक्ष्मणास झटलें, 'लक्ष्मणा, हा तोच प्रदेश तूं ओळखतोस ! येथें अनेक निविड तमालवृक्षांनी व निरनिराळ्या लतांनी झालेले शेंकडे पंड व अंधकारयुक्त पुंज आणि मलयाचलाच्या शिखरावरून वाहणाऱ्या स्वच्छ व थंडगार उदकानें भरून वाहणारे असंख्य श्रे आहेत.'

लक्ष्मणानें झटलें, 'हो तर-तोच हा. मला पक्कें स्मरतें. याच्या जवळच ती प्राचीन व विस्तीर्ण गुहा आहे. तिच्यांतच आपण एके दिवशीं ऐन संध्याकाळीं निविड अंधकारांत येऊन पोहोंचलों व तेथेंच रात्रभर राहिलों. त्यावेळीं मोठमोठ्यानें मेघगर्जना होत होती. व तिच्या प्रतिध्वनीनें ती गुहा दुमदुमून गेली होती. वारा फारच जोराचा व प्रचंड सुटला होता. त्याच्यापुढें अग्नें वरचेवर मोठ्या वेगानें चोर्हीकडे फिरत होती. आसपास घनदाट वृक्ष असल्यानें अंधकार झालेला होता. वाऱ्यामुळें व अंधकारामुळें डोळ्यांना दिसेनासें झालें होतें. व बाहेर सारखो पर्जन्याची वृष्टि चालली होती.'

हें ऐकून सीता आपल्याशींच झणाळी, 'काय, मज मंत्रभागिनीच्या दुदैवामुळें या महाभागांना असे कष्ट सोसावे लागले ना !'

विभीषण झणाला, 'रामचंद्रा, हे पहा कवेरीनदीच्या आसपासचे प्रदेश. यांतील पर्वताच्या पायथ्याशीं लहान मोठे बाग आहेत. त्यांच्यांत नागवेलींनीं वेष्टित असंख्य सुपारीच्या झाडांचीं वनें आहेत, व पठारावर असंख्य जीर्ण वृक्ष

छागले आहेत. अशा या बागांत पुष्कळसे आश्रम दिसताहेत. त्यांत स्थिर असें तप व स्वाध्याय यांचें साधन करणारे व ब्रह्मसाक्षात्कार झालेले अनेक कल्पस्थिति प्रत्यक्ष पाहिलेले मुनिजन वास करताहेत.

‘यांच्याच दक्षिणेजवळच लोपामुद्रेनें झाडून सारवून पवित्र केलेल्या आश्रमभूमींत कुंभसंभव अगस्तिरूपी तेजोराशी झळकतो आहे.’ [मलयगिरी व कावेरीनदीच्या आसपासच्या प्रदेशाचें हें उत्तम अलंकारिक वर्णन आहे. या श्लोकांची शब्दरचना मात्र निष्कारण अवंदवराची ठेवलेली आहे. यामुळें त्यांचा चांगुलपणा कांहींसा कमी झाला आहे. भवभूतीला असें वर्णन करण्याचो संवयच पडून गेलो होतो. मालतीमाधवांतोळ नवव्या व दाहाव्या अंकांतही वनप्रदेशाचें अगदीं असेंच वर्णन केलें आहे. यामुळें कदाचित् पुनरुक्ति वाटण्याचा संभव आहे. तरी ती पुनरुक्ति निराळ्या शब्दांनीं केली आहे.]

यावर राम झणाला, ‘काय; अगस्तिऋषीचा आश्रम मागेंच राहिला ! त्या महर्षीच्या अद्भुत कृतीनें हा अंभोनिधि जणों मरुदेशाप्रमाणें शुष्क झाला. या विंध्य पर्वताचा उत्सृंखळ खेळ यानेंच बंद करून त्याचा गर्व नाहीसा केला. त्याच्या जठराग्नीनें वातापी दानव भस्म झाला. असा तो अकलित महिमा महर्षि—त्याच्या माहात्म्याचें वर्णन करण्यास कोणाची वाणा समर्थ आहे ! असे ते अप्रमेय वैभवशाली, विश्वांतरात्म्याचा साक्षात्कार झालेले महात्मे कसे सर्वांना वंद्य होणार नाहीत ? ’ असें झणून रामानें व इतर सर्वांनीं त्याच्या नांवांनें नमस्कार केले. तोंच आकाशवाणा झालो कीं,

‘हे रामा, तूं बांधवांसहवर्तमान प्रजापालन कर—तुझे यश कल्पांतापर्यंत कायम राहील—

तुझे नांव देखील ते गृहण करणाऱ्यांना मुक्ति देणारें होवें ! ’

हें ऐकून रामानें आनंदानें व आश्चर्यानें झटलें, ‘वा; काय या आकाशवाणीनें आशीर्वाद देऊन हा परमपूज्य महर्षि अधिक प्रसादपात्र केला.’ नंतर सर्वांनीं याबद्दल धन्यवाद केला.’

पुढें कांहीं वेळानें विभीषण झणाला, ‘देवा रामचंद्रा, हे पहा पंथा सरोवराच्या आसपासचे प्रदेश. येथें पुष्कळ दिवस आमचा वास होता. यामुळें परिचित व संस्मरणीय स्थळें जोरानें आमच्या दृष्टीचें आकर्षण करिताहेत. तसेंच, हें पुढेंच आपण एकाच बाणानें वेध केलेलें जीर्ण तालवृक्षाचें खोड—येथेंच क्षणमात्रांत तो महाबली वाली आपल्या शरप्रहारापुढें यःकश्चित् कांडा—वानरासारखा—दीन—झाला;—लक्ष्मणानें कबंध राक्षसाचा प्रचंड अस्थिसंचय सहज लीछेनें आपल्या पादस्पर्शानें झुगारून दिला;—(पांचव्या अंकांत या स्थळीं रामानें आपल्या पायांनें दुंदुभीचा अस्थिसंचय झुगारून दिल्याचें वर्णन असून येथें सौमित्री लक्ष्मणानें कबंध राक्षसाचा अस्थिसंचय झुगारून दिला, असें विभीषणानें वर्णन केलें आहे. ही चुकी आहे. दनु, कबंध हे राक्षस दंडकारण्यांत मारले गेले होते. ही चुकी मूळची भवभूतीनें केलेली नसून लेखकप्रमादामुळें व पाठभेददोष झाल्यामुळें झाली असावी असें दिसतें.) आणि याच ठिकाणीं आपल्याला हनुमंताजवळ असलेली देवीची ओढणी दृष्टीस पडली.’

हें ऐकून सीता आश्चर्यानें स्वतःशीं झणाली, ‘काय माझा ओढणी—आर्यपुत्राला—हनुमंताच्या हातीं—येथें दृष्टास पडली ? ’

या सर्व गोष्टींचें स्मरण होऊन राम कळवक्यानें झणाला, ‘हे देवी, तुला बिब्बळ व

विवश अशा स्थितीत हरण करून नेत अस-
तांना तुझ्या अंगावरील अनुसुयेचें नांव अस-
लेली ओढणी गळून पडली. तीच तुझी प्रथ-
मची खून आम्हांला मिळाली. ती दृष्टीस पड-
तांच नेत्रांला शरत्कालांतील शीतकर चंद्रकिरण,-
सर्वांगाला कर्पूरपरागाचा प्रवाह,—आणि अंतः-
करणाला घनदाट अमृताचें सिंचन,—मिळाल्या-
प्रमाणें झालें. '

हें ऐकतांच सीतेला शृंगाररसाचा वेग व
कांहींशी लज्जा वाटली. (सर्वासमक्ष प्रियमत
पतीचें अशा तऱ्हेचें मनाला गोड लागणारें
भाषण ऐकून तरुण स्त्रीला असें वाटणें साह-
जिक आहे.) हा प्रकार लक्षांत आणून लक्ष्म-
णानें विषय बदलून झटलें, ' आर्या, येथें जव-
ळच तातांचा भिन्न गृधृराज यानें त्या अध-
माचा अवरोध करण्याचा प्रयत्न केला व जरेनें
जर्जर झालेल्या शरीराच्या ऐवजीं अमर यशरूपी
नवीन शरीर धारण केलें.

(एकच गोष्ट निरनिराळ्या पण सुरेख
रीतीनें वर्णन करण्याची शैली भवभूतीला कशी
उत्तम साधली होती, याचें हें—किंबहुना हा
बहुतेक अंक उत्तम उदाहरण आहे.)

हें लक्ष्मणाचें भाषण ऐकून सीता आपल्या-
शीं झगाली, ' काय, मजकरितां त्या तशा
महात्म्यांना देखील अशा विपत्ति भोगाव्या
लागल्या आं ! '

विमान कांहींसें पुढें गेल्यावर सुग्रीव झगाला,
' रामचंद्रा, हे पहा, आपण दंडकारण्याच्या
सीमा वलांडून आलों. बहिणीचें कापलेलें नाक,
कान व ओठ हुडकीत, त्रिशिरा, खर व दूषण
हे अनुचर राक्षसांसहवर्तमान याच अरण्यांत
कोणीकडेसे भटकत होते. '

राक्षसांचें नांव ऐकतांच सीता एकदम घाब-

रून कांपत कांपत झगाली, ' अगवाई, अजून
राक्षस आहेतच कां ? '

(हें भाषण कवीनें सीतेच्या तोंडी तिचा
स्वाभाविक भिन्नपणा व्यक्त होण्याकरितां झगून
घातलेलें दिसतें; पण सीतेला राक्षसांचा विशेष
परिचय झालेला होता. व रावणाबरोबरच सर्व
दुष्ट राक्षस नष्ट झाल्याचेंही तिला प्रत्यक्ष मा-
हित होतें. ती जात्या क्षत्रियकन्या व पत्नी
पुष्कळ वर्षे वनांत राहिलेली होती. तेव्हां या
स्थितीत तिचें असें स्वाभाविक कातर्य दाख-
विण्याची अवश्यकता नव्हती. यामुळें तिच्या
विरपत्नीपणाला वैगुण्य येतें.) तिचें समाधान
करांत रामानें झटलें, ' हा भिन्न ! कुठले राक्षस !
त्यांचें केवळ नांव राहिलें आहे. सिंहाची गर्जना
ऐकतांच हत्ती भिऊन पळून जातात तद्वत्
लक्ष्मणाच्या धनुष्याच्या टंकरानेंच राक्षसांचा
फडशा पडला आहे. समजलीस ? '

योड्या वेळानें तो पुनः झगाला, ' काय !
हें विमान कांहीं निराळ्याच तऱ्हेनें चाललें
आहे ! '

त्याला विभीषणानें झटलें, ' देवा, हा सद्य
पर्वत—फारच उंच आहे. त्याच्या पलीकडे
आर्यावर्त देश. हा पर्वत वलांडण्याकरितां
हें विमान मध्यम लोकांपासून अधिक वर
गेलें आहे. ' [हा वलांडलेला सद्य पर्वताचा
कोणचा भाग ध्यावयाचा तें कळत नाहीं. दक्षि-
णोत्तर सद्यपर्वताचो रांग आहे तिच्यांतील तर
हा भाग खचित नव्हे. कदाचित् शंभूमहादे-
वाचा डोंगर घेतला तर चालेल. पण तो फार
उंच आहे, असें नाहीं. इतक्या पुरतें हें वर्णन
अतिशयाक्तीचें घेतलें पाहिजे. पुढील सर्वच
भाग काल्पनिक आहे.] हें ऐकून लक्ष्मण झ-
गाला, ' पुरुषोत्तमानें द्वितीय पदानें व्यापलेला
तो प्रदेश पाहिला पाहिजे. ' यावर सर्वांनीं वरून

उडून चालत असल्याचा भाव दाखविला. [यावरून त्यावेळीं विमान व अधात्री गति ही रंगभूमीवर प्रत्यक्ष दाखविण्याचें साधन नसून प्रेक्षकांना त्याची केवळ कल्पनाच करावी लागत असे, व क्वचित् प्रसंगीं रंगभूमीवर आलेली पात्रे वर उडल्यासारखें-पळाल्यासारखे भाव-करून दाखवीत असत, असें वाटतें.]

थोड्या वेळानें राम ह्मणाला, 'आमच्या पूर्वजांचा व कुळाचा मूळ पुरुष, सर्व तेजाचा आगर व वेदत्रयीचें साक्षात् सार असा हा अवर्णनीय व मूर्तिमान सूर्यनारायण या पुष्पक विमानांत वसल्यामुळें अगदीं जवळ आलासा भासतो.' हें ऐकून सर्वांनीं सूर्याला कापोतक तऱ्हेचा नमस्कार केला—[निरनिराळ्या देवतांना निरनिराळ्या रीतीनें नमस्कार करण्याची चाळ बरीच प्राचीन होती. ती तांत्रिक काळांत विशेष प्रचारांत आली होती. कापोतक नमस्कारांत दोन्ही हातांचे तळवे जोडून अंगठे आंतल्या अंगास खालीं वळवून घेऊन जोडलेले हात जमिनीवर टोकून त्याच्यावर कपाळ छववून लावले जातें.]

सीता वर पाहिल्यासारखें करून ह्मणाली 'अगवाई! इकडे पहा ! भर दिवसा हें नक्षत्र मंडळासारखें काय दिसतें आहे ! अगवाई ! हीं नक्षत्रे तर पहा आकाशरूपी वगीच्यांत फुललेल्या पुष्पांप्रमाणें दिसताहेत तीं ! तिला रामानें उत्तर दिलें, 'देवी, हें खरें नक्षत्रमंडळच आहे. तें दिवसा फार दूर असल्यामुळें सूर्यप्रकाशानें दिपलेल्या नेत्रांना दिसत नाहीं. तो त्यांचा दूरपणा विमान इतकें वर आल्यामुळें नाहींसा झाला.' (हें कांहीं तरी व कसें तरी केलेलें वर्णन वाटतें. उपलब्ध पाठावरून त्याचा नीट अर्थही जुळत नाहीं. आकाशांत दिवसा

कितीही उंच गेलें तरी प्रकाश अधिकाधिकच होणार व अंधकार पडल्यावर दिसूं लागणारें नक्षत्रमंडळ विमानांत वसलेल्या मंडळीला अधिक प्रकाशांत पोहोचूनही कसें दिसूं लागलें याची कल्पना होत नाहीं. 'निरंकुशाः कवयः' याच न्यायानें येथें निर्वाह केला पाहिजे.)

रामानें चोर्हीकडे पाहून झटलें, 'वाः या वेळीं हें सर्व जगत् कसें एकसारखें दिसतें आहे. आपण भूमिभागापासून फारच वर आलों असल्यामुळें भूमीसंबंधी भेद व विभाग मुळींच व्यक्त होत नाहींत. आणि हें अंतरिक्ष तर सर्वत्र सारखेंच आहे.'

त्याला सुग्रीवानें झटलें, 'मी बंधूच्या स्नेहानें उद्युक्त होस्ताता सर्वत्र मनसोक्त संचार करीत असें. यामुळें मला या सर्वांची माहिती आहे. हे उदयाचल व अस्ताचल पर्वत. त्यांच्या समीप भार्गी चंद्र व सूर्य आपापळें बाल्य व वार्धक्य अनुक्रमें करून आनंदांत घालवितात. हे पहा इकडे सारखेच उंच व विस्तीर्ण असे कैलास व अंजन पर्वत—चंदन व कस्तूरी यांचा लेप केलेले जणों या पृथ्वीचे उरोज-च शोभताहेत. हा या बाजूला कांचनाचल; त्याच्या पलीकडे मेघमंडळ भेद करणाऱ्या शिखरांनीं युक्त गंधमादन; त्याच्या पलीकडच्या भागांत आमच्यासारख्यांची गति नाहीं.'

रामानें चोर्हीकडे पाहून आश्चर्यानें व संभ्रमानें झटलें: 'वाहवाः, हें सारेंच जगत् जसें एकदम डोळ्यांपुढें दिसतें आहे ! सर्व सृष्टि कशी व्यक्त दिसते आहे !'

इतक्यांत अंतरिक्षांत एक विलक्षण प्राणी पाहून सीता आश्चर्यानें ह्मणाली, 'हें पाहिलें का

कायसें विलक्षणच दिसते आहे ते? घड मनुष्य ना घड पशु!

तिला रामाने झटले, 'देवि, हे घोडमुखी किंनरांचे जोडपे. बहुधा अशा भूभागामध्ये असल्यांचे प्राण्याचा वास असतो. (नुकतेच, भूमिभाग मूर्ळांच स्पष्ट दिसत नाहीत असे रामाने झटले आहे; त्यानंतर पृथ्वीवरीलच कैलासादिक पर्वतांचे सुग्रीवाने वर्णन केले आहे; व आतां पुनः रामाने हिमालय पर्वताच्या मध्यभागी राहणाऱ्या किंनरमिथुनांचे वर्णन करून, ते अशा या भूभागांत राहते असे झटले आहे. हे सर्वच चमत्कारिक व विसंगत आहे.) इतक्यांत ते किंनरमिथुन विमानाकडेच येत असलेले पाहून विभोषण झणाळा 'हे बहुधा अलकेश्वर कुबेराच्या आज्ञेने आपल्याकडेच येत असावे.' यानंतर दुरूनच त्या किंनरमिथुनाने झटले: 'हे सूर्यवंशभूषणा रामभद्रा, आम्ही एकापिगपर्वताधीश कुबेराच्या आज्ञेने आपली स्तुति करण्याकरिता अयोध्येला चालले होतो. आमच्या यात्रारूपी पुण्यकर्मांचे फल उदयास येऊन वाटेतच आपण दर्शन देऊन आमचे नेत्र कृतार्थ केले. आम्ही त्याचे आज्ञाधारक-परतंत्र-पण हीच परतंत्रता आम्हांला अतिशय फलप्रद झाली. तिच्यामुळे पुराण पुरुषांचे पर्यायभूत मूर्तिमान तेजाचे आम्हांला साक्षात् दर्शन घडले.' असे झणून दोघांनीही रामाला प्रदक्षिणा व नमस्कार केला.

नंतर किंनर पुनः झणाळा, 'हे दीनवत्सला, त्रिजगद्धंघो, विद्वज्जनहंसकमलाकरा, रामचंद्रा ! जन्ममरणादिक कर्मांमुळे विकल झालेले देव व सत्पुरुषचकोर तुझ्या यशोमृताचे सहस्रशः वर्षे प्राशन करोत !' किंनरी झणाळी,

'ही पृथ्वी शेषमस्तकावर कायम असेल, आणि हे आकाश नक्षत्रमंडलांनी चित्रित राहिल तोंवर, हे वैदेही सीते, तुझे पवित्र व पुण्यप्रद चरित्र या त्रिभुवनामध्ये थोर थोर व शुद्धाचरणी लोकांकडून गाइले जावे !' अशी स्तुति करून किंनरमिथुन अंतर्धान पावले. ही स्तवने ऐकून सीता व राम या दोघांनाही आनंद व किंचित् विनय व लज्जा वाटणे साहजिक होते. दोघांनीही यामुळे डोळे किंचित् झांकले, व सर्वांनी धन्यवाद केला. (ही दोन्ही पद्ये व प्रथमचे गद्य, स्तोत्रे या नात्याने अप्रतिम आहेत. भाषासरणी, पदरचना, विचार व अलंकार सर्वच अत्युत्तम असून छिष्टपणा दूरान्वितत्व वगैरे दोष मूर्ळांच नाहीत.)

[हा सर्व भाग रामाच्या 'काय हे विमान'-या भाषणापासून येथपर्यंतचा केवळ अंतरिक्षादिकांचे वर्णन प्रशस्तपणे करितां यावे झणून व किंनरमिथुनाला येऊन स्तुति करण्याला प्रसंग व स्थल सांपडावे झणूनच भवभूतीने घातलेला आहेसा दिसतो. तो अगदी अनवश्यक आहे. त्यांतील पूर्व भाग तर कसा तरीच साधला आहे. कांहींसे अशाच तऱ्हेचे वर्णन शाकुंतलांत सातव्या अंकांत, दुष्यंत इंद्राच्या रथांत वसून स्वर्गलोकाहून हिमालय पर्वतावर उतरत असतांना, केलेले आहे. ते कितीतरी साधे, सरळ, बहुतेक प्रत्यक्ष पाहून केल्यासारखे व खरे आहे. भवभूतीने केवळ आपल्या कल्पनेला मनसोक्त विहार करण्याला सवड दिली आहे. यामुळे त्यांचे वर्णन अयथार्थ व अनवश्यक झाले आहे. भवभूतीने या जागीही कालिदासाचे अनुकरण करण्याचा यत्न केला आहे असे गृहित केले तर, हे त्याचे अनुकरणही कसे पुचाट झाले आहे ते मार्मिक वाच-

कांच्या तेव्हांच लक्षांत येईल. विमान इतकें वर गेलें होतें असें वर्णन न करितांही किंनरमिथुनाची भेट व स्तुतीचा प्रसंग आणित्वां येत होता. व तो अधिक सरस झाला असता.]

राम ह्मणाला, 'लंकेश्वरा, याच प्रदेशांत फार वेळ फिरत राहिलों तर लौकर कार्यसिद्धि होणार नाही. येथून मध्यमलोकासनिध संचार करावा हें वरें.'

त्याला विभोषण ह्मणाला, 'रामचंद्रा, हे पहा त्या गौरीगुरू हिमालयाच्या पायथ्याचे पवित्र व कर्पूरराशीप्रमाणें पांढरे स्वच्छ दिसणारे प्रदेश—सुरनदि गंगा यांतील पाषाणांचें क्षालन करिते. त्यांनीं जीर्णभूर्जपत्ररूपी वल्कलें धारण केलीं आहेत. तत्वालोकनामुळें मोहरूपी तम नष्ट झालें व अध्यात्मज्ञाननिष्ठ ब्रह्मवेत्यांचें सौम्य, प्रसन्न, व प्रेक्षणीय तेज नेहमी त्यांच्यावर जागृत असतें.'

[यापैकी 'गौरीगुरोः पावनाः पादाः' हे शब्द बहुतेक शाकुंतलांतील दुसऱ्या अंकांतील दुर्घ्यताच्या भाषणांतील शाकुंतलेच्या चित्रासंबंधी श्लोकांतून घेतलेले दिसतात. दोन्ही श्लोकांत वर्णन केलेला विषय भिन्न असल्यानें श्लोकांत अंतर पडलें आहे. तरी दोन्ही श्लोक उत्तमच आहेत.]

यावर लक्ष्मणानें ह्मटलें, 'आर्या, हे प्रदेश पूर्वपरिचयाचे, तरी नवीन व न पाहिलेले कां दिसतत ? (हें वाक्य कितीतरी छिष्ट केलेलें आहे. सामान्य भाषणांत याची कांहीं आवश्यकता नव्हती.) यावरून रामालाही पूर्व स्मरण झालें, व त्याचें हृदय आनंदानें उचंबळूं लागलें. तो ह्मणाला, 'वत्सा लक्ष्मणा, महर्षि कौशिक यांच्या संचारानें पवित्र झालेला तपोवनप्रदेश तो हाच. जनकाचा बंधु कुशध्वज व आपले

गुरू यांचें संलापामृत प्राशन करित आपलें तें मजेदार बालपण येथेंच आनंदानें खेळण्यांत गेलें.'

कुशध्वजाचें नांव ऐकून सीता उच्छ्वसितशी होऊन आस्थेनें चोहीकडे पाहूं लागली.

राम पुनः ह्मणाला, 'लंकेश्वरा, या गुरूच्या चरणकमलाच्या स्पर्शानें पवित्र झालेल्या प्रदेशांत विमानारूढ होऊन फिरणें योग्य नाही.' (यावरून त्यानें आपलो गुरूभक्ति प्रगट केली.) तोंच दुखून शब्द झाला—'हे राम-लक्ष्मणा, भगवान् लशाश्वशिष्याची तुझाला अशी आज्ञा आहे'—हें ऐकतांच एकदम विमान स्तब्ध करून दोघेही ह्मणाले—'आह्मी सिद्ध आहों—काय आज्ञा आहे ?'—'तुझी जसेच्या तसेच थेट पुरीला (अयोध्येला) जा. मध्यें वेळ मोडूं नका. तेंय अरुंधतीसहित पुण्यज्योति तुमची मार्गप्रतीक्षा करित आहे.' (यावरून भवभूतीच्या वेळीं अयोध्येची सप्तपुरीमध्ये हल्ली-प्रमाणेंच गणना होत असे व 'अयोध्या मथुरा माया'—हा श्लोक त्याच्यावेळींही प्रसिद्ध होता असें दिसतें.) माझी तिसऱ्या वेळची—सायंकाळची—क्रिया वाकी असल्यामुळें मला थोडा अवकाश आहे. दोन मुहूर्तांनीं आलोंच.' यावर, 'जशी गुरूची आज्ञा'—असें ह्मणून ते पुनः विमानांतून पुढें चालते शाले.

राम ह्मणाला 'हे महात्मे देखील वात्सल्याच्या कामीं, नित्यकर्मापुढें कितीतरी परतंत्र असतात. त्यांचा प्रत्येक क्षण तप आणि स्वाध्याय यांच्यांत अगदीं नेमका वांटला गेला असूनही त्यांनीं त्या वात्सल्याच्या प्रभावामुळेंच तिकडे येण्याचें कवळ केलें आहे. अथवा त्यांनीं असें करणें ठीकच आहे. ते स्वभावतःच करुणापरवश—तपोवनांतील हरिणादिक पशु व वृक्ष यांच्याशीं देखील मृदु व प्रेमळ वर्तन करणारे—

मग मनुष्याशीं असे वागतील यांत नवल काय? त्यांतही सूर्यवंशीय राजांच्या घरीं आमचा जन्म मात्र झाला. बाकी आमचें शास्त्राध्ययन व शास्त्रास्त्रज्ञानप्राप्तिरूपी सर्व संस्कार त्याच महात्म्याच्या हातून झाले. '

पुढें पाहून विभीषण ह्मणाला, 'हा एकाएकीं तुषारवृष्टीप्रमाण चोर्हाकडे धुरळा कशाचा बरें उठला आहे?' सर्वजण तिकडे पाहूं लागतात तों, राम अंदाजांनें ह्मणाला, 'मला वाटतें, वायु-पुत्रापासून आमचें वर्तमान ऐकून ससैन्य भरत सामोरा येत आहे. 'इतक्यांत हनुमान लगवगी-नें येऊन रामाच्या चरणाला स्पर्श करून नमस्कार करून ह्मणाला, 'देवा, हा भरत सकल प्रजाजनांसह सामोरा येतो आहे. त्यानें जटा वाटवून वल्कलें परिधान केलीं आहेत व मुखानें रामनामाचा सारखा जप चालविण आहे. सर्व प्रजाजन इर्षयुक्त व उद्भ्रांत झालेला आहे. माझ्या तोंडून आपलें वर्तमान ऐकतांच भरत थोडावेळ एकदम जणों आपल्या चरित्राचें ध्यानच करोत स्तब्ध झाला व नंतर घेत यांच्यासह इकडे येण्यास निघाला. '

हें ऐकून रामाला अतिशय आनंद व उल्हास झाला व तो ह्मणाला, 'वाहवा: आज फार दिवसांनीं या प्रियकराच्या स्नेहाचा लाभ मिळणार. या वेळीं मला विलक्षण व अवर्णनीय आनंद झाला आहे. '

लक्ष्मणानें मारुतीला, 'भरत कोठेंसा आहे?' ह्मणून विचारिलें. तेव्हां हनुमान ह्मणाला—'ते पहा या सैन्याच्या पुढें पांच सहाजण आहेत. त्यांत अगदीं पुढें चालला आहे तोच बंधूसह भरत. 'लक्ष्मण तिकडे न्याहाळून पाहूं लागला. सीता ह्मणाली, 'हा असा कसा दिसतो? '

नंतर विभीषण विमानाला ह्मणाला, 'हे

विमानराजा, फारा दिवसांनीं या बंधूंची भेट होणार. दर्शन, आर्लिगन, सेवन, इत्यादिकांच्या द्वारानें ते परस्परांपासून सुख प्राप्त करून घेतील. तेव्हां कृपा करून कांहीं वेळ थांब. 'सर्वांनीं विमानांतून खालीं उतरल्यासारखें केलें—तोच कांहीं मुख्य मुख्य मंडळीसह भरत व शत्रुघ्न आले व ते एकदम गहिवरून रामाच्या पायां पडले. [हें भरतभेटीचें चित्र सुरेख निघेल.] त्याला तत्काळ वर उचलून राम कडकडून भेटला व ह्मणाला, 'वत्सा भरता, ये—इकडे ये—तुझा स्पर्श या वेळीं मला कर्कश व शीतल नाला-नें युक्त अशा उत्तम कमळाच्या स्पर्शासारखा लागतो आहे. त्याच्यामुळें मला जणों ब्रह्मानंद-साक्षात्काराचा अनुभव येतो आहे. 'असें ह्मणून तो त्याला पुनः कडकडून भेटला. लक्ष्मणानें भरताच्या पायांवर डोकें ठेवून उठून त्याला भेट दिली. व शत्रुघ्नानें राम व लक्ष्मण यांना नमस्कार केले. त्यांनीं त्याला, 'आपल्या कुलस्थितीचें अनुकरण कर 'असा आशीर्वाद दिला. भरत व शत्रुघ्न यांनीं सीतेला साष्टांग नमस्कार घातले. तेव्हां तिनें त्यांना, वडील बंधूंना मान्य व्हा, 'असा आशीर्वाद दिला. हें झाल्यावर रामानें ह्मटलें, 'भरता, शत्रुघ्ना, आज्ञाला आमच्या व्यसनार्णवांत हा कर्पीद्र-सुग्रीव, व हा लंकेद्र विभीषण केवळ नौकेसारखे झाले. हे दोघेही आमचे परम मित्र व खरे हित-कर्ते. त्यांना भेटा. 'असें ह्मणून त्या दोघांना दाखविलें. तेव्हां त्यांनीं एकमेकांच्या भेटी घेतल्या व शिष्टाचार केले.

नंतर भरत ह्मणाला, 'आर्या, कुलगुरु भगवान् मैत्रावरुणो अभिषेकसामग्री सिद्ध करून सिंहासनाच्या समेत आपली वाट पाहताहेत. यावर नशी मर्जा. '

हैं ऐकून रामानें मनांत झटलें, 'कौशिक मुनीची-गुरुची-वाट पाहिली पाहिजे, आणि इकडे वसिष्ठ गुरुची अशी आज्ञा. प्रसंगानुरूप वर्तन केलें पाहिजे.' नंतर तो भरताला झणाला, 'वरें जशी कुलगुरुची आज्ञा.' असें झणून सर्वजण निघाले. इतक्यांत वसिष्ठ ऋषी दशरथ स्त्रियांनीं सेवित अरुंधतीसह येत होते. वसिष्ठ स्वतःशीच झणाला, 'हा राम, -क्षमेचें उत्पत्तिस्थान-सद्वृणरत्नांची खाण-दीनजनसुकृतांचा मूर्तिमंत परिणाम-रूपेचा आराम-याचें अंतर्वाह्य नेत्रांनीं सेवन होत असल्यामुळें आह्मी आनंदांनं कसे निर्भर झालों आहों. तरी लोकाचारा-प्रमाणें वागलें पाहिजे.'

नंतर त्यांनं कौसल्या व सुमित्रा यांना हाक मारून, 'तुह्मा दोर्घांचेही पुत्र सुदैवानें निरोगी व उत्तम तऱ्हेनें परत आले. मोठ्या भाग्यवान आहां-' असें झटलें. तेव्हां दोर्घांनींही, 'हा आपल्याच आशीर्वादाचा प्रभाव-' असें उत्तर दिलें. अरुंधती कैकेयीकडे पाहून झणाली, 'अग कैकेयी, तूं अशी खिन्न कां ?' तिनें उत्तर दिलें, 'अहो आई, मी मंदभागिनी दुदैवां, सर्व लोक माझी निंदा करून झणतात कीं, मी मधली माता मंथरेच्या मुखानें मुलांना वनवासाला पाठविण्याला कारण झालें. आतां मी त्या मुलांचें मुख तरी कसे पाहूं ?'-(यापेक्षां मी त्यांना मुख तरी कसे दाखवूं ?-असें असतें तर वरें होतें.)

अरुंधती झणाली, 'अग, याची व्यर्थ शंका बाळगणें पुरे. त्यांनीं यांतला खरा प्रकार तेव्हांच अंतर्ज्ञानानें जाणिला होता.'-यावर सर्वांनीं उत्सुकतेनें 'तो कसा ?' असें विचारलें. तेव्हां ती झणाली 'मात्यवानाच्या शिकवणीनें, मंथरेच्या रूपानें, शूर्पनखेनें हें सारें केलें होतें झणून-

समजलीस ?' त्यावर सर्वांनीं, 'वाः काय तरी राक्षसांचा दुष्ट उद्योग हा ! त्याच्यामुळें येथल्या विचाऱ्या अवलांनाही अशी वाधा झाली आं !' असें झटलें. हें सर्व ऐकून वसिष्ठानें झटलें 'हं अशा या मंगलसमयीं-अशा यःकश्चित् दुष्ट गोष्टीचें नांव नका काढूं. आतां कसची राक्षसांच्या उद्योगाची वार्ता !'

वसिष्ठाला पाहून राम उव्हासानें झणाला, 'हाच तो भगवान मैत्रावरुणि. याच्या दर्शनाचेंच, राका व सुधाकर यांच्या दर्शनानें चंद्रकांतमणी द्रवतो तसें, माझें मन कितीतरी विलक्षण द्रवते आहे. वत्सा लक्ष्मणा, असा इकडे ये.' असें झणून दोघांनींही जवळ जाऊन वसिष्ठाला नमस्कार केला. त्यांना त्यानें झटलें, 'वत्सांनो, तुह्मी दोघेही यथायोग्य कालीं, नीति, धर्म व ज्ञान यांनीं युक्त होत्साते जननेत्रांना अंजनासारखे आल्हादकारक व्हा.' नंतर दोघांनींही अरुंधतीला नमस्कार केले. तिनें त्यांना 'तुमचे मनोरथ सिद्ध होवोत.' असा आशीर्वाद दिला. नंतर त्यांनीं अनुक्रमानें आयांना नमस्कार केला. तिघांनींही त्या दोघांना कडकडून पोटाशीं आंवलून त्यांच्या मस्तकांचें अवघ्राण केलें, व 'जे आमच्या मनांत आहे, तें तुह्मांस प्राप्त होवो-' असा आशीर्वाद दिला. पुढें सीतेनें वसिष्ठाला जवळ जाऊन नमस्कार केला. त्यानें तिला, 'मुलो, तुला वीर असे पुत्र होवोत' असा आशीर्वाद दिला. नंतर तिनें अरुंधतीला नमस्कार केला. तेव्हां तिनें प्रेमानें आलिंगन देऊन झटलें-'आजवर मी, अनुसया व लोपामुद्रा अशा तीन पतिव्रता प्रसिद्ध होतों. आतां तुझ्यासह हें आपलें पतिव्रताचतुष्टय गणिलें जावो.' (यावरून भवभूतीच्या वेळीं 'अहिल्या द्रौपदी सीता तारा मंदोदरी

तथा ' हे पतिव्रतापंचक प्रसिद्ध नव्हतें असें दिसतें. यांतील द्रौपदीचें नांव द्वापार युगांतील ह्यणून कदाचित बुद्ध्या घातलें नसेल असेही संभवतें. पण बाकीच्या तर प्राचीनच होत्या.) नंतर सीतेनें सर्व सास्वांना नमस्कार केले. त्यांनीं तिला, ' मुली, तुला कुलप्रतिष्ठा करणारे पुत्र होवोत. ' असा आशीर्वाद दिला. हे सर्व आटपतें आहे तोंच दुरून शब्द झाला. ' हे नागरिक जनहो, घोरोघर उत्सव करण्याच्या तयारीला लाग. अधिकारी जनहो, आपापल्या कामीं सारखे सावधान रहा. द्विजवर्णो, योग्य व पाहिजे तशी सर्व सामुग्री तयार करा—अशी तुझ्यां सर्वांना कृशाश्वशिष्य कौशिकाची आज्ञा आहे. '

हे ऐकून वसिष्ठ आनंदाश्रयांनीं ह्यणाला, ' या वत्साच्या भाग्याचा काय तरी महिमा हा—त्याला सिंहासनावर अभिषेक करण्याला स्वतः भगवान् कौशिक येतो आहे. ' यावर सर्वांनीं ' वाः फार फार उत्तमोत्तम झालें ' असें ह्मटलें. तोंच शिष्यांसह विश्वामित्र प्राप्त झाला. तो येतां येतां ह्यणाला, ' यावेळीं मला आनंदातिशय होतो आहे. कारण यज्ञांतील विघ्न निवारण करण्याकरितां मी या रामाला दशरथाच्या हातून मागून आणिला तेव्हांपासून मी जें जें मनांत योजिलें होतें व ज्याच्या काळजीमुळे माझें मन व्यग्र असे तें सर्व, दैव अनुकूल झाल्यानें व याच्या ऐश्वर्यप्रभावामुळे, उत्तमरीतीनें पार पडून आज माझ्या हातून शेवटीं श्रीरामाला राज्याभिषेक होत आहे. '

त्याला पाहून वसिष्ठ ह्यणाला, ' हा तो कौशिक. याच्या अंगीं क्षात्रतेज नैसर्गिक आणि ब्राह्मतेज त्याहूनही अधिक. या लोकोत्तर व अ-

द्भुत चमत्काराच्या आगराचें काय काय विलक्षण नाही ! '

नंतर ते एकमेकांला शिष्टाचाराप्रमाणें भेटले. विश्वामित्रानें ' भगवंता वसिष्ठा, आतां उशीर कशाचा ? ' असें ह्मटलें. त्यावर ' कांहीं नाही, योग्य सामग्री मागवा. ' असें वसिष्ठानें उत्तर दिलें. विश्वामित्रानें दिव्य ऋषींना उद्देशून ' रामभद्राला अभिषेक करावा ' असें ह्मटलें. त्याप्रमाणें काम सुरू झालें. आकाशांत दूर दुंदुभिध्वनि झाला. तो ऐकून सर्वांना मोठा आनंद व विस्मय वाटला. पुनः आकाशांतून—दुरून शब्द झाला.

' हे रामचंद्रा, तुजसाठीं अप्सरा नाचूं लागोत. भेष पृथ्वीवर वृष्टि करोत, व कल्पवृक्ष स्वयमेव तुजवर दिव्य पुष्पवृष्टि करोत. ' याबरोबरच दिव्य पुष्पवृष्टी झाली. ती पाहून सर्वांना मोठें आश्चर्य वाटलें, व वसिष्ठानें ह्मटलें, ' काय—लोकपालांसहवर्तमान भगवान् इंद्र स्वतः रामभद्राच्या अभिषेकामुळे संतुष्ट होऊन त्याला अनुमोदन देतो आहे ! '

अभिषेक झाल्यावर रामानें त्या दोघांजवळ येऊन त्यांना नमस्कार केले. तेव्हां ते ह्यणाले, ' हे गुणारामा रामा, या इक्ष्वाकुकुळांतील मुख्य मुख्य भूपालांनीं धारण केलेल्या राज्यधुरेचें तूं बंधूसहवर्तमान चिरकाल धारण कर. ' त्यावर सर्वांनीं त्याला अनुमोदन दिलें. नंतर विश्वामित्रानें रामाला ह्मटलें, ' हे सुग्रीव व विभीषण—यांना उत्सवप्रमोदाचा लाभ झाला—त्यांना आतां परत जाण्याला परवानगी दे. आणि वाटेल तेव्हां तयार असें हें पुष्पक विमान राजराज कुबेराकडेच पाठवून दे. '

त्याप्रमाणें रामानें केल्यावर विश्वामित्र पुनः ह्मणाला, 'रामा, तूं गुरुची आज्ञा आणि श्रेष्ठ असा धर्म यांचें पालन केलेंस; राक्षसांचा संहार करून हें त्रैलोक्य निष्कंटक केलेंस; देवांचे मनोरथ सिद्ध झाले; बंधु, मित्र व भार्या यांच्यासहवर्तमान तुला पुनः राज्य प्राप्त झालें. याहून आणखी तुझें काय श्रेय व्हावयाचें ?'

यावर राम ह्मणाला, 'याहून श्रेय तें कोणचें? तरी आपल्या प्रसादानें एवढे असो: सर्व राजे भूमंडलाचें निरलसपणानें पालन करोत ! पर्जन्य यथाकार्त्वी वृष्टि करो ! या राष्ट्रांतील सर्व विपत्ति नाहींशा होवोत ! व तें समृद्ध व सुसंपन्न असो ! कवि नेहमी लोकांमध्ये आनंद उत्पन्न करोत ! त्यांच्या काव्यांत प्रसादगुण राहो ! आणि दुसऱ्यांच्या कृति पाहून विद्वान् लोकांचा आनंद वृद्धिगत होवो. '

यावर विश्वामित्रानें, 'तथास्तु !' झटल्यावर सर्वजण निघून गेले.

हा अंक नाटकप्रयोगदृष्ट्या कांहींसा कमी योग्यतेचा आहे. मागील सर्व कथानकाचा याच्यांत समारोप केला असल्यानें वर्णनपर भागच यांत विशेष आलेला आहे. यामुळेंच हा गौणपणा आलेला आहे. प्रथमचा अलका व लंका यांचा संवाद चांगल्यांतला आहे. नंतर रामविजयासंबंधाचें वर्णन, विभीषणाचें वर्तन, सीताशुद्धीविषयींचा तात्पुरता त्रोटक उल्लेख, सुरबंदिजनांचें मोचन वगैरे भागही बरेच मनोहर आहेत. पुष्पक विमानांत बसून रामासह सर्व मंडळी दक्षिणेंतून अयोध्येस गेली त्या संबंधाचें वर्णन—वर्णन या नात्यानें बरें

आहे, तरी त्याच्यांत अतिशयोक्ति व असंभाव्यपणा फार असल्यानें तितकें सरस झालें नाहीं. भरतभेट, वसिष्ठ व अरुंधतीसह माता यांची भेट, आणि शेवटीं विश्वामित्राची भेट, यांचें वर्णन अप्रतिम आहे. आणि शेवटचा समारोप व भरतवाक्यही चांगलें साधलें आहे.

एकंदरीत या नाटकासंबंधें विचार करून पाहतां तें मालतीमाधवापेक्षां पुष्कळ चांगलें आहे. याच्यांत प्रौढपणा, उदात्तपणा, भक्ति, आदर इत्यादि भाव अधिक व्यक्त झालेले आहेत. आणि या प्रकारावरून, प्रारंभी वर्णन केल्याप्रमाणें, भवभूतीनें हें नाटक छिहिलें त्या वेळीं त्याच्या स्थितींत विशेष व चांगला फरक पडला होता, या ह्मणण्याला बळकटी येते.

या नाटकाची प्रसिद्धि जितकी अधिक होईल तितकें चांगलेंच. पण अलीकडील मंडळीला प्रेमरसपूरित नाटकग्रंथवाचनाची अभिरुचि अधिक असल्यानें, असल्या ग्रंथांचि व्हावी तितकी चहा होत नाहीं हें आपले कमनशीबच समजलें पाहिजे.

समाप्त.

